

U. JO‘RAYEV, R. FARMONOV,
SH. ERGASHEV

JAHON TARIXI

8

Yangi tarixning birinchi davri
(XVI – XIX asrning 60-yillari)

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining VIII sinfi
uchun darslik

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi
vazirligi tasdiqlagan

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashri

*Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2014*

UO'K: 94(100)
KBK 63.3(0)ya721
J91

Mas'ul muharrir:

E. Xoliqov – tarix fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

*A. Hazratqulov – tarix fanlari doktori;
S. Mirzaxo'jayev – tarix fanlari nomzodi;
N. Mustafoyeva – tarix fanlari nomzodi;
M. Xolboyeva – RTM metodisti.*

Belgilar mazmuni

Matnning boshlanishi

Yodda tuting

Eslang

Qo'shimcha ma'lumotlar

Atamalar mazmunini bilib oling

Savol va topshiriqlar

**«Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari
hisobidan ijara uchun chop etildi».**

ISBN 978-9943-05-620-6

© Cho'lpon nomidagi NMIU, 2010
© Cho'lpon nomidagi NMIU, 2014

KIRISH

«YANGI TARIX»NING BOSHLANISHI

«Yangi tarix» tushunchasi haqida. O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimov o‘zining «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» kitobida «O‘z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo‘q», – deb ta’kidlashi bilan birga har bir inson jahon tarixini, umum-bashariy taraqqiyot yo‘lini chuqur idrok etishi zarurligini ham uqtirganlar. Zero, busiz tarixiy taraqqiyot tajribalaridan zarur saboqlar olib bo‘lmaydi.

Siz VII sinf «Jahon tarixi» darsligi orqali xorijiy davlatlarning V–XV asrlarga oid tarixini o‘rgandingiz va bu davrning «O‘rta asrlar» deb atalishini ham bilib oldingiz.

Qo‘lingizdagi VIII sinf «Jahon tarixi» darsligi sizni xorijiy davlatlarning XVI–XIX asrning 60-yillari tarixi bilan tanishtiradi. Olimlar insoniyat tarixining XVI asrdan boshlanadigan davriga «Yangi tarix» deb nom berganlar. Buning sababi shuki, bu davrda kishilarning tabiiy tengligi g‘oyasini, shaxsning erkinligi va sha’ni kabi demokratik tushunchalarni o‘zida aks ettirgan yangicha dunyoqarash shakllandi, dunyoni yangicha tushunish asosida shaxsning tashabbuskorligi, tadbirkorligi uchun keng imkoniyatlar ochildi. Buning natijasida iqtisodiy hayot gurkirab o‘sdi, ishlab chiqarishning yangi shakllari paydo bo‘ldi, mehnat qurollari takomillashdi, sexlar o‘rnini manufakturalar egallay boshladi. Yevropaliklarning hayotida ko‘plab yangiliklar, ishchanlik, intiluvchanlik kabi yangi belgilar paydo bo‘ldi, ularning bir qismi sharqdan kirib keldi.

Bundan tashqari, yangi davr rivojlangan shahar madaniyati, antik davr tarixiga bo‘lgan katta qiziqish, uni ideallashtirish, badiiy san’atining tez hayotlashuvi kabilar bilan ham xarakterlanadi. Aslida, ko‘pchilik hollarda fojiali oqibatlariga olib kelgan urushlar, qo‘zg‘olonlar va inqiloblar emas, kishilarning yaratuvchanlik faoliyati, doimiy izlanish va intilish ma’naviyat

va madaniyatda, ijtimoiy hayotda va iqtisodiy o‘shida katta ijobiy o‘zgarishlarga olib keldi.

XVI asrdan boshlangan bu o‘zgarishlar natijasida dastlab G‘arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada shakllangan yangi jamiyatni kapitalistik jamiyat deb atay boshladilar.

Kapitalistik jamiyat – xususiy mulkning asosini sanoat korxonalari tashkil etadigan, shuningdek, rivojlangan bozor iqtisodiyoti va yuqori sanoat ishlab chiqarishiga asoslangan jamiyatdir.

Bu jamiyatning nomi «*kapital*» so‘zidan olingan. Kapital – o‘z egasiga daromad keltiruvchi xususiy mulk (fabrika, zavod, kon, bank va boshqalar) va mablag‘, o‘zini-o‘zi ko‘paytiruvchi sarmoyadir. Bu sarmoyaning asosida erkin tadbirkorlik faoliyati yotadi. Kapitalistik jamiyat siz VII sinfda bilib olgan feodal jamiyatdan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi? Kapitalistik jamiyat xususiy mulk va yollanma mehnatdan foydalanuvchilarga keng imkoniyat yaratib berdi. Agar feodal jamiyatda kishi kishiga qonun bilan majburlab qaram qilib qo‘yilgan bo‘lsa, kapitalistik jamiyatda barcha fuqarolar qonun jihatidan rasman erkin bo‘lganlar. Ayni paytda, u insonning qobiliyati, salohiyati, g‘ayrati va shijoatiga katta yo‘l ochgan jamiyat hamdir.

Shu sababli kapitalistik jamiyat davrida insoniyat tarixida misli ko‘rilmagan kashfiyot va ixtirolar amalga oshirildi. Xususan, kishilar motor, mashina, paroxod, parovoz, temiryo‘l, dizel, martin pechi va boshqalarni kashf etdilar. Aviatsiya, telegraf, telefon, televideniye va radioni o‘ylab topdilar. Yer yuzini elektr chiroqlari bilan yoritish boshlandi. Yangi-yangi energiya manbalari yaratildi. (Bular haqida 9-sinfda to‘la ma’lumot olasiz.)

Sharq mamlakatlari taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari. Sharqda (Osiyoda) taraqqiyotning o‘ziga xos tomonlari deganda ko‘pchilik kamtarona hayot tarzi, diniy sabr-toqat, yer egaligining o‘ziga xos shakli, kishilar hayotining davlat tomonidan tartibga solinishi kabilarni tushunadi.

Aslida yangi davr arafasida Sharq mamlakatlarida rivojlanish ancha yuqori edi. Bu davrda texnik, texnologik va madaniy innovatsiyalar keng tarqalgan bo‘lib, ularning

ko'pchiligi 300–500 va hatto 1000 yil o'tgandan so'ng Yevropada paydo bo'ldi, qisman Sharqdan o'zlashtirildi. Biroq, Yangi davr boshlariga kelib Sharq mamlakatlari Yevropaga nisbatan sezilarli darajada orqada qola boshladi. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat edi:

– Sharq davlatlarida ishlab chiqarishga jalb qilinmagan harbiy xarajatlarning umumiy miqdori G'arb davlatlarinikidan ancha yuqori edi (Yevropada – 5–8 %. Osiyoda – 12–15 %);

– XVI–XVII asrlardan boshlab Sharq mamlakatlarida transport vositalari (kemalar, portlar, yo'llar, kanallar qurilishi) va kommunikatsiya tizimining (kitob chop qilish, savodxonlik darajasi) rivojlanish sur'atlari G'arb mamlakatlariga nisbatan pasaydi;

– O'rta asrlarning oxirlaridan boshlab Sharq mamlakatlari yakkalanish yoki «yopiq eshiklar» siyosatiga asoslanib, faol tashqi siyosat yuritmadi;

– yevropalik mustamlakachilar kirib kelishi arafasida Sharqning ko'plab mamlakatlarida tarixan yaratilgan moddiy, ijtimoiy va ma'naviy boyliklarni rivojlantirish o'rniga tabiiy resurslardan uzoq vaqt *ekstensiv foydalanish* natijasida kelib chiqqan ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz kuzatilayotgan edi.

Natijada iqtisodiy va madaniy sohalarida turg'unlik hollari yuz berdi va oxir-oqibatda qachonlardir yuksak taraqqiyotga ega bo'lgan Sharq mamlakatlarining ko'pchiligi mustamlaka va yarimmustamlakalarga aylantirildi.

Innovatsiya – texnika, texnologiya, boshqaruv va mehnatni tashkil etish sohasidagi yangiliklar.

Ekstensiv foydalanish – hayot uchun zarur ne'matlarni tabiiy boyliklarning, xususan, yerning hosildorligini oshirish hisobiga emas, yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga ko'paytirish.

Tabiiy resurslar – tabiiy boyliklar.

I BO'LIM

XVI–XVIII ASRLARDA YEVROPA, AMERIKA VA OSIYO DAVLATLARI

I BOB. YEVROPA VA AMERIKA DAVLATLARI

1-§. Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning tarixiy ahamiyati

«Buyuk geografik kashfiyotlar» atamasi haqida. «Buyuk geografik kashfiyotlar» atamasi XV asr oxiri – XVII asr o'rtalarida yevropalik sayyohlar tomonidan amalga oshirilgan yirik geografik kashfiyotlarga nisbatan qo'llaniladi. Geografik kashfiyotlar esa odamlar uchun shu vaqtgacha noma'lum bo'lgan yangi yerlarning qidirib topilishidir. XV asr oxiridan boshlab quyidagi omillar buyuk geografik kashfiyotlarning amalga oshirilishiga sabab bo'ldi.

Birinchidan, XV asr oxiri – XVI asr boshlariga kelib, Yevropada tovar ishlab chiqarish yuqori sur'atlarda o'sa boshladi. Bu esa xomashyoga bo'lgan talabni oshirib yubordi.

Ikkinchidan, quruqlikdan va O'rta Yer dengizi orqali o'tadigan savdo yo'llari, shu jumladan, Buyuk Ipak yo'li ustidan nazorat Yevropa mamlakatlarining asosiy raqibi bo'lgan Usmoniylar imperiyasi (Turkiya) qo'liga o'tib ketganligi sababli bu yo'llar yevropalik savdogarlar uchun xavfli bo'lib qoldi.

Binobarin, endi yevropaliklar oldida yangi dengiz savdo yo'llarini ochish tarixiy zaruratga aylandi. Ularda dengiz savdo yo'llarini ochishga imkon beruvchi zamonaviy kemalar va

harbiy qurollar ham mavjud edi. Bundan tashqari, dengizda kompasdan foydalanish, astrolyabiya (usturlab) ixtiro qilinganligi, shuningdek, italiyalik olim P. Toskanelli yerning dumaloqligi haqidagi ta'limotdan kelib chiqib, dunyo xaritasini yaratganligi ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu xaritada Osiyo qit'asi qirg'oqlari Atlantika okeanining g'arbiy sohillarida ekanligi belgilangan edi. Shu tufayli P. Toskanelli Yevropa qirg'oqlaridan G'arb tomonga suzib Hindistonga borish mumkin, deb ishonardi.

Astrolyabiya.

Buyuk geografik kashfiyotlarning boshlanishi. Buyuk geografik kashfiyotlarning tashabbuskorlari Portugaliya va Ispaniya dengiz sayyohlari bo'lishdi.

Shunday dengiz sayyohlaridan biri, asli Genuyalik, *admiral* Xristofor Kolumb (1451–1506) edi. U o'z oldiga Atlantika okeani orqali Hindistonga boradigan yo'l ochishni maqsad qilib qo'ydi.

Xristofor Kolumb.

Nihoyat, X. Kolumb Ispaniya qirollik oilasi bilan Hindistonga yo'l ochish uchun ekspeditsiyani boshlash haqida shartnoma tuzishga muvaffaq bo'ldi.

Shartnomaga ko'ra, qirol ekspeditsiyaning xarajatlarini o'z zimmasiga oldi. X. Kolumb 1492-yilning 6-avgust kuni 3 ta kemada birinchi ekspeditsiyasini boshladi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Yevropada
- ◆ Toshkanelli
- ◆ Buyuk ipak yo'li
- ◆ 1492-yil 6-avgust

Amerikaning kashf etilishi. 1492-yil 12-oktabr kuni X. Kolumb ekspeditsiyasi a'zolari Karib dengizidagi orolardan biriga kelib tushdi. X. Kolumb bu orolni San-Salvador («Muqaddas xaloskor») deb atadi (hozirgi Bagama orollari davlati hududidagi orol). Shu tariqa Hindistonga olib boradigan suv yo'lini ochish maqsadida uyushtirilgan ekspeditsiya Amerikaning kashf etilishiga sabab bo'ldi. Bu voqea dunyo xaritasini tuzgan XV asr olimlari, xususan, P. Toskanellining

xatosi tufayli yuz berdi. Chunki P. Toskanelli yerning ekvator bo‘ylab uzunligini aniqlashda 12 ming kilometr ga adashgan edi. Keyinchalik olimlar bu xatoni Buyuk kashfiyotga olib kelgan buyuk xato, deb atadilar.

1492-yil 12-oktabr Amerika qit'asining rasman kashf etilgan kuni hisoblanadi.

Biroq X. Kolumb 1492-yilda Hindistonga emas, Amerikaga kelib qolganligini anglamadi. U Hindistonga keldim, deb hisoblar edi. Shuning uchun ham X. Kolumb Amerikaning mahalliy aholisini hindular deb atadi. Amerikaga 4 marta ekspeditsiya uyushtirdi. Bu ekspeditsiyalar natijasida ochilgan hududlarda Ispaniya bayrog‘i hilpiray boshladi. Shu tariqa bu hududlar Ispaniya mulkiga aylandi. X.Kolumb esa o‘sha hududlarning *vitse*-qirolini etib tayinlandi. Yangi qit‘aning Kolumbiya deb emas, Amerika deb atalishi Italiya dengizchisi va astronomi Amerigo Vespuchchi (1454–1512) nomi bilan bog‘liq.

U 1499–1501-yillarda portugaliyaliklar ekspeditsiyasi tarkibida Braziliya qirg‘oqlarini tekshirdi. Buning natijasida, Kolumb ochgan yerlar Hindiston emas, yangi qit‘a, degan xulosaga keldi. U keyinchalik o‘zining nomi bilan atalgan qit‘aga «Yangi Dunyo» deb nom berdi. 1507-yilda lotaringiyalik xaritashunos olim M.Valdzemuller Kolumb kashf etgan yangi qit‘ani Amerigo Vespuchchi sharafiga Amerika deb atashni taklif etdi. Bu nom hammaga ma‘qul bo‘ldi. 1515-yilda Yangi Dunyo «Amerika» deb atalgan birinchi globus Germaniyada yaratildi. Keyinchalik boshqa xaritalarda ham Kolumb kashf etgan yerlar «Amerika» deb yoziladigan bo‘ldi.

F. Magellan.

O‘zingizni sinang:

- ◆ 1492-yil 12-oktabr
- ◆ Amerigo Vespuchchi

Keyingi kashfiyotlar. 1498- yilda Ispaniyadan dengiz sayohatiga chiqqan portugaliyalik Vasko da Gama Atlantika okeani orqali Hindistonga boriladigan dengiz yo‘lini kashf etdi. 1519-yilda Ispaniyadan sayohatga chiqqan dengizchi

F. Magellan (asli portugaliyalik) Amerika qit'asini aylanib o'tib, Hindistonga boradigan dengiz yo'lini ochdi. 1522-yilda dunyoni aylanib suzish nihoyasiga yetkazildi. Bu ekspeditsiya yerning dumaloqligini, uning katta qismi suv bilan qoplanganligini isbotladi. 1605-yilda L.V. Torres boshchiligidagi ekspeditsiya esa Avstraliyani kashf etdi.

Buyuk geografik kashfiyotlarning ahamiyati. Buyuk geografik kashfiyotlar ilm-fan uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Uning natijasida geografiya, tarix, etnografiya va okeanshunoslik fanlari yangi xulosalar, ma'lumotlar bilan boyidi. Bundan tashqari, bu kashfiyotlar tufayli yangi dengiz savdo yo'llari ochildi. Mazkur yo'llar O'rta Yer dengizidan Atlantika okeaniga ko'chdi. Bu esa, o'z navbatida, jahon savdosini vujudga keltirdi. Shu tariqa Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli global sivilizatsiyaning asoslari yaratildi.

Dunyo bo'ylab birinchi sayohat sharafiga yasalgan gerb.

Admiral (arabcha — dengiz hukmdori, hokimi) — harbiy dengiz floti qo'mondonlariga beriladigan unvon.

Astroliyabiya (yunoncha) — joyning geografik koordinatalarini, vaqtni, yulduzlarning chiqish va botish paytini aniqlovchi astronomik asbob.

Vitse — o'rinbosar; vitse-girollikda qirol nomidan mustamlaka o'lkalarni boshqaruvchi davlat amaldori.

Kashfiyot — izlab topish, tekshirish natijasida topiladigan va yaratiladigan ilmiy yangilik.

Savol va topshiriqlar

1. «Geografik kashfiyotlar» atamasiga izoh bering.
2. Qanday omillar Buyuk geografik kashfiyotlarga sabab bo'ldi?
3. Dengiz savdo yo'llarini ochish ishiga boshchilik qilgan X. Kolumb va F. Magellan haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Avstraliya qit'asi nechanchi yilda kashf etildi?
5. Buyuk geografik kashfiyotlarning ilm-fan taraqqiyotida tutgan o'rni haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. Dunyo siyosiy xaritasidan dengiz sayyohlari borgan hududlarni aniqlang.

Mulohaza uchun mavzu

Nima uchun XV asr oxiri – XVII asr davomida amalga oshirilgan geografik kashfiyotlar «Buyuk geografik kashfiyotlar» nomi bilan ataladi?

Mustaqil ish

Quyidagi jadvalni to'ldiring

Sayyohlar	Ular kashf etgan o'lkalar	Kashf qilingan yil

BUNI O'QING

Amerika qit'asi Xristofor Kolumbning jasorati tufayli kashf etilgan bo'lsa-da, G'arbiy yarimsharda qit'a mavjudligini buyuk bobomiz Abu Rayhon Beruniy bu kashfiyotdan deyarli 4–5 asr avval faraz qilgan edi. Alloma o'zining «Hindiston» asarida bunday deb yozib qoldirgan: «Yerning choragi ma'muradir. Ma'murani G'arb va Sharq tomondan Muhit okeani (Atlantika va Tinch okeanlari) o'rab turibdi. Bu Muhit okeani, yerning obod qismini dengizlarning narigi tomonida bo'lishi mumkin bo'lgan quruqlik yoki odam yashaydigan orollardan ikkala yoq (G'arb va Sharq)dan ajratib turadi». *O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. T.: 2000-y. 1-jild, 721-bet.*

2-§. Yevropaliklarning mustamlakalar uchun kurashi

Ispaniya mustamlakalari. Buyuk geografik kashfiyotlar ayni paytda Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosati uchun ham yo'l ochdi. Ispaniya bayrog'i ostida yangi ochilgan yerlar Ispaniya qirolining mulki deb e'lon qilindi. Shu tariqa Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosati boshlandi. Mustamlakachilar bosib olgan hududlarda paxta va shakarqamish ekinzorlari barpo etildi.

1512-yilda Ispaniya qirol mahalliy hindularni qulga aylantirishni taqiqlovchi qonun chiqargan bo'lsa-da, u mahalliy aholini shafqatsiz *ekspluatatsiya* qilishning oldini ololmadi. Shafqatsiz ekspluatatsiya va yevropaliklar orqali tarqalgan turli yuqumli kasalliklar tufayli ularning soni keskin kamayib ketdi. Mustamlakachilar XVI asr o'rtalaridan boshlab Afrikada yashovchi aholini qullarga aylantirib, Amerikaga olib kela

Ispanlar Amerikada.

boshladilar. Tekin ishchi kuchiga ega bo'lgan mustamlakachilar 1510-yildan boshlab *konkista* siyosatini yurita boshladilar. Bu jarayon XVII asrning o'rtalarigacha davom etdi.

XVI asrning birinchi yarmida Kolumbiya, Ekvador, Peru va Boliviya, keyinchalik esa Chili hamda Argentina hududlari zabt etildi.

1679-yilda Ispaniya Amerika sivilizatsiyasining markazi bo'lgan Mayya davlati (bugungi Meksika) hududlarini to'la bo'ysundirdi.

Bosib olingan joylardan katta-katta miqdordagi boyliklar Ispaniyaga tashib ketildi. Mustamlakalarni boshqarish uchun ikkita vitse-qirollik tashkil etildi.

Mustamlakachilik sekinlik bilan bo'lsa-da, hindu etnik guruhlari va qabila ittifoqlarining barham topishiga olib keldi. Mahalliy xalq tili esa ispan tili bilan almasha boshladi.

Ispaniya faqat Amerikadagi mustamlakalari bilan cheklanib qolgan yo'q. U 1529-yilda Filippin orollari ustidan ham o'z hokimiyatini o'rnatdi. Bu orollar taxt vorisi, shahzoda Filipp sharafiga Filippin deb atala boshlandi.

Portugaliya mustamlakalari. 1500-yili Portugaliya dengiz sayyohi Kabral Braziliyani kashf etdi va uni Portugaliya qirolining mulki, deb e'lon qildi. Hali urug'chilik tuzumi

sharoitida yashayotgan mahalliy hindu xalqlari mamlakatning ichkari hududlariga quvib yuborildi. Braziliyani xo‘jalik uchun o‘zlashtirish, asosan, Afrikadan keltirilgan qullar mehnati hisobiga amalga oshirildi.

Mustamlakalar uchun kurash. Tez orada Yevropa davlatlari o‘rtasida mustamlakalar uchun kurash boshlandi. Bunga Angliyada manufaktura ishlab chiqarishining jadal rivojlanishi sabab bo‘ldi. Daromadi tobora ko‘payib borayotgan Angliya burjuaziyasiga endi yanada yirik korxonalar bunyod etish uchun katta miqdorda boylik zarur bo‘lib, bu boylik mustamlakalardan olib kelinishi mumkin edi.

Qulay hududda joylashgan Angliya Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli dengiz savdo yo‘llaridagi eng muhim davlat, poytaxti London esa yirik port shahri bo‘lib qoldi. Manufaktura ishlab chiqarishining rivojlanishi natijasida Angliya chetga katta miqdorda tovar chiqara boshladi va dengiz savdosida Ispaniyaning asosiy raqibiga aylandi.

Bu hol Angliya – Ispaniya munosabatlarining keskinlashuviga olib keldi. Buning ustiga, Ispaniya boshqa davlat savdogarlarining ispan mustamlakalari bilan savdo qilishini taqiqlab qo‘ydi. Bu taqiq oxir-oqibatda Angliya – Ispaniya o‘rtasidagi urushga olib kelishi muqarrar edi. 1588-yilda ikki davlat harbiy-dengiz flotlari o‘rtasida hal qiluvchi jang bo‘lib o‘tdi. Unda Ispaniyaning «Yengilmas *armada*» deb nomlangan harbiy floti tor-mor etildi. «Yengilmas armada»ning halokati Ispaniyaning dengizdagi qudratiga putur yetkazdi. Shu davrdan boshlab Angliya eng qudratli dengiz davlatiga aylana boshladi.

O‘zingizni sinang:

- ◆ 1512-yil
- ◆ 1500-yilda
- ◆ 1588-yil
- ◆ «Yengilmas armada»

Angliyaning dastlabki mustamlakalari. Qudratli dengiz davlatiga aylangan Angliya endi mustamlakalarni bosib olishga kirishdi va Shimoliy Amerikani egallay boshladi. XVII asr boshlarida bu yerda birinchi mustamlaka – Virjiniyaga asos solindi. Angliya hukumati tashqi savdoni chet davlatlar bilan savdo qiluvchi boy savdogarlar tuzgan turli kompaniyalar ixtiyoriga topshirib qo‘ydi. Bunday kompaniyalardan biri

1600-yilda tuzilgan «Ost-Indiya» kompaniyasi edi. Eng boy boʻlgan bu kompaniyaga Hind va Tinch okeanlari sohilida joylashgan mamlakatlar bilan savdo qilish huquqi berildi. Boshqa kompaniyalar qatori «Ost-Indiya» kompaniyasi ham davlat xazinasiga juda katta miqdorda daromad keltirardi. Angliya savdogarlari tez orada portugallarni Osiyodan siqib chiqara boshladi. Keyinchalik «Ost-Indiya» kompaniyasi Hindistonda Boburiy hukmdorlarga boj toʻlamay savdo qilish huquqini qoʻlga kiritdi.

«Ost-Indiya» kompaniyasi qarorgohi.

Bu kompaniya Hindistondan Yevropaga mato, ziravor va boshqa tovarlarni olib kelar edi. Mustamlakachilar Hindistonda yanada mustahkamroq oʻrnashib olish uchun oʻz savdo manzilgohlarini qalʼaga aylantira bordilar.

Armada — koʻplab kemalardan iborat katta flot.

Konkista — zabt etish, bosib olish.

Mustamlaka — rivojlangan davlatlar tomonidan bosib olinib, ekspluatatsiya qilinuvchi mamlakat.

«**Ost-Indiya**» — Kolumbning sayohatidan soʻng Karib dengizi orollari Vest-Indiya (Gʻarbiy Hindiston) deb atalgan, Vest-Indiyadan farq qilish uchun Hindiston yarim-orolidagi mamlakatlar esa Ost-Indiya (Sharqiy Hindiston) deb atalgan.

Ekspluatatsiya — boshqalar mehnati mahsulini oʻzini qilib olish.

Savol va topshiriqlar

1. Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosatiga sabab boʻlgan omillarni qayd eting.
2. Ispaniya Markaziy va Janubiy Amerikani qay tariqa mustamlakaga aylantirganligi haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Mustamlakachilar Amerika mahalliy aholisi — hindularga nisbatan qanday siyosat qoʻllaganlar?
4. Dengiz savdo yoʻllari uchun Angliya — Ispaniya raqobati qanday natija bilan tugadi?
5. «Ost-Indiya» kompaniyasi haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

VIII sinf «O‘zbekiston tarixi» darsligidan foydalanib, Braziliya kashf etilgan 1500-yilda Vatanimiz tarixida qanday voqea yuz berganligini aniqlang.

3-§. Yangi davr boshlarida G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Aholi tarkibidagi o‘zgarishlar. Ruhoniy va zodagonlar yangi davr boshlarida G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida jamiyatning hukmron tabaqalari bo‘lib qolaverdilar.

Ayni paytda zodagonlar tarkibida o‘zgarish yuz berdi. Endilikda ular ichida savdo-sotiq va tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchilar ham shakllandi. Zodagonlarning ba‘zilari savdo kompaniyalarining aksiyadorlariga aylandilar. Ayrimlari esa hukumatdan turli soliq yig‘imlarini yig‘ib olish huquqini sotib oldilar.

Endi zodagonlarning ko‘pchiligi ishlab chiqarishda yollanma mehnatdan foydalanadigan bo‘ldilar. Ular o‘z qo‘rg‘onlarida sanoat korxonalari ham tashkil etganlar va savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanganlar. Bunday zodagonlar *yangi zodagonlar* deb atalgan.

Topshiriq

O‘rta asr zodagonlari va yangi zodagonlarning o‘xshash hamda farq qiluvchi jihatlari aniqlang.

Shuningdek, burjuaziyaning soni va uning jamiyatdagi nufuzi ortib bordi. Bu hodisa ichki va tashqi savdoda shaharlar mavqeyining tobora yuksalib borganligi oqibati edi.

XVII asr o‘rtalariga kelib savdogar (*negosiant*) va bank egalari burjuaziyaning yuqori qatlamiga aylandilar. Jamiyat rivojlanishi bilan yollanma ishchilarning soni ham ortib bordi. Shunday bo‘lsa-da, XVI–XVII asrlarda butun aholining katta qismini dehqonlar tashkil etardi.

Savdoning rivojlanishi. XVI–XVII asrlarda savdo va tadbirkorlikning markazi bo‘lgan shaharlarning rivojlanishi davom etdi. Bu esa, o‘z navbatida, shaharda savdoning rivojlanishiga olib keldi. Odatda, bozorlarda savdo haftasiga bir yoki ikki

kun bo'lardi. Shaharlarning rivojlanib borishi bilan bozorlar har kuni ishlay boshladi.

XVII asrdan boshlab usti yopiq bozorlar qurilishi keng avj oldi. Bunday bozorlarning eng kattasi Parij va London shaharlarida qurilgan.

Shaharlar to'xtovsiz o'sib borayotgan bir sharoitda, ahyon-ahyonda tashkil etiladigan yarmarkalar shahar aholisining talabini qondirolmay qoldi. O'rta asr yarmarkalari o'z ahamiyatini yo'qotdi. Shahar aholisining ehtiyojini har kuni savdo qiluvchi bozorgina qondira boshladi. Savdogarlar hayoti va mol-mulkiga solinayotgan doimiy xavf-xatar ularni birlashishga majbur etdi. Bu omil, o'z navbatida, savdo kompaniyalari sonining ko'payishiga olib keldi. Kompaniya a'zolari uning faoliyati uchun o'z mol-mulklari bilan javobgar edilar. Shu tariqa dastlabki *aksionerlik jamiyatlari* tashkil topdi.

Savdo-sotiqning rivojlanishi va kompaniyalar qudratining oshishi oqibatida *savdo monopoliyalari* vujudga keldi. Bu hodisa ham yangi davrning muhim belgilaridan biri edi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Burjuaziya
- ◆ Yangi zodagonlar

Jahon savdosi. Gollandiya va Angliya jahon savdo-sotig'ining markazlariga aylandi. Dengiz osha savdo qilish ingliz savdogarlarini ham kompaniyalarga birlashishga majbur etdi.

Angliyaga chetdan ziravorlar olib kelish huquqi faqat «Ost-Indiya» kompaniyasiga berilgan. Kompaniya qisqa vaqt ichida juda katta miqdordagi boylikka ega bo'ldi. Natijada o'z aksiyadorlariga hatto 500 % gacha miqdorida dividend ham to'lay boshladi. Angliyaga paxta olib kelish huquqi esa «Levantiy» kompaniyasiga berilgan. Bu kompaniya, ayni paytda, O'rta Yer dengizi mamlakatlari bilan savdo qilish huquqini ham qo'lga kiritgan. Rossiya bilan savdo aloqasi olib borishga «Moskva» kompaniyasi haqli edi.

Bank egalari, dallollar, qassoblar, pivo tayyorlovchilar va hatto eng mashhur zodagonlargacha qaysidir bir kompaniyaning aksiyadori edilar. Hatto qirollar ham bundan mustasno emasdilar. Ayni paytda, ular savdo kompaniyalari tashkil etilishiga qarshilik qilmadilar. Chunki kompaniya tashkil etish uchun berilgan *patent* xazinaga katta miqdorda daromad keltirar edi. Bundan tashqari, savdo kompaniyalari uzoq mam-

lakatlarda Angliya manfaatlarini himoya qilish majburiyatini ham olganlar. XVII asr boshlarida Angliya savdo kompaniyalari Erondan Shimoliy Amerikagacha, Shvetsiyadan Hindistongacha bo'lgan juda katta hududlarni o'z ta'siriga oldilar. Hindiston va Amerikaga tobora ko'proq kirib bordilar.

Manufaktura ishlab chiqarishi. Dengiz savdosining rivojlanishi, Yangi Dunyo aholisining yevropaliklar hisobiga ko'payib borishi va u yerdan Yevropaga oltin hamda kumushning ko'plab miqdorda tashib keltirilishi hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan talabni oshirib yubordi. Ortib borayotgan talab yirikroq korxonalar qurishni zaruratga aylantirib qo'ydi. Bu esa yangi zamonaviy korxonalar – mehnat taqsimoti asosida faoliyat ko'rsatuvchi manufakturaning paydo bo'lishiga olib keldi. Manufaktura – dastlabki sanoat korxonasi edi.

Manufakturalar uchun maxsus binolar qurilishi boshlandi. U yerda turli xil mutaxassislikka ega bo'lgan yollanma ishchilar mehnat qilardilar. Yollanma ishchilarning har biri faqat bitta ishni bajarardi. Bu esa ishning tez va sifatli bajarilishini ta'min etardi. Mazkur yangilik, tabiiyki, mehnat unumdorligining ortishiga olib keldi. Manufaktura ishlab chiqarishi mahsulot tannarxining arzonlashuviga ham sabab bo'ldi.

Topshiriq

«Iqtisodiy bilim asoslari» fani o'qituvchingizdan tannarx nima ekanligini so'rab, bilib oling.

XVII asrga kelib manufaktura ishlab chiqarishi Angliya va Gollandiyada xo'jalikning asosiy shakliga aylandi. Fransiyada esa rivojlanish bosqichiga kirdi.

Aksionerlik jamiyati – daromad topish maqsadida hissadorlik qoidalari asosida uyushgan sherikchilik jamiyati.

Burjuaziya (shaharning hurmatli, mo'tabar fuqarolari) – aholining savdo-sotiq, sanoat, bank kabi sohalarida tadbirkorlik faoliyati yuritish orqali daromad topuvchi hamda ishlab chiqarishda yollanma mehnatdan foydalanuvchilar toifasi. Bu atama dastlab sudya, advokat, notarius, shifokorlarga nisbatan ishlatilgan.

Dividend (lotincha – taqsimlanadigan narsa) – aksiyadorlar jamiyati foydasining aksiya egasiga har yili beriladigan va uning daromadiga aylanadigan qismi.

Savdo monopoliyasi – savdo sohasida tanho hukmronlik qiluvchi tashkilotlar.

Negosiant – ulgurji savdo bilan shug‘ullanuvchi savdogar. Bu atama ko‘pincha chet ellar bilan savdo qiladigan savdogarlarga nisbatan qo‘llanilgan.

Patent (lotincha – ochiq, aniq-ravshan) – 1) biror-bir ixtironing davlat tomonidan e‘tirof etilgani va ixtirochining o‘z ixtirosiga olgan huquqini tasdiqlovchi hujjat; 2) savdo yoki ishlab chiqarish huquqi yoki imtiyozini beruvchi hujjat.

Savol va topshiriqlar

1. Yangi davrda aholi tarkibida qanday o‘zgarishlar yuz berdi?
2. Yangi zodagonlar kimlar edi va ular avvalgi zodagonlardan qaysi jihatlari bilan farq qilgan?
3. Qanday omillar jahon savdosining rivojlanishiga sabab bo‘ldi?
4. Manufaktura ishlab chiqarishi borasida qanday o‘zgarishlar yuz berdi?

4-§. Yevropada Reformatsiya. Germaniyada dehqonlar urushi

Reformatsiya haqida. Reformatsiya – XVI asrda katolik cherkovini isloh qilish maqsadida Germaniyada bo‘lib o‘tgan va XVII asrning birinchi yarmida G‘arbiy Yevropaning qator davlatlariga ham yoyilgan ijtimoiy harakat edi. Bu harakat oqibatida katolik cherkovida bo‘linish yuz berdi. Zamon ruhiga mos, mutaassiblik va aqidaparastlikdan xoli, isloh qilingan yangi oqim – protestantlik vujudga keldi.

Xo‘sh, nega Reformatsiya yuz berdi?

Xristianlikning bungacha ikki oqimga bo‘linib ketishi qachon yuz bergan edi?

Katolik cherkovining mavqeyi haqida. XVI asr boshlarida ham katolik cherkovi qudratli edi. Rim Papasining qudratini faqat qavmlarning xudoga chuqur va sidqidildan ishonishigina belgilab qolmagan. Bu qudrat asosida Rim katolik cherkovining behisob boyliklarga egaligi ham yotardi. Zero, hamma – oddiy dehqondan tortib, to qudratli knyazlargacha o‘z daromadining 1/10 qismini cherkovga tortiq qilardi. Ayni paytda cherkovning o‘zi ham katta yer-mulk egasi edi. Bundan

tashqari, indulgensiya savdosi ham cherkovga katta daromad keltirardi.

Indulgensiya savdosi nima ekanligini eslang.

Bu savdo orqali cherkov faqat sodir etilgan gunohnigina emas, kelajakda qilinishi mumkin bo'lgan gunohni ham kechirar edi.

Reformatsiyaning boshlanishi. XVI asrda Angliya va Fransiya qirollari mutlaq hokimiyatga ega bo'lib olgan bo'lsalar, Germaniyada siyosiy tarqoqlik hukm surardi. Ya'ni, u mayda-mayda davlatlar (knyazliklar)ga bo'linib ketgan. Shu sababli, Germaniya imperatori amalda real hokimiyatga ega bo'lmagan. Shuning uchun ham Germaniyada katolik cherkovining ta'siri hamon qudratliligicha qolgan. Germaniya aholisi, ham o'z hukmdorlariga, ham cherkovga tinka-madorni qurituvchi soliq to'lagan. Bundan tashqari, Rim katolik cherkovi Germaniyada katta mol-mulkka ham ega bo'lib, o'z daromadining katta qismini Germaniyadan olgan. Imperatorning kuchi Rimga yuboriladigan soliqlar miqdorini kamaytirishga yetmagan.

Yuqorida qayd etib o'tilgan omillar Germaniyada umumiy norozilikni keltirib chiqardi. Umumiy norozilikning yuzaga kelishiga, shuningdek, katolik marosimlarini bajarishning juda og'irligi ham sabab bo'ldi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Reformatsiya — bu
- ◆ Protestantlik — xristian dinining

Martin Lyuter.

Martin Lyuterning faoliyati. Reformatsiya 1517-yilda Germaniya aholisining katolik cherkovini *isloh* (reforma) qilishni talab qilib chiqishidan boshlandi. Reformatsiyani knyazlarning bir qismi, shaharlik va dehqonlar qo'llab-quvvatladilar. Reformatsiya to'liqining kuchayishiga Vittenberg universitetida ilohiyotdan dars beruvchi Martin Lyuter ta'limoti katta ta'sir ko'rsatdi.

U 1517-yili cherkov eshigiga dindorlarga qarata yozgan o‘zining mashhur «95 tezis» deb atalgan *xitobnomasini* yopishtirib qo‘ydi. Xitobnomada indulgeniya savdosi qattiq qoralandi, Germaniyadagi cherkovni Rim Papasi qaramog‘idan ozod etish talab etildi, cherkovning esa «kamchiqim cherkov» bo‘lishi yoqlandi. Martin Lyuterning «95 tezis»i butun Germaniyani to‘lqinlantirib yubordi.

Ko‘p o‘tmay u cherkov Papisiz ham yashashi mumkin, deb baralla aytdi va bundan keyin Rimga soliقدan tushgan pullarni yubormaslikni taklif etdi. Cherkov knyazlarga va imperatorga bo‘ysunishi lozim, deb uqtirdi. Bu «qilmishlari» uchun Rim Papasi Lyuterni shakkoklikda aybladi va Germaniyaga uni la‘natlovchi yorliq yubordi. Biroq Lyuterni xalq qo‘llab-quvvatlayotganligi uchun bu yorliqni Germaniya bo‘ylab tarqatishning iloji bo‘lmadi. Aksincha, M. Lyuter Papaning uni cherkovdan chetlashtirganligi to‘g‘risidagi qarorini talabalar ko‘z o‘ngida yoqib yubordi. Bu uning katolik cherkovi bilan aloqani butunlay uzganligini anglatar edi.

Katolik cherkovidagi bo‘linish. Reformatsiya natijasida Rim katolik cherkovida bo‘linish yuz berdi. Xo‘sh, bu qanday sodir bo‘ldi? Tez orada Germaniyada katolik cherkovining zulmiga va zo‘ravonligiga qarshi boshlangan harakat ommaviy tus oldi. 1524-yilda esa bu harakat yer egalarining zulmiga qarshi urushiga aylanib ketdi. Qo‘zg‘olonning yetakchisi ruhoniy Tomas Myunser edi. Garchand dehqonlar urushda yengilgan bo‘l-salar-da, u Germaniyada katolik cherkovi hukmronligining barham topishida katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

1526-yilda Germaniya Reyxstagi lyuterchi-knyazlar talabi bilan har bir nemis knyazi o‘zi va fuqarosi uchun xohlagan dinni tanlash huquqiga ega ekanligi to‘g‘risida qaror qabul qildi.

Biroq oradan ko‘p o‘tmay Reyxstag bu qarorni bekor qildi. Bunga qarshi imperiyaning bir qancha shaharlari va 5 nafar knyazi protest (norozilik) bildirishdi. Ular «Protestatsiya» deb atalgan hujjatga, ya‘ni ruhoniylar va dunyoviy feodallarning lyuterchilikni cheklash haqidagi umumgerman yig‘ilishi qaroriga qarshi protestga imzo qo‘ydilar. Shu tariqa 5 nafar knyaz protestant (noroz) deb ataldi. Protestant knyazlar 1555-yilda Rim Papasi bilan bitim tuzishga muvaffaq bo‘ldilar. Unga ko‘ra, endi har bir knyaz o‘z fuqarolari uchun istagan

dinni, ya'ni yo protestantlikni yoki katoliklikni tanlash huquqiga ega bo'ldi.

Shu davrdan boshlab Reformatsiyaning barcha tarafdorlari protestantlar, yangi cherkov esa protestant cherkovi deb atala boshlandi. Shunday qilib, xristianlikda uchinchi oqim – protestantlik vujudga keldi.

M. Lyuterning katolik ta'limotiga kiritgan islohlari natijasida vujudga kelgan ta'limot uning nomi bilan lyuterchilik deb ataldi. «Lyuterchilik» va «protestantlik» atamalari amalda bir xil ma'noni anglatadi.

Reformatsiya natijasida faqat yangi diniy ta'limot vujudga kelibgina qolmadi. Endi knyazlarga bo'ysunadigan cherkov ham vujudga keldi.

Protestantlik oqimi ta'limotining mazmunini, uning katolik ta'limotidan farq qiluvchi asosiy xususiyatlarini siz IX sinfda «Dunyo dinlari tarixi» darslarida o'rganasiz.

O'zingizni sinang:

- ◆ «95 tezis»da Lyuter ...
- ◆ 1555-yilda ...

Ilohiyot – diniy qoidalar va ular haqidagi xudo ko'rsatmalarini o'z ichiga olgan asosiy diniy ta'limot.

Isloh – o'zgartirish kiritish, yaxshilash, tuzatish.

Tezis (yunoncha – qoida, isbot) – bahsda yoki biror ta'limotni bayon qilishda aytiladigan asosiy fikr.

Xitobnoma (arabcha-forscha) – biror ish yoki harakat qilishga undab yozilgan maktub, yozma chaqiriq, murojaatnoma.

Savol va topshiriqlar

1. Reformatsiya harakati qay tariqa vujudga keldi?
2. Nega Reformatsiyaning vatani Germaniya bo'ldi?
3. Martin Lyuter ta'limoti mazmunining asosiy jihatlarini aniqlang.
4. Nima uchun xristianlikning yangi lyuterchilik oqimi protestantlik deb ham ataladi?

Mustaqil ish

«O'zbekiston tarixi»dan olgan bilimlaringizga tayanib, Germaniya reyxstagi din erkinligi to'g'risida qaror qabul qilgan 1526-yilda jahon tarixida yana qanday voqea yuz berganligini qayd eting.

5-§. Angliyada qirol hokimiyatining kuchayishi

Mutlaq monarxiya. Mutlaq *monarxiya* (absolutizm) – davlat hokimiyatining huquqi hech qanday qonun bilan cheklanmagan yagona bir shaxs – monarx qo‘lida to‘planishidir.

Boshqaruvning mutlaq monarxiya shakli siyosiy tarqoq mamlakatni yagona markaziy hokimiyat qo‘l ostida birlashtirish natijasida vujudga keldi. Mutlaq monarxiya mamlakat tarqoqligiga barham berdi. Chunonchi, qirol Genrix VIII Tyudor (1509–1547) hali ham mustaqilligini saqlab qolgan ayrim shimoliy grafliklar va Uelsga yurish qilib, butun mamlakatni birlashtirdi.

Aynan mutlaq monarxiya feodallarning o‘zaro ichki urushlariga barham berdi. Tyudorlar feodallar qo‘shinlarini tarqatib yubordi.

Bo‘ysunishni istamagan feodallarning qo‘rg‘onlari yer bilan yakson qilindi. Isyonchilarning yerlari tortib olindi va qirollik mulkiga qo‘shib yuborildi.

Shaharlarning huquqlari cheklab qo‘yildi. Toifaviy-vakillik organi bo‘lmish parlament butunlay bo‘lmasa-da, o‘z ahamiyatini yo‘qotdi. Yangi soliqlar joriy etish masalasidagina parlament roziligining shartligi belgilab qo‘yildi.

Angliya qirollari *veto* huquqiga ega edilar. Bu huquq ularga parlamentning har qanday qarorini taqiqlay olish imkonini berardi. Mamlakat ichki va tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishini parlament emas, tarkibini qirol tuzadigan Maxfiy Kengash belgilar edi.

XVI asrning Angliya tarixidagi o‘rni. XVI asr Tyudorlar sulolasi asri bo‘ldi. Bu yuz yillik Angliya tarixida chuqur iz qoldirgan uch yirik tarixiy hodisa bilan ajralib turadi. Bular – Reformatsiya, mutlaq monarxiyaning kuchayishi va dengizda Angliyaning Yevropadagi eng qudratli davlatlardan biriga aylanganligidir.

Angliyada Reformatsiya qirol Genrix VIII hukmronligi davriga to‘g‘ri keldi va xalqning talabi bilan emas, balki qirolning xohish va irodasi bilan amalga oshirildi.

Genrix VIII qirol hokimiyatini yanada mustahkamlash uchun cherkovni yer va boshqa mol-mulklardan mahrum etish haqida farmon chiqardi. Ularga qarashli bo‘lgan yerlarning

2/3 qismi sotib yuborildi. Angliyada protestantlik ta'limotiga amal qiluvchi cherkov anglikan cherkovi deb ataldi.

Qirol cherkov boshlig'i deb e'lon qilindi. Rim Papasi hokimiyati inkor etildi.

Kontrreformatsiya. Genrix VIII ning qizi Mariya o'z hukmronligi davrida (1553–1558) *kontrreformatsiya* o'tkazishga urindi. U o'zining cherkov boshlig'i ekanligidan foydalanib, protestantlikni shakkoklik deb e'lon qildi va katolik cherkovini tiklashga kirishdi.

Mariya parlamentning Angliyada Rim Papasi hokimiyatini qayta tiklash haqidagi qarori chiqarilishiga erishdi. Ayni paytda shakkoklikka qarshi o'rta asrlar qonunlari qayta tiklandi. Mamlakatda qatag'on boshlandi, katolik cherkov dushmanlari olovda yondirildi. Shunday sharoitda ko'pchilik protestantlar Germaniya va Shveysariyaga qochib ketib jon saqladilar. Mariyaning qatag'on siyosati mamlakatda norozilikni kuchaytirib yubordi.

Hukmron tabaqalar endi Genrix VIII ning boshqa qizi Yelizavetani qirollik taxtiga o'tqazishga qaror qildilar.

O'zingizni sinang:

- ◆ Mutlaq monarxiya – bu
- ◆ XVI asrda Angliya erishgan uch yirik tarixiy hodisa – bular

Qirolicha Yelizaveta I.

Angliya Yelizaveta hukmronligi davrida (1558–1603). Yangi qirolicha ajoyib shaxsiy sifatlar, kuchli iroda va qobiliyatga ega edi. Yelizaveta I protestantlikni davlat dini deb e'lon qildi. Qirolichaning o'zi «Cherkov va dunyoviy ishlarning oliy hukmdori» unvonini oldi.

Cherkov ibodatlarini endi xalqning katta qismiga tushunarsiz bo'lgan lotin tilida emas, balki ingliz tilida o'tkaziladigan bo'ldi. Yelizaveta I ning asosiy vazifalaridan biri mamlakat yaxlitligini mustahkamlash edi.

Dengiz hukmronligi uchun kurash. Angliyaning bu davrdagi ashaddiy dushmani katolik Ispaniyasi edi. Ispaniya qirolini

Filipp II «shakkok» Angliya qirolichasi Yelizaveta I ga nafrat bilan qarardi.

Bu davrda Gollandiyada Ispaniya zulmiga qarshi harakat boshlanganda Yelizaveta I Gollandiya tarafida turdi. Oxir-oqibatda bu ikki davlat o'rtasida 1588-yilda urush kelib chiqdi (bu haqda 2-§ da ma'lumot olgansiz) va unda Angliya g'alaba qozondi.

Bu mag'lubiyatdan so'ng Ispaniya o'zini qayta o'nglay olmadi. Angliya esa Yevropaning qudratli dengiz davlatlaridan biriga aylandi. Angliya uchun XVI asr ana shunday yakunlandi. Reformatsiya nihoyasiga yetdi. Yelizavetaning o'limi bilan Tyudorlar sulolasining hukmronligi ham barham topdi. Taxtga Tyudorlar sulolasiga qarindosh, Shotlandiya qiroli Yakov Styuart Yakov I nomi bilan o'tqazildi. Shu tariqa Angliyada Styuartlar sulolasi hukmronligi boshlandi.

Veto (lotincha — taqiqlayman) — davlat boshlig'ining biror qonun yoki qarorni kuchga kirishdan to'xtatib qo'yish huquqi.

Kontrreformatsiya — XVI–XVII asrlar o'rtalarida Yevropada Rim Papasi rahnamoligida Reformatsiyaga qarshi qaratilgan diniy-siyosiy harakat.

Monarxiya (yunoncha — yakkahokimlik) — cheklanmagan huquqqa ega bo'lgan yakka shaxs boshqaradigan davlat.

Savol va topshiriqlar

1. Mutlaq monarxiya haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Angliyaning bugungi to'liq rasmiy nomini ayting. U davlat tuzumiga ko'ra qanday davlatligini aniqlang.
3. Angliyadagi Reformatsiya va Kontrreformatsiyalar haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. XVI asr Angliya tarixida qanday ahamiyatga ega?
5. Yelizaveta I ichki va tashqi siyosatda qanday muvaffaqiyatlarga erishdi?

Mustaqil ish

«O'zbekiston davlati va huquqi asoslari» fani o'qituvchingizdan bugungi kunda monarxiyaning qanday shakllari borligini bilib oling. Ularga misollar keltiring.

6-§. Fransiyada mutlaq monarxiya

Fransiyada mutlaq monarxiyaning o'ziga xos xususiyatlari. XVI–XVIII asrlarda Fransiyada mavjud bo'lgan qirol hokimiyatining mazmuni quyidagi iborada o'z ifodasini topgan edi: «Xudoning irodasi shuki, har qanday qaram bo'lib tug'ilgan o'ylab o'tirmasdan bo'ysunmog'i lozim».

Fransiyada mutlaq monarxiya qaror topishi bilan General shtatlar o'zining avvalgi ahamiyatini yo'qotdi.

General shtatlar nima ekanligini eslang.

Qirollarning o'ziga qolsa, vakillik organlarini butunlay yo'q qilardilar. Biroq buning iloji yo'qligi uchun ularning mamlakat siyosiy hayotiga ta'sirini kamaytirishga urinar edilar. Bunga erishganlar ham.

Fransiyada Angliya parlamentidan farqli o'laroq, General shtatlarning davlat hayotidagi ta'siri zaif edi. Keyinchalik u juda kamdan kam holatlarda, faqat kuchli zarurat tug'ilganidagina chaqiriladigan bo'ldi.

Lyudovik XIV.

1614-yildan boshlab butun XVII asr davomida esa biror marta ham chaqirilmadi. Binobarin, Fransiyada qirol hokimiyati Angliyadagi qirol hokimiyatidan ham kuchliroq bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, parlament butunlay tugatilmadi. Fransiya viloyatlarida ham o'z parlamentlari mavjud edi. Mamlakat fuqarolariga bu parlamentlarga viloyatlar sudlari hukmi ustidan shikoyat qilish huquqi berilgan. Ayniqsa, Parij parlamenti katta ta'sirga ega bo'lgan. Uning vakolati mamlakat hududining 1/3 qismida amal qilgan. Parij parlamenti taxt vorisi yosh bo'lsa, regent tayinlash huquqiga ham ega edi.

Qirol saroyi hayotining asosiy mazmunini qirol shaxsini ilohiy deb hisoblovchi tushuncha tashkil etardi. Fransiya qiroli Lyudovik XIV bekorga «Davlat — bu men!» demagan edi.

O'zingizni sinang:

- ◆ General shtatlar – bu
- ◆ Viloyat parlamentlariga huquqi berilgan.

Fransiyada protestantlikning tarqalishi. Fransiya qirolligida har ikki cherkov – katolik va protestant cherkovlari faoliyat ko'rsatardi.

XVI asr boshlarida M. Lyuter ta'limotiga mos g'oya tarqaldi. Mamlakatda Injilning fransuzcha tarjimalari paydo bo'ldi. Cherkovlarda ibodat ona tilida o'qila boshlandi. Shu tariqa, vaqt o'tishi bilan Fransiya ikki dushman lagerga – katolik va protestantlar lageriga bo'linib qoldi. Fransiyada protestantlikka e'tiqod qiluvchilar gugenotlar deb ataldi.

Diniy urushning yuz berishi. Katolik cherkovi protestantlikning tarqalishini dushmanlik bilan qarshi oldi. 1562-yilda qirolning qarindoshi, katoliklar rahnamosi gersog Fransua Giz o'zining ko'p sonli qo'riqchilari bilan ibodat qilayotgan protestantlarga hujum qildi. Oqibatda 20 dan ortiq protestant o'ldirildi, 100 dan ortig'i esa yarador qilindi. Bu voqea Fransiyada 36 yil davom etgan Diniy urushning boshlanishiga turtki bo'ldi. Bu Diniy urush mamlakat boshiga katta kulfat keltirdi. Mamlakatda yovuzlik, *jaholat* kuchaydi.

Gugenotlarga juda katta talafot yetkazildi. Shunday bo'lsa-da, ular qirolni yon berishga majbur qildilar. Urushning oldini olish uchun qirol Karl IX gugenotlar yetakchisi Genrix Burbonga o'z singlisi Margaritani turmushga berishga qaror qildi. To'y marosimi 1572-yilning avgustiga belgilandi. Biroq katolik mutaassiblari shu voqeadan foydalanib, gugenotlarning barcha rahbarlarini qirib tashlashni zimdan rejalashtirdilar.

1572-yil 24-avgust kechasi Parijda gugenotlar qirg'ini uyushtirildi. Natijada 2 mingdan ortiq gugenot qurbon bo'ldi. Bu voqea xristianlarning Avliyo Varfolomeyga bag'ishlab o'tkaziladigan diniy bayrami kuni arafasida yuz berganligi sababli Fransiya tarixiga «Varfolomey tuni» nomi bilan kirdi. Shu voqealardan keyin Fransiyada protestantlik taqiqlandi.

Urushning davom etishi. «Varfolomey tuni»dagi qirg'in mamlakatdagi Diniy urushga chek qo'ymadi. Urushning davom etishi muqarrar edi. Chunki gugenotlar taqdirga tan bermadilar. Ular Fransiyani bo'lib tashlashga qaror qildilar va mamlakat janubida o'z davlatlarini tuzdilar. Bu davlatni qirol

xonadonining qarindoshi, gugenotlar yetakchisi Genrix Burbon (u Genrix Navarralik deb ham atalardi) boshqardi. Gugenotlar yaxshi qurollangan qo'shin tuzishdi.

Fransua Gizning o'g'li Genrix Giz esa qattiq harbiy intizom o'rnatilgan katolik liga tuzdi. Katoliklar fitna tayyorlay boshladilar. Unga ko'ra, qirol Genrix III olib qochilar va majburan monax qilinardi. Taxtni esa Genrix Giz egallashi lozim edi. Biroq qirol Genrix III o'ta ketgan mutaassib Genrix Gizni o'ldirtirishga muvaffaq bo'ldi.

Katolik cherkovi Genrix III ning bu ishini kechira olmas edi. O'ldirilganlar «shahid bo'lgan avliyolar» deb e'lon qilindi. Katolik cherkovi dindorlarga qirol sog'lig'i uchun duo o'qishni taqiqladi. Ayni paytda barcha fuqarolarning Genrix III ga sodiqlik haqidagi qasamyodidan ozod qilinganligi e'lon qilindi.

1589-yilda Genrix III katoliklar tomonidan o'ldirilgach, qirol xonadonining qarindoshi, gugenotlar rahbari Genrix Burbon Genrix IV nomi bilan taxtni egalladi. U katoliklikni qabul qilmasdan Parijga borib taxtga o'tira olmasligini yaxshi bilardi. Shuning uchun ham u protestanlikdan chiqib katoliklikni qabul qildi. Genrix IV o'zining kuchi, qobiliyati va ta'siridan har ikki cherkov qavmlarini murosaga keltirish yo'lida foydalandi. U katolik amaldorlarni ehsonga ko'mib tashladi. Diniy urushlarni to'xtatish va mamlakat yaxlitligiga erishish uchun 1598-yilda «Nant edikti»ni imzoladi.

*Edikt*da katoliklik davlat dini deb e'lon qilingan bo'lsa-da, gugenotlar quvg'in qilinmaydigan bo'ldi. Mamlakatda diniy murosasozlikka erishildi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1598-yilda ◆ Gugenotlar
- ◆ Varfolomey tuni –

Jaholat (arabcha) – ilm-ma'rifatdan mahrumlik, qoloqlik.

Fanat (lotincha) – diniy e'tiqodiga yoki biror ta'limotga qattiq yopishib oluvchi.

Edikt – qirolning alohida muhim farmoni.

Savol va topshiriqlar

1. Fransiyada mutlaq monarxiya qay tariqa qaror topdi?
2. Fransiyada Reformatsiya qanday tarqaldi?

3. *Fransiyada nega Diniy urush yuz berdi?*
4. *Katoliklar bilan protestantlar (gugenotlar) o'rtasidagi urush qanday natija bilan tugadi?*

Mustaqil ish

Fransiya va Angliya mutlaq monarxiyalarini taqqoslang, ularning o'xshash va o'ziga xos tomonlarini aniqlang. So'ng jadval tuzib, javoblaringizni unda aks ettiring.

7-§. XVI–XVII asrlarda Rossiya

Rus yerlarini birlashtirishning tugallanishi. Siz VII sinf «Jahon tarixi» darsligidan Moskva knyazligi yetakchiligida Rus yerlarining Oltin O'rdaga qaramligiga 1480-yilda barham berilganligini bilib olgan edingiz.

Mustaqillikdan so'ng ham Moskva knyazligi rahbarligida Rus yerlarini birlashtirish jarayoni davom ettirildi. 1485-yildan boshlab Moskva knyazi Ivan III butun Rus hukmdori unvonini qabul qildi. Bu davlat bora-bora Rossiya deb ataladigan bo'ldi. Nihoyat, 1520-yilda Rus yerlarini birlashtirish, asosan, nihoyasiga yetkazildi. Markazlashgan Rossiya davlatining tashkil topishi katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi.

Rossiya podshosi Ivan IV. 1547-yilda Rus pravoslav cherkovining boshlig'i mitropolit Makariy vafot etgan Buyuk knyaz Vasiliy III ning o'g'li Ivan IV ga Rossiya tarixida birinchi bor podsholik tojini kiydirdi. Bu voqea katta xalqaro ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki, Rus davlati hukmdorlari bu davrgacha Buyuk knyaz deb atalib kelingan. Ivan IV ga podsholik unvonining berilishi uni G'arbiy Yevropa davlatlari qirollari bilan bir qatarga qo'ydi. Ivan IV ichki siyosatining

Ivan IV.

asosiy vazifasi dvoryanlar tabaqasini kuchaytirish orqali boyarlar mavqeyini zaiflashtirishdan iborat edi. Shu maqsadda 1549-yilda Ivan IV birinchi bor erkin aholi turli toifalari vakillarining yig'ilishini – Zemstvo soborini chaqirdi.

Ivan IV Zemstvo soborida boyarlar hokimiyatini keskin qoraladi. Sobor yangi Sudebnik tuzish haqida qaror qabul qildi. Unga ko'ra, bundan buyon dvoryanlarni ayblari va

nojo'ya qilmishlari uchun boyarlar sudiga berish taqiqlandi. Dvoryanlardan ming nafariga Moskva uyezdidan yer-mulk ajratib beriladigan bo'ldi. Davlat lavozimlarini faqat zodagon naslidan bo'lganlar egallashi tartibiga ham chek qo'yildi.

Boyarlarning o'zlari uchun aholidan yig'adigan soliqlar bekor qilindi. Joylarda boyarlar boshqaruvi o'rniga Zemstvo (mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari) tuzildi. *Sudebnik* krepostnoy dehqonlarning bir yer egasidan boshqasiga o'tishini yiliga bir kun – 26-noyabr bilan cheklab qo'ydi.

Oprichnina. Boyarlar hokimiyatiga zarba berish maqsadida 1565-yilda Ivan IV davlat yerlaridan katta qismini ajratib oldi. Bu yerlar *oprichnina* deb ataldi. Boyarlarning yerlari ham oprichninaga qo'shib yuborila boshlandi. Oprichnina podsho yerlari deb ham atalib, ularga dvoryanlar joylashtirildi. Oprichnina yerlari ularga bo'lib berildi. Endi ular dvoryan oprichniklar deb atala boshlandi. Binobarin, oprichnina yerlarning podsho hokimiyatining tayanchi bo'lgan dvoryanlar foydasiga qayta taqsimlanishi ham edi. Ivan IV bundan buyon boyarlarni Boyarlar dumasisiz o'zi sud qilishini va o'zi jazo belgilashini e'lon qildi. Davlat yerlarining oprichninaga tortilmagan qismiga katta miqdorda soliq joriy etdi. Oprichnina o'z qo'shiniga ega bo'ldi. U podshoning o'z raqiblarini jazolash quroliga aylantirildi.

Mamlakatda shafqatsiz terror, qatl va surgun davri boshlandi. Shuning uchun Ivan IV «Grozniy» («Dahshatli», «Qo'rqinchli») laqabi bilan ataldi.

Oprichnina – podsho hokimiyati dushmanlarini zo'rlik va terror vositalari bilan bostirishga urinish siyosati edi.

Oprichnina boyarlar va feodal tarqoqlik qoldiqlariga kuchli zarba berdi. Ayni paytda, oprichnina mamlakat xo'jaligiga katta talafot yetkazdi. Nafaqat boyarlar, o'n minglab oddiy odamlar ham qurbon bo'ldi. Bu esa jamiyatning turli qatlamlarida oprichninadan norozilikni kuchaytirdi. Natijada Ivan IV 1572-yilda oprichninani bekor qilishga majbur bo'ldi. Biroq mamlakatda *terror*, ayovsiz qatl davom etaverdi. Krepostnoylik tartiblari yanada kuchaydi.

Tashqi siyosat. Rossiya hududi bosqinchilik urushlari olib borish hisobiga sharqqa va janubga tomon kengayib bordi.

Chunonchi, XVI asrning ikkinchi yarmida Qozon, Astraxan (Ashtarxon) va Sibir xonliklari bosib olindi. Shu tariqa 1533-yilda 2,8 mln km² ni tashkil etgan Rossiya hududi XVI asr oxiriga kelib 5,4 mln km² ga yetdi.

Notinch, alg'ov-dalg'ovli yillar. 1584-yilda Ivan IV Grozniy vafot etdi. Taxtga uning o'g'li Fyodor Ivanovich o'tqazildi. U kasalmand bo'lganligi uchun amalda hokimiyatni qaynisi, boyar Boris Godunov boshqardi. Fyodor 1598-yilda vafot etdi va Ivan IV o'g'illaridan boshqa taxt vorisi qolmadi. Shu tariqa Rossiyani 700 yil boshqargan Ryurikovlar sulolasi hukmronligi barham topdi. Shunday sharoitda Zemstvo sobori Boris Godunovni podsho etib sayladi.

Boris Godunov 1605-yilda vafot etgach, Rossiya tarixida notinch, alg'ov-dalg'ovli yillar boshlandi. Qisqa vaqt ichida bir nechta podsho almashdi. Ayni paytda Rossiyada boyarlar ta'siri yana kuchaydi. Bundan tashqari, chet davlatlar — Polsha va Shvetsiya Rossiya ichki ishlariga zo'r berib aralasha boshladilar. 1609-yilda Polsha hatto Moskvani bosib oldi. Hokimiyat Boyarlar guruhi qo'liga o'tdi. Ular Rossiya taxtiga Polsha qirolining o'g'lini o'tqazishga urindilar. Shu orqali o'z imtiyozlarini saqlab qolmoqchi bo'ldilar. Ana shunday og'ir sharoitda Rossiya vatanparvar kuchlarining yetakchilari qishloq oqsoqoli Kuzma Minin va sarkarda Dmitriy Pojarskiylar xalq lashkari to'plashga kirishdilar.

1612-yilda Moskva uchun bo'lgan janglarda Polsha qo'shini mag'lubiyatga uchratildi va Moskva chet el bosqinchilaridan tamomila ozod qilindi. Rossiya ichki va tashqi ahvoli og'irligiga qaramay o'z mustaqilligini saqlab qola oldi. Endi Rossiyaning yangi podshosini saylash masalasini hal etish kerak edi.

1613-yilda Moskvada chaqirilgan Zemstvo sobori Ivan IV Grozniy xotining qarindoshi Mixail Fyodorovich Romanovni Rossiya podshosi etib sayladi. Shu tariqa Rossiyada yangi sulola — Romanovlar sulolasi hukmronligi davri boshlandi.

Bu sulola vakillari 1917-yilgacha hokimiyatni qo'llarida saqlab turdilar.

M.F. Romanov.

O'zingizni sinang:

- ◆ Ivan IV ◆ 1598-yilda
- ◆ 1613-yilda

Boyarlar dumasi – Rus davlatida dastlab knyazlar, so'ng podsho huzuridagi (1547-yildan) Oliy davlat kengashi.

Sudebnik – qonunlar to'plami.

Terror (lotincha – qo'rqinch, dahshat) – raqiblarni yo'qotish yoki qo'rqitish, aholi o'rtasida vahima keltirib chiqarish.

Savol va topshiriqlar

1. Rusni markazlashgan davlatga aylantirish qachon tugallandi va uning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat bo'ldi?
2. Rossiyada qanday boshqaruv tizimi qaror topdi?
3. Ivan IV Grozniy joriy etgan oprichnina nima va undan qanday maqsad ko'zlangan edi?
4. Nima uchun oprichnina siyosati bekor qilindi?
5. Rossiyada Romanovlar sulolasi hukmronligi qay tariqa o'rnatildi?

Mustaqil ish

Angliya, Fransiya qirollari va Rossiya podshosi o'z siyosatlarida amalga oshirgan eng muhim ishlarining ro'yxatini tuzing.

8-§. Niderlandiya inqilobi

Niderlandiya haqida. XVI asrda Niderlandiya hozirgi Belgiya, Lyuksemburg, Gollandiya hududlari hamda Fransiyaning bir qismidan iborat bo'lgan. Antverpen shahri (hozirgi Belgiyada) Niderlandiyaning iqtisodiy va savdo markazi, ayni paytda, jahon savdosining markazi ham edi. Antverpen Niderlandiyani daryo orqali Germaniya va Fransiya, dengiz orqali esa Angliya hamda Skandinaviya mamlakatlari bilan bog'lar edi. Antverpen ko'chalaridan har kuni kamida 2 mingta savdo furgonlari (aravalari) o'tgan. Turli mamlakatlardan yuzlab kemalar shahar portiga kirib kelardi. Bir so'z bilan aytganda, Niderlandiya sanoati, savdosi, qishloq xo'jaligi rivojlangan boy mamlakat edi. Biroq u mustaqil emasdi. Ispaniya uni o'z mulkiga aylantirgan edi.

Ispaniya zulmiga qarshi qo'zg'olon. Ispaniya qiroli Filipp II ning shafqatsiz siyosati niderland xalqining kuchayib bo-

rayotgan noroziligini to‘xtata olmadi. Aksincha, xalqning ispan zulmiga qarshi norozilik harakati tobora kuchaydi. Bu harakatda aholining keng qatlamlari – burjuaziya, hunarmandlar, dehqonlar, savdogarlar va hatto zodagonlarning bir qismi qatnashdi. Burjuaziya, ayni paytda, qo‘zg‘olonga rahbarlik qildi. 1566-yilda Ispaniya zulmiga qarshi kurash qo‘zg‘olonga aylandi. Qo‘zg‘olonchilar qisqa vaqt ichida Ispaniya zulmining tayanchi bo‘lgan cherkov va monastirlarni vayron qildilar. Katolik ruhoniylar va ispan amaldorlari quvib yuborildi.

Terror tartibining o‘rnatilishi. Qo‘zg‘olonni bostirish uchun Ispaniya qiroli Filipp II gersog Alba boshchiligida saralangan qo‘shin yubordi. Qo‘zg‘olon bostirilgandan so‘ng Alba Niderlandiya hukmdori etib tayinlandi. U boshqaruv ishida terrorni, jallod qilichi va inkvizitsiyani qo‘lladi.

Biroq Albaning dahshatli jazo choralari ham ozodlik harakatini to‘xtata olmadi. Niderlandiya xalqining qo‘zg‘oloni mamlakat shimoliy qismining mustaqillikka erishishi bilan yakunlandi.

Burjuaziya 1572-yilda Filipp II ga muxolifatda bo‘lgan Niderlandiyaning eng boy va obro‘li katta yer egasi, shahzoda Vilgelm van Oran‘yeni shimoliy hududlar hukmdori deb e‘lon qildi. Ispaniyaning Niderlandiyadagi mavqeyi tobora zaiflashib bordi. Natijada Alba Niderlandiyani tark etishga majbur bo‘ldi.

Filipp II faqat janubiy Niderlandiyani o‘z qo‘lida saqlab qola oldi.

O‘zingizni sinang:

- ◆ 1566-yilda – ◆ 1572-yilda –

Filipp II.

Alba.

Gollandiya Respublikasining tashkil topishi. Ispaniya istalgan vaqtda shimolga qarshi yana hujum qilishi mumkin edi. Bunga qarshi tura olish uchun mamlakat shimolidagi viloyatlar 1579-yilda ittifoq tuzdilar. Bu ittifoq «Utrext uniyasi» deb

V. van Oran'ye.

ataldi. Uniya a'zolari xuddi yagona viloyat kabi abadiy birlashishga va Ispaniyaga qarshi birgalikda ozodlik uchun kurashishga va'da berdilar.

Mustaqillikka erishgan shimol uning nomi bilan Gollandiya Respublikasi deb atala boshlandi. Gollandiya respublikasi o'z mustaqilligini Ispaniyaning tan olishi uchun uzoq vaqt kurash olib borishga majbur bo'ldi va faqat 1609-yildagina ozodlikka erishdi.

Gollandiya Respublikasining tashkil topishi amalda burjua inqilob edi. Bu *inqilob* natijasida Gollandiyada feodal tuzum ag'darib tashlandi va hokimiyat burjuaziya qo'liga o'tdi. Gollandiyada kapitalistik jamiyat tez suratlar bilan rivojlana boshladi.

Inqilob (arabcha) — jamiyat hayotida ro'y beradigan sifat o'zgarishi, eski jamiyatning ag'darilishi.

Burjuaziya inqilobi — kapitalistik jamiyat taraqqiyotiga g'ov bo'layotgan feodal tuzumining kuch bilan ag'darilishi yoki uning qoldiqlarining tugatilishi. Mamlakatda burjuaziya hokimiyatining o'rnatilishi.

Savol va topshiriqlar

1. XVI asrdagi Niderlandiya o'rnida bugun qanday davlatlar mavjudligini qayd eting va «Dunyo siyosiy xaritasi»dan ularni toping.
2. Niderlandiyaning o'z davrida eng rivojlangan davlatga aylanishini ta'minlagan omillarni qayd eting.
3. Niderlandiya xalqining mustaqillik uchun kurashi qanday natijaga olib keldi?
4. Gollandiya Respublikasining tashkil etilishi tarixi haqida nimalarni bilib oldingiz?

9-§. Yevropada Uyg'onish davri madaniyati

Uyg'onish davri haqida. Uyg'onish davri deyilganda ilm-fan, madaniyat, ma'rifat va ma'naviyat yuksalgan davr tushuniladi. Bunday davr dastlab O'rta Osiyoda IX–XII va XIV–XV asrlarda yuz bergan. Bu haqda Siz VII sinf

«O‘zbekiston tarixi» darsligi kitobidan ma’lumot olgansiz. XIV–XVII asrlarda G‘arbiy Yevropada ham bu hodisa yuz berdi va u *Renessans* deb ataldi.

Bu masala bilan shug‘ullanuvchi olimlar Uyg‘onish davrini O‘rta asrlar turg‘unligidan yangi davrga o‘tish bosqichi deb baholaganlar. G‘arbiy Yevropada Uyg‘onish davri o‘z-o‘zidan yuz berib qolmadi.

U O‘rta Osiyo Uyg‘onish davrining bevosita ta’sirida yuz bergan. G‘arbiy Yevropa uyg‘onish davrining vatani Italiya bo‘ldi. Chunki, bu mamlakatda kapitalistik jamiyatga xos xususiyatlar boshqa davlatlarga nisbatan ertaroq vujudga kelgan edi. G‘arbiy Yevropa Uyg‘onish davrining asosiy belgilarini quyidagilar tashkil etgan:

- jaholat va mutaassiblikni rad etish;
- insonni ulug‘lash, uning iste’dodi, aqliy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish;
- kapitalistik jamiyatning rivojlanishi ilm-fanning yanada taraqqiy etilishini zaruratga aylantirib qo‘yganligi;
- adabiyot va san’atda narigi dunyoni emas, hayotdagi go‘zallikni kuylash;
- inson erki uchun kurash.

Uyg‘onish davri adabiyoti. Uyg‘onish davri adabiyoti va san’atida o‘z davrining buyuk kishilari ijod qildilar. Saxiy tabiat ularning har biriga ko‘p qirrali noyob qobiliyat in’om etgan edi. Bunday noyob qobiliyat egalari biri **Uilyam Shekspir** (1564–1616) bo‘lgan. U: «Inson – tabiatning ajoyib mo‘jizasi», deb hisoblardi. U. Shekspir teatrga muhabbat qo‘ydi. Ham aktyor, ham dramaturg sifatida ijod qildi. U. Shekspir insonlarni o‘rab turgan olamni sahna, odamlarni esa aktyorlar deb tasavvur qilardi.

Uilyam Shekspir.

Teatrning odamlarni taqdir zarbasidan bukilmaslikka o‘rgatuvchi, sotqinlik va ikkiyuzlamachilikdan nafratlanish hissini tarbiyalovchi, tubanlikka qarshi kurashga o‘rgatuvchi maktab bo‘lib qolishiga astoydil ishonib yashadi. U. Shekspir kelgusi avlodlarga «Otello», «Gamlet», «Qirol Lir» va «Romeo va Julietta» kabi mashhur asarlarini meros qoldirdi.

Bu davr madaniyatining yana bir yirik arbobi, ispan yozuvchisi **Migel de Servantes**dir (1547–1616). Uning mashhur «Don Kixot» asari qahramoni, jahongashta Don Kixot adolatsizlik olamidagi so‘nggi oliyjanob ritsar. U odamlar hayoti biroz bo‘lsa-da, yaxshi bo‘lishiga yordamlashish yo‘lida harakat qiladi.

Bu ish uning hayotdagi: «Erkinlik uchun xuddi shonsharaf uchun qilinganidek, jonni xavfga qo‘yish kerak» shiorining amaldagi ifodasi edi.

L. Vinchi.

Tasviriy san‘at. Uyg‘onish davri madaniyatining yana bir buyuk namoyandasi italiyalik **Leonardo da Vinchi**dir (1452–1519). U bir vaqtning o‘zida ham rassom, ham shoir, ham me‘mor, ham haykaltarosh, ham musiqachi, ham ixtirochi edi. Leonardo rasm chizish san‘atini «san‘atlar malikasi» deb atagan. Buyuk rassom bir paytning o‘zida izlanuvchan olim ham edi.

Leonardo asarlarining qahramonlari xudolar va avliyolar emas, balki oddiy odamlar edi. «Chaqaloq tutgan Madonna» rasmi buning yorqin dalilidir.

Ona go‘dagini bag‘riga bosib, unga nimtabassum qilmoqda, yer esa onaning o‘z go‘dagiga cheksiz muhabbatini anglatib turibdi. Leonardoning «Maxfiy kecha» deb nomlangan devoriy rasmi ham mashhurdir.

Rafael.

Bu davrning buyuk rassomlaridan yana biri italiyalik **Rafael Santi** (1483–1520) edi.

U atigi 37 yil umr ko‘rdi, xolos. Lekin shu qisqa davr ichida o‘z nomini abadiylikka muhrlagan asarlar yarata oldi. U yaratgan asarlar ichida «Sikstin madonnasi» mashhurdir.

Zamondoshlari asariga «shu xildagilarning yagonasi» deb baho berishgan edi. Unda oyoqyalang Bibi Maryam go‘yo bulutlarni bosmayotganday, ohista,

ularning ustida uchib yurganday o'z qismatiga peshvoz chiqmoqda. Hali go'dak Isoning nigohlari kattalarnikidek jiddiy. U go'yo kelajakdagi azob va o'limni oldindan sezayotganday. Onaning qarashlarida ham qayg'u va xavotir bor. U oldindan nima bo'lishini biladi. Shunga qaramasdan o'g'lining hayoti evaziga haq yo'llari ochiladigan odamlar tomon oldinga intiladi.

Gollandiyalik mashhur rassom **Rembrandt** (1606–1669) yaratgan asarlar ichida eng mashhuri «Adashgan o'g'ilning qaytishi» rasmi edi. Injilda oilasini tashlab ketib, uzoq vaqt sang'ib yurgan, barcha boyliklari tugagach, ortga qaytgan o'g'lini ota kechiradi va uyiga qabul qiladi. Rembrandt o'z asarida ota va o'g'ilning uchrashuv paytini aks ettirgan. Adashgan o'g'il uy ostonasi oldida tiz cho'kib turibdi. Yirtiq kiyim va sochsiz bosh o'tgan umr kulfatlarining guvohi. Ko'r, kekxa otaning barmoqlari o'g'lining yelkasiga tegayapti. Qo'l harakati bu dunyodan qariyb umidini uzgan odamning yorqin quvonchini va cheksiz muhabbatini anglatadi.

Haykaltaroshlik. Bu davr haykaltaroshlari haykaltaroshlikni san'atlar ichida birinchisi, u insonni, uning go'zalligini boshqa san'at turlaridan yaxshiroq sharflaydi, deb hisoblaganlar. Ularning eng mashhuri italiyalik **Mikelanjelo Buonarroti** (1475–1564) edi. U o'zining o'lmas asarlari bilan tarixda abadiy iz qoldirdi.

U san'at haqida bir she'rida, jumladan, quyidagilarni bitgan:

*«Tiriklikdan, borliqdan ko'ra
San'atning qismati buyukdir har dam,
Uni yenga olmas, o'lim ham, vaqt ham».*

**Rafael Santining
«Sikstin madonnasi»
asari.**

**Rembrandtning
«Adashgan
o'g'ilning qaytishi»
asari.**

**Mikelanjelo
Buonarroti.**

San'atkor yaratgan «David» haykali uning nomini abadiyatga daxldor qildi. Injil rivoyatlariga ko'ra, yosh cho'pon yigit David dahshatli devsfat Goliaf bilan jangga tushishga jur'at qiladi va uni tosh bilan urib o'ldiradi. Haykaltarosh Mikelanjelo esa jang oldida turgan Davidni tasvirlagan. Uning yuzi g'azabga to'la. Bu haykal o'zining balandligi va go'zalligi bilan o'zgacha yaratilgan barcha asarlarni ortda qoldirdi.

Pyotr sobori Rim va Yevropaning bosh katolik ibodatxonasidir. Yuz yildan ortiq davr mobaynida bunyod etilgan bu sobor qurilishini Mikelanjelo nihoyasiga yetkazdi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Uyg'onish davri deyilganda ◆ Italiya —
- ◆ G'arbiy Yevropa Uyg'onish davrining asosiy belgilari —

Renessans (*fransuzcha — qayta yuzaga kelmoq, yangidan tug'ilmoq*) — G'arbiy Yevropada Uyg'onish davrini anglatuvchi atama.

Savol va topshiriqlar

1. «Uyg'onish davri» atamasiga izoh bering.
2. G'arbiy Yevropada Uyg'onish davrining o'ziga xos asosiy belgilarini qayd eting.
3. Uyg'onish sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Uilyam Shekspir ijodi haqida so'zlab bering.
5. Leonardo da Vinchi, Rafael va Rembrandt ijodlarini taqqoslang.

Mustaqil ish

«O'zbekiston tarixi» darsligidan foydalanib, XVI asrda G'arbiy Yevropada Uyg'onish davri davom etayotgan bir paytda, O'rta Osiyo madaniyati va ilm-fanida qanday jarayon boshlanganligini aniqlang.

10-§. Ilm-fan taraqqiyoti

Tabiiy fanlar sohasidagi buyuk o'zgarishlar. XVI–XVII asrlarda ilm-fan taraqqiyotida katta yutuqlarga erishildi. Bu davrda fizika va astronomiya fanlari taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan buyuk olimlar Nikolay Kopernik (1473–1543), Jordano Bruno (1548–1600) va Galileo Galiley (1564–1642)lar yashab ijod qildilar.

N. Kopernik ish ustida.

Nikolay Kopernik o‘z davri uchun har tomonlama chuqur bilim oldi. Krakov (Polsha) va Italiya universitetlarida o‘qidi. Tasviriy san‘at, matematika, falsafa, huquqshunoslik va tibbiyot kabi fanlarni o‘rgandi. Maxsus moslamalar yordamida 30 yil davomida osmon jismlarini kuzatdi.

N. Kopernik o‘z tadqiqotlariga suyanib, ming yillardan beri davom etib kelayotgan Yerning harakatsizligi haqidagi ta‘limotdan voz kechdi. *Yerning Quyosh va o‘z o‘qi atrofida aylanishini isbotlab berdi. Bu xulosa o‘sha davr fanidagi haqiqiy buyuk kashfiyot edi.* Ayni paytda u cherkov aqidalariga mutlaqo zid xulosa ham edi.

U o‘z xulosalarini 1543-yilda chop etilgan «Osmon jismlarining aylanishi haqida» nomli kitobida bayon etdi. N. Kopernikning xulosalari cherkovni g‘azablantirdi. Kitob chop etilgan davrda u o‘lim to‘shagida yotardi. Faqat o‘lingina uni inkvizitsiyadan asrab qoldi. Keyinchalik, cherkov Kopernik ta‘limotini rasman taqiqladi.

VII sinf «Jahon tarixi»dan olgan bilimlaringiz asosida inkvizitsiya nima ekanligini tushuntirib bering.

Jordano Bruno. 1600-yil 17-fevral kuni Rim shahrida erkinlik va hurfikrlik dushmani inkvizitsiya hukmi bilan italiyalik faylasuf, astronom va shoir Jordano Bruno o‘limga

Jordano Bruno.

hukm qilindi. Chunki Jordano Bruno dunyoqarashiga ko'ra, *panteizm* tarafdori edi. Yoshligidan xristian dini asoslari bilan birgalikda N. Kopernik ta'limotini o'rgandi. U turli ta'limotlar bo'yicha o'zining mustaqil fikriga ega shaxs bo'lib voyaga yetdi. Shu tufayli u har qanday ta'limotga tanqidiy ko'z bilan qarardi. Uning qarashlari xristian cherkovi aqidalarini shubha ostiga qo'ya boshladi.

J. Bruno o'z qarashlarini «*Nola falsafasi*» deb atadi. Unda olamning cheksizligi to'g'risidagi ta'limot ilgari surildi. U bunday deb yozgan edi: «Olam cheksiz, uning oxiri yo'q. Olam markazga ega emas. Yer ham, Quyosh ham olamning markazi emas. Olam — son-sanoqsiz yulduzlardir va har bir yulduz yiroqdagi bir quyoshdir. Ularning har biri atrofida o'z yo'ldoshlari aylanadi. Olam abadiy mavjud va u yo'q bo'lmaydi».

Inkvizitsiya uni o'limga hukm qildi. Keyinchalik, J. Bruno ta'limoti tan olingandan so'ng, u qatl etilgan joyda haykal o'rnatildi. Haykal ostiga esa: «*U barcha xalqlar uchun fikr erkinligi deya o'z ovozi ko'tardi va ana shu erk qo'lida o'limga bordi*», deb yozib qo'yildi.

G. Galiley

Galileo Galiley. G. Galiley ham italiyalik (1564–1642) buyuk astronom edi. U osmon jismlarini kuzatuvchi asbob — *teleskopni* yaratdi va shu teleskop bilan osmonni kuzatgan Yevropaning birinchi olimi edi. Uning tadqiqot ishlari Kopernikning ta'limotini tasdiqladi.

Bundan tashqari, G. Galiley Oyda ham Yerdagi kabi tog'lar borligini va hatto Quyoshda dog'lar mavjudligini qayd etdi.

G. Galiley o'z qarashlarini «Yulduzlar axboroti» kitobida bayon etdi. Cherkov bu kitobni taqiqlangan adabiyotlar ro'yxatiga kiritdi. Inkvizitsiya esa uning kashfiyotlarini qoraladi.

Keksa, kasalmand Galiley besh oy davomida tergov qilindi. Tergov uning tinka-madorini quritdi. Oxir-oqibatda, inkvizitsiya uni o'z g'oyalaridan voz kechishga majbur etdi.

O'zingizni sinang:

- ◆ «Yulduzlar axboroti» asari — ...
- ◆ 1555-yilda ...
- ◆ N. Kopernik ... isbotlab berdi.
- ◆ Inkvizitsiya — bu ...

BUNI O'QING

«Nikolay Kopernik hamda keyinchalik uning izidan borib, johil va aqidaparast ruhoniylar tomonidan o'tga tashlangan Jordano Bruno, qanchadan qancha ta'na va malomatlarga giriftor etilgan Galileo Galiley kabi allomalarning jasoratida... haqiqatga sadoqat, e'tiqod uchun kurashning yorqin namunasi yaqqol namoyon bo'lganini ko'ramiz». I. Karimov. «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch». — T.: «Ma'naviyat», 2008-y., 161-bet.

«Yashash, erkinlik va mulkka egalik huquqi». Bu davrda falsafa fani ham rivojlandi. Bu borada Angliyada katta muvaffaqiyatlarga erishildi. Ayniqsa, XVII asrda ijod qilgan Jon Lokk ilgari surgan g'oyalar keyingi asr faylasuflariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Uning asosiy xizmati *insonning yashash, erkinlik va mulkka egalik qilish huquqlari haqidagi ta'limotni yaratganligi* bilan belgilanadi.

Lokk, shuningdek, davlat hokimiyatini bo'lish, ya'ni ijro etuvchi hokimiyatni qonun chiqaruvchi hokimiyatdan ajratish haqidagi g'oyani ham ilgari surdi. Siz O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini o'rganish jarayonida bunday bo'linish nima ekanligini bilib olasiz.

Yangi ixtirolar. XVI—XVII asrlar yangi ixtirolar davri ham bo'ldi. Odamlar uchun energiyani yangi manbalari juda zarur edi. Busiz ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishning iloji yo'q edi.

XVI asrdan boshlab odamlar suv va shamoldan energiyani manbai sifatida yanada kengroq foydalana boshladilar. Shuningdek, tokarlik dastgohining ixtiro qilinishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ixtirolarning anchagina qismini tog'-kon sanoati sohasidagi ixtirolar tashkil etdi. Chunki shaxta konlari chuqurligi 200 metrdan 800 metrgacha yetgan edi. Bu esa shaxtalardagi suvni chiqarib tashlash ishini dolzarb muam-

moga aylantirib qo‘ydi. Inson zakovati bu muammoni o‘sha davr sharoitida hal etishning yo‘lini topdi. Chunonchi, shaxtalardagi suvni tortib oladigan nasos ixtiro qilindi. Bu ixtiro shaxtadan suvni qo‘l kuchi bilan chiqarishga jalb etilayotgan 600 kishining o‘rnini bosdi.

XVII asrda ruda portlatish yo‘li bilan olina boshlandi. Tog‘kon sanoati va metallurgiya rivojlangan hududlarda o‘rmonlar maydoni tobora qisqarib bordi. Bu omil toshko‘mirdan foydalanishning o‘ylab topilishiga olib keldi. Angliya ko‘mir qazib chiqarish markaziga aylandi.

Panteizm — xudo bilan tabiat bir narsa, ular bir butunni tashkil qiladi, deb hisoblovchi ta’limot.

Savol va topshiriqlar

1. N. Kopernik qanday olamshumul kashfiyotni amalga oshirdi?
2. Nima uchun inkvizitsiya J. Brunoni gulxanda kuydirib o‘ldirishga hukm qildi?
3. G. Galileyning ijodi va ayanchli taqdiri haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Cherkov ilm-fan namoyandalariga qarshi kurashda qanday usullarni qo‘llagan?
5. XVI–XVII asrlarda qanday yangi ixtirolar amalga oshirildi?

BUNI O‘QING

1992-yilda Rim Papasi Ioann Pavel II (marhum) G. Galileyga nisbatan inkvizitsiya sudi qarori bekor qilinganligi va G. Galileyning oqlanganligini e’lon qildi. Ayni paytda u inkvizitsiyaning buyuk olimga nisbatan o‘tkazgan zulmi uchun kechirim so‘radi.

11-§. Angliyada burjua inqilobining boshlanishi

Angliya inqilob arafasida. XVI asr Angliya uchun muvaffaqiyatli yakunlandi. Angliyaning qudratli dengiz davlatlaridan biriga aylanganligi uning chetellar bilan savdo-sotiq ishlarini tobora kengaytirib yubordi. London tashqi savdoda monopol huquqni qo‘lga kiritdi. Natijada bu shaharda badavlat savdogarlar guruhi vujudga keldi. Ichki savdo ham rivojlandi. 1600-yilda Londonda *birja* ochildi.

Qishloq xo'jaligida ham bozor munosabatlarining qaror topishi tezlashdi. Bu omillarning barchasi katta mavqega ega bo'lgan o'rta tabaqaning shakllanishiga olib keldi.

O'rta tabaqa vakillari qirol hokimiyatini inkor etmagan. Aksincha, uning parlament bilan hisoblashishining tarafdori bo'lganlar. Burjuacha hayot tarzi – tejamkorlik, mehnatsevarlik va izlanuvchanlik jihatlari tobora chuqur ildiz otib bordi.

Inqilobning sabablari. Angliya qirollik mamlakat parlamenti va *puritanlarga* qarshi kurash boshladi. Buning oqibatida vujudga kelgan qarama-qarshilik inqilobning asosiy sababiga aylandi. Qirol Yakov I ning maqsadi parlament mavqeyini yo'qqa chiqarish va eski feodal tartiblarni saqlab qolish edi. Qirol mahsulot sifati yomonlashadi, degan bahona bilan yangi ixtirolarni qo'llashni taqiqlab qo'ydi. Bu esa manufaktura ishlab chiqarishi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Hukmron tabaqa, davlat amaldorlari o'rtasida davlat xazinasini talon-taroj qilish kuchaydi. Qirol hatto ba'zi tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun ruxsatnomani tadbirkor va savdogarlarga xohlagan narxda sotar edi. Oqibatda savdogarlar xarajatlarni qoplash uchun narx-navoni oshirishga majbur bo'lardilar. Yakov I ning tashqi siyosatidan burjuaziyaning ham noroziligi kuchayib bordi. Bunga asosiy raqib – Ispaniya bilan murosasozlik qilinayotganligi sabab bo'ldi.

Karl I qirolligi davrida (1625–1649) ham vaziyat o'zgar-madi. U jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlarni tushunish va ularni qabul qilishni istamadi. Aksincha, Karl I Fransiya monarxi kabi cheklanmagan huquqqa ega bo'lishga intildi. Ayni paytda, yangi – kapitalistik jamiyat tarafdorlari ham qo'l qovushtirib o'tirmadi. Parlament amalda ularning qo'lida edi. 1628-yilda parlament «Huquqlar to'g'risidagi *bill*» va «Huquqlar to'g'risidagi *petitsiya*»ni qabul qildi. Bu ikki hujjat qirolga parlament roziligisiz birorta yangi soliq joriy etmaslik va sudning ruxsatisiz qamoqqa olishlarni taqiqlash majbu-riyatini yukladi. Bunga javoban qirol parlamentni tarqatib yubordi. Shu tariqa mamlakatda qirolning yakka hokimiyati o'rnatildi.

Angliyada 1225-yili qabul qilingan «Erkinlikning buyuk xartiyasi» hujjati va uning mazmuni yodingizdami?

Burjuaziya vakillari, savdogarlar, yangi zodagonlar, hurfikrli dindorlar ham davlat ishlaridan chetlatildi. Mamlakatda senzura kuchaydi. Mavjud siyosiy raqiblar sud ta'qibiga duchor etildi. Natijada ko'plab fuqarolar chetellarga chiqib ketdilar. Qirol o'z tarafdorlariga ichki va tashqi savdoda katta huquqlar berdi. Bu siyosat narx-navoning ko'tarilishiga olib keldi.

Bundan savdogarlar, yangi zodagonlar, hunarmandlar va barcha oddiy kishilar jabr ko'rdilar. Buning ustiga shu orada Shotlandiya Angliyaga hujum qildi. Bu esa vaziyatni yanada og'irlashtirib yubordi. Yuqorida qayd etilgan barcha omillar Angliyada inqilob yuz berishini muqarrar qilib qo'ydi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Burjua inqilobi –
- ◆ Burjua jamiyati –

Inqilobning boshlanishi. Shunday sharoitda qirol *muxolifatning* talabi bilan parlamentni chaqirishga majbur bo'ldi. 1640-yilning 3-noyabrda parlament ish boshladi. Bu sana Angliya burjua inqilobining boshlanishi kuni bo'ldi. Parlament «Jamoalar palatasi» a'zolarining katta qismini eski tuzumga qarshi tabaqa vakillari tashkil etdi. Parlament, birinchi navbatda *favqulodda sud*larni tarqatib yubordi. Cherkov sudi ruhoniy bo'lmagan shaxslarni sud qilish huquqidan mahrum etdi. Qirol huzuridagi «Maxfiy kengash»ning Oliy sudni amalga oshirish vakolati bekor qilindi. Siyosiy mahbuslar ozodlikka chiqarildi. Matbuot erkinligi e'lon qilindi. Qonunsiz to'lov va jarimalar bekor qilindi. Qirol parlamentning Jamoalar palatasini shu palataning roziligisiz tarqatmaslik to'g'risidagi qonunni imzolashga majbur bo'ldi.

Karl I ning o'zi istamagan holda bularga rozilik berishdan boshqa iloji qolmadi, biroq u qulay fursat poylardi.

Nihoyat 1642-yilda Karl I bilan parlament o'rtasida uzil-kesil ajralish ro'y berdi. Bunga qirolning isyonkor parlamentni jazolash va muxolifat rahbarlarini hibsga olish haqidagi qarori sabab bo'ldi.

Shunday sharoitda, Londonning yuz ming aholisi parlamentni himoya qilib ko'chaga chiqdi. Yangi zodagonlarning 5 ming kishilik qurollangan guruhi Londonga yuborildi. Bu omillar qirolni chekinish va Londondan qochib ketishga

majbur etdi. Shu tariqa Angliya ikki dushman lagerlarga bo‘lindi.

Bill (inglizcha) — Qonun loyihasi, Konstitutsiyaga tenglashtirgan hujjatlarning nomi.

Birja (nemischa — hamyon) — tovar va qimmatbaho qog‘ozlarning ulgurji savdosi bozori.

Muxolifat (arabcha — kelishmovchilik, munosabatning teskarilashuvi) — amaldagi hukumat, uning siyosati bilan kelishmay boshqacha faoliyat yuritish tarafdorlari.

Petitsiya (lotincha) — oliy davlat yoki hukumat boshlig‘iga ko‘pchilik tomonidan birgalikda beriladigan rasmiy ariza, iltimosnoma.

Siyosiy mahbus — mavjud tuzum yoki hukmdorga qarshiligi uchun qamoqqa tashlangan shaxs.

Favqulodda sud — alohida voqealar, hodisalar yoki sharoit talabi bilan joriy etiladigan sud.

Senzura (lotincha — ro‘yxatga olaman) — mavjud hokimiyat siyosatiga zid bo‘lgan g‘oya va ma‘lumotlarning tarqalishiga yo‘l qo‘ymaslik yoki uni cheklash maqsadida maibuot ustidan o‘rnatiladigan davlat nazorati.

Puritanlar — Angliyada protestant anglikan cherkovi, bu cherkovni katolik qoldiqlaridan tozalash uchun kurashganlar esa puritanlar deb atalgan. Puritanlar xudoga emas, qirolga xizmat qilayotgan cherkovga qarshi bo‘lganlar va qirol parlament bilan hisoblashishi lozim deb hisoblaganlar.

Savol va topshiriqlar

1. Angliya burjua inqilobining sabablarini «birinchidan», «ikkinchidan» degan tartib asosida qayd eting.
2. Nima uchun o‘rta tabaqa vakillari qirol hokimiyatining butunlay tugatilishini istamagan?
3. Inqilob qay tarzda boshlandi?
4. 1642-yilda qirol bilan parlament o‘rtasida yuz bergan uzil-kesil ajralishning sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz va u qanday natijaga olib keldi?

Mustaqil ish

Angliya va Gollandiya burjua inqiloblari qanday boshlanganligini taqqoslang va xulosalaringizni daftaringizga qayt eting.

12-§. Angliyada fuqarolar urushi va uning oqibatlari

Fuqarolar urushining boshlanishi. Angliyada burjuaziya boshchiligidagi yangi tuzum tarafdorlari bilan qirol va uning tarafdori bo'lgan katta yer-mulk egalari o'rtasida 1642-yilning yozida fuqarolar urushi boshlandi. Burjuaziya qo'lida bo'lgan parlament bilan Shotlandiya o'rtasida ittifoq tuzildi. Ikki tomonning birlashgan qo'shini qirol qo'shinining ustidan g'alaba qozondi. Bu g'alabada parlament qo'shinining rahbari Oliver Kromvelning qo'mondonlik mahorati katta rol o'ynadi.

Oliver Kromvel.

Ayni paytda parlament o'z qo'shinini mustahkamlash to'g'risida qaror qabul qildi. Bu qaror natijasida parlament intizomli va yaxshi harbiy tayyorgarlik ko'rgan qo'shinga ega bo'ldi. 1645-yilning 14-iyunida Neyzbi qishlog'i yaqinidagi hal qiluvchi jangda qirol qo'shini tor-mor etildi. Qirolning o'zi qochib ketdi. 1646-yilda qirol yashiringan Oksfordning taslim bo'lishi bilan fuqarolar urushi tugadi. Bu urushda parlament to'la g'alaba qozondi. Parlament hokimiyatni qo'lga olgach, qator islohotlar o'tkazdi. Jumladan, yangi zodagonlar feodal to'lovlardan ozod etildi. Ularning qo'lidagi yer-mulklar o'zlariga xususiy mulk qilib berildi. Savdogarlar savdo ishlarini ruxsatomasiz yuritadigan bo'ldilar. Qirol, qirol tarafdorlari va yepiskoplarning yerlari musodara qilindi. Cherkov parlamentga bo'ysundirildi.

Respublikaning tashkil etilishi. 1649-yilda parlament qirollik hokimiyatini «keraksiz, xalq farovonligi uchun zararli va xavfli» deb hisoblab, uni bekor qildi. Lordlar palatasi ham tarqatib yuborildi. 1649-yil 19-may kuni esa Angliya Respublika deb e'lon qilindi. Barcha hokimiyat to'laligicha o'zini «ingliz ozodligining asrovchisi» deb hisoblovchi bir palatali parlament qo'lga o'tdi. Ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiruvchi Kengash tuzildi. Oliver Kromvel bu Kengash rahbari etib tayinlandi. Kromvel Angliya hududini kengaytirish siyosatini yuritdi. Shu maqsadda, 1649-yilda

Irlandiyani, biroz fursatdan so'ng Shotlandiyani bosib oldi. Ularning mustaqilligi tugatildi.

Harbiy diktaturaning o'rnatilishi. Inqilobdan so'ng parlament mamlakatda fuqarolar totuvligini ta'minlay olmadi. Bunga aholining quyi tabaqalari manfaatlarini hisobga olmaslik hamda narx-navoning o'sishi va ommaviy ishsizlik sabab bo'ldi. Parlament o'z obro'sini yo'qota boshladi. Shunday sharoitda hukmron tabaqalar mamlakatdagi tartibsizliklarga barham bera oladigan kuchli shaxsning yakka hokimiyati o'rnatilishi zarur, degan qarorga keldilar. Hukmron tabaqa fikricha, Kromvel ana shunday shaxs edi.

1653-yilda hukmron tabaqaning xohish-istagi bilan Kromvel «Ozod davlat Angliya, Shotlandiya va Irlandiyaning Lord-protektori» deb e'lon qilindi. Bu mamlakatda amalda Kromvelning harbiy *diktaturasi* o'rnatilganligini anglatar edi. Ayni paytda u parlamentning yangi zodagonlar va burjuaziya manfaatlarini himoya qiluvchi barcha qarorlarini o'z kuchida qoldirdi.

Kromvel vijdon erkinligini ham e'lon qildi. Bu uning eng katta xizmatlaridan biri edi. Kromvelning tashqi siyosati ham hukmron tabaqalar manfaatiga to'la mos keldi. Chunonchi, 1654-yilda dengiz savdosidagi asosiy raqib — Gollandiyaning mag'lubiyatga uchratilishi, keyinchalik Ispaniya ustidan ham g'alaba qozonishi buning yorqin dalillari bo'ldi. Bu g'alabalardan so'ng Kromvel haqida manbalarda: «Qit'aning kalitlari uning belida osig'liq», degan jumlar ham qayd etildi.

1688-yilgi saroy to'ntarishi. 1658-yilda Kromvel vafot etdi. Yangi zodagonlar va burjuaziya mamlakatda Respublika tuzumidan norozi katta yer egalari kayfiyatini ham hisobga olib monarxiyani qayta tiklashga qaror qildilar. Bo'lajak monarx oldiga inqilob natijasida yangi zodagonlar va burjuaziya qo'lga kiritgan imtiyozlarni tan olish hamda parlament bilan kelishib ishlash shartini qo'ydilar. Shu tariqa o'zaro kelishuvga ko'ra 1660-yilda monarxiya qayta tiklandi. Taxtga qatl etilgan qirol Karl I ning o'g'li Karl II o'tqazildi.

Biroq vaqt o'tishi bilan u inqilob qatnashchilarini ta'qib etish, ularning yer-mulklarini tortib olish siyosatini yurita boshladi. Hatto parlamentni bir necha bor tarqatib ham yubordi. Bir so'z bilan aytganda u mamlakatda qirolning mutlaq hokimiyatini tiklashga urindi.

1685-yilda uning o'rnini egallagan ukasi Yakov II esa mamlakatda katolik dinini tiklashga kirishdi. Bu esa aholi o'rtasida keskin norozilikni vujudga keltirdi. Burjuaziya va yangi zodagonlar bunday sharoitda Yakov II ni taxtdan mahrum qilishdi va uning kuyovi — Gollandiya hukmdori Vilgelm III van Oran'yeni Angliya taxtiga o'tqazishga qaror qildilar. Vilgelm III protestant edi. Uning Angliya taxtiga o'tirishi mamlakatda katoliklikning kuchayishi xavfini butunlay bartaraf etardi.

1688-yilda Vilgelm III o'z qo'shini bilan Londonga kirib keldi va Angliya taxtiga o'tqazildi. Yakov II esa Fransiyaga qochib ketdi. Shu tariqa Angliya tarixida «Sharafli inqilob» deb atalgan saroy to'ntarishi amalga oshirildi. Bu to'ntarish uzoq davom etgan qirol va parlament o'rtasidagi o'zaro kurashga chek qo'ydi. Vilgelm III parlament shartlariga rozi bo'lganligi tufayligina taxtni egallay oldi. Parlament qirolga parlament, qirol hamda hukumatning huquq va majburiyatlari yozilgan «Huquqlar deklaratsiyasi» deb nomlangan hujjatni taqdim etdi. Qirol bu hujjatni imzoladi. Unga ko'ra, qirol qo'shin, sud, mamlakat moliyasi ustidan bo'lgan hukmronlikdan mahrum bo'ldi. Shu tariqa parlament bilan qirol o'rtasidagi kurash parlamentning g'alabasi bilan yakunlandi. Angliyada kuchli parlamentli cheklangan monarxiya tuzumi o'rnatildi.

Topshiriq

VIII sinf «O'zbekiston davlati va huquqi asoslari» darsligingizdan cheklangan monarxiya yana qanday boshqacha nom bilan atalishini toping.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1653-yilda ◆ 1688-yilda
- ◆ 1660-yilda

Angliya burjua inqilobining tarixiy ahamiyati. Inqilob mutlaq monarxiyani yo'q qildi. Angliyada bozor munosabatlariga asoslangan yangi — kapitalistik jamiyat to'la qaror topishi uchun sharoit yaratdi. Natijada sanoat ishlab chiqarishining gurkirab rivojlanishiga to'siq bo'lib turgan hunarmandlarning sex birlashmalari yo'q qilindi. Sanoat to'ntarishi uchun qulay sharoit yuzaga keldi. Aholi tarkibida yangi qatlam — sanoat

burjuaziyasi va yollanma ishchilar sinfining shakllanishiga yo‘l ochdi. Inqilob qishloq xo‘jaligida ham bozor munosabatlarining tez rivojlanishini ta‘minladi. Inqilob natijasida parlamentning yetakchi o‘rin egallashi lozimligi, qonun oldida barcha fuqarolarning tengligi g‘oyasi Yevropaning boshqa mamlakatlari aholisining ilg‘or qismini ham to‘lqinlantira boshladi.

Vijdon erkinligi – har bir fuqaroning xohlagan diniga e‘tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e‘tiqod qilmaslik huquqi.

Deklaratsiya (lotincha – ma‘lum qilaman) – hukumatning, biror tashkilotning muhim bir hujjatni, qonunni, voqeani ko‘pchilik e‘tiboriga yetkazuvchi bayonoti.

Diktatura (lotincha – cheklanmagan hokimiyat) – hokimiyatning bir shaxs yoki shaxslar guruhi qo‘lida to‘planishi. Siyosatda zo‘ravonlik va terrorga tayanilishi.

Protektorat (lotincha – homiy, himoyachi) – mustamlaka qaramligi shakllaridan biri. Protektorlik qiluvchi davlat o‘ziga qaram davlatga ayrim ishlar bo‘yicha maslahatchi yoki rahbar tayinlaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Angliyada nima uchun fuqarolar urushi ro‘y berdi?
2. Fuqarolar urushining oqibatlari nimalardan iborat bo‘ldi?
3. Angliyada harbiy diktatura qay tariqa o‘rnatildi?
4. O.Kromvelning Angliya tarixida tutgan o‘rniga baho bering.
5. 1688-yilgi saroy to‘ntarishi ro‘y bermasligi mumkinmidi?
6. Angliya burjua inqilobining tarixiy ahamiyati haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

«Iqtisodiy bilim asoslari» darsligingiz materiallari asosida bozor munosabatlari tushunchasiga berilgan ta‘rifni va bozor iqtisodiyotining asosiy belgilarini aniqlang.

13-§. Angliyaning dunyoda birinchi sanoat mamlakatiga aylanishi

Davlat tuzumi. XVIII asrda Angliya cheklangan monarxiya davlati edi. Davlat boshlig‘i qirol bo‘lib, hukumatni parlament saylovida g‘olib chiqqan ikki siyosiy

partiyadan biri tuzardi. Butun hokimiyat parlament qo'lida edi. Parlamentning Jamoa palatasida tori va vigilar partiyalari faoliyat ko'rsatgan.

Torilar qirolning huquq va manfaatlarini himoya qilar hamda mavjud tartiblarning buzilmasligi uchun kurashgan.

Vigilar esa parlament huquqlarini himoya qilardi. Mamlakatda muhim iqtisodiy va siyosiy islohotlar o'tkazilishining tarafdori edi.

1707-yilda parlament Angliya va Shotlandiya o'rtasidagi uniyani qonunlashtirdi. Endi mamlakat Buyuk Britaniya deb ataladigan bo'ldi. 1716-yilda parlament vakolati 6 yillik etib belgilandi. Shu tariqa mamlakatda professional, doimiy ishlaydigan parlamentga asos solindi.

Tashqi siyosat. Bu davrda Buyuk Britaniya tashqi siyosatini ikki asosiy yo'nalish belgilab bergan. Ularning birinchisi – Yevropa qit'asida hech qaysi davlatning kuchayib ketishiga yo'l qo'ymaslik bo'lsa, ikkinchisi yangi-yangi mustamlakalar egallash edi.

XVIII asrda Buyuk Britaniyaning asosiy raqibi Fransiya bo'ldi. Ikki davlat o'rtasida ispan taxti tufayli kelib chiqqan urush (1701–1714) Buyuk Britaniya uchun foydali sulh tuzilishi bilan yakunlandi. Unga ko'ra, Gibraltar Buyuk Britaniyaga o'tdi.

XVII–XVIII asrlarda Shimoliy Amerikada 13 ta mustamlaka shtatlari tuzildi va ular qirol tayinlagan gubernatorlar tomonidan boshqarildi.

1763-yilda Fransiya Kanadadan ham siqib chiqarildi. Ayni paytda Hindistonning bir qismi ham Buyuk Britaniyaning mustamlakasiga aylantirildi.

Qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar. Buyuk Britaniya qishloq xo'jaligida ham tub o'zgarishlar yuz berdi. Xususan, barcha yerlar yirik mulkdorlar qo'lida to'plandi. Qishloq xo'jaligida faqat yollanma mehnat qo'llaniladigan bo'ldi. Dehqonlar sinf sifatida butunlay barham topdi. Yer egalari (lendlordlar) yerlarini yirik tadbirkor (fermer)larga ijaraga berardi. Butun xo'jalikni ular yuritishardi. Yerga ishlov berish uchun yollanma ishchilar yollashardi.

Sanoat. Sanoat – mamlakat xo'jaligining mashina texnikasi asosida xomashyodan tayyor mahsulot ishlab chiqarish va yerosti boyliklarini qazib olish bilan shug'ullanuvchi tarmog'i,

shu tarmoqning asosini tashkil etuvchi korxonalar (zavod, fabrika, elektrostansiya, shaxta, kon)lar yig'indisidir. Sanoat industriya deb ham ataladi.

Sanoat og'ir va yengil sanoatga bo'linadi. Og'ir sanoat deganda, sanoatning ishlab chiqarish qurollari va vositalarini ishlab chiqaradigan tarmog'i tushuniladi. Bunga sanoatning mashinasozlik, metallurgiya, energetika, kimyo, neft kabi tarmoqlarini misol qilib keltirish mumkin.

Yengil sanoat esa sanoatning keng iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan tarmog'idir. Masalan, oziq-ovqat, kiyim-kechak, gazlama mahsulotlari ishlab chiqarish bunga misol bo'la oladi. Sanoat bugungi kunda shunday ko'rinishga ega. U XVIII asrda qanday edi? Sanoat to'ntarishi qay tariqa ro'y berdi va uning oqibatlarini nimalarga olib keldi?

Sanoat to'ntarishi uchun shart-sharoitning yetilishi. Sanoat to'ntarishi deganda, qo'l mehnatiga asoslangan manufaktura ishlab chiqarishidan mashinalar keng qo'llaniladigan fabrikazavod ishlab chiqarishiga o'tish tushuniladi. XVIII asr o'rtalarida Buyuk Britaniyada shunday to'ntarish yuz berishi uchun barcha shart-sharoitlar mavjud edi.

*Birinchi*dan, qishloq xo'jaligi sohasida o'tkazilgan islohot ortiqcha ishchi kuchini vujudga keltirdi. O'z navbatida, ortiqcha ishchi kuchi shaharlarga ketib sanoatda yollanib ishlashga tayyor edi.

*Ikkinchi*dan, tovar sotish bozori shakllandi. Qolaversa, mamlakat aholisi va shaharlar soni tobora oshib bordi.

*Uchinchi*dan, mamlakatda yer oldi-sotdisi, mustamlakalardan kelayotgan boylik hisobiga katta sarmoya to'plab olgan burjuaziya fabrikalar qurish va ularda texnikani qo'llash imkoniga ega bo'ldi. Shu tariqa mashinalar ixtiro qilish hayotiy zaruratga aylandi.

1761-yilda «San'at va sanoatni rivojlantirish jamiyati»ning yigiruv mashinasini ixtiro qilgan kishiga katta mukofot va'da qilganligi bejiz emas edi.

Sanoat to'ntarishining boshlanishi. Sanoat to'ntarishi XVIII asrning ikkinchi yarmidan dastlab to'qimachilik sohasida boshlandi. Bunga sex ishlab chiqarishining barham topganligi va sifatli matolarga talabning tobora ortib borishi sabab bo'ldi. Bu talabni faqat mashinalar yordamidagina qondirish mumkin edi. 1733-yilda mexanik va to'quvchi **Jon Keyning** to'quv

«Jenni» mexanik ip yigirish mashinasi.

dastgohini ixtiro qilishi bu talabning birinchi akssadosi bo'ldi. Ungacha to'quvchi g'altak iplari orasidan o'rmakni o'zi o'tkazib turishga majbur bo'lgan bo'lsa, endi bu ish oyoq qurilmasini bosib turish orqali bajariladigan bo'ldi. Ixtiro mehnat unumdorligini ikki marta orttirishga imkon berdi.

Jamiyatda endi yigirilgan ip tanqisligi ham yuzaga keldi. Bu muammoni 1765-yilda **Jeyms Xargrivs** hal etdi. U bir yo'la 15–18 yigirgich ishlaydigan mexanik urchuq ixtiro qildi. Bu ixtironi qizining nomi bilan «Jenni» deb atadi. Ixtiro arzon va ishlatilishi juda oson bo'lganligi uchun tezda shuhrat qozondi. 1767-yilda duradgor Xeyns tomonidan charxpalak bilan harakatga keltiriladigan yigiruv mashinasi yaratildi. Yigiruvdagi yutuqlar mexanik to'quv dastgohi yaratilishiga turtki bo'ldi. **Edmund Kartrayt** tez orada bunday dastgohni yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Bu dastgoh mehnat unumdorligining 40 marta oshishiga imkon berdi. Shu tariqa mashinali ishlab chiqarishning butun bir tizimi — fabrikalar paydo bo'ldi.

1774-yilda **Jon Uilkinson** cho'yan bo'lagi markazidan o'q chiqadigan teshik ochishga imkon beruvchi tokarlik dastgohi ixtiro qildi. Bu ixtiro zamonaviy to'p yasashga ham xizmat qildi.

1775-yilda **Jeyms Uatt** tomonidan bug' mashinasining yaratilishi fabrika ishlab chiqarishining yanada rivojlanishiga olib keldi.

1779-yilda dunyoda birinchi cho'yan ko'prik qurildi. Ko'prikning qismlari bir-biriga birinchi marta boltlar bilan ulandi. Bunday ko'priklar daryolar ustiga qurila boshlandi.

1784-yilda **T. Modslining** tokarlik dastgohini ixtiro qilishi nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Tez orada cho'yan olishning va uni quyishning yangi usullari yaratildi. Bu ixtiro **Abraxam Darbining** toshko'mirdan koks olishni ixtiro qilishi bilan bevosita bog'liq edi. A. Darbi pechga tashlangan toshko'mir uyumini toki u mayda, yaltiroq, qattiq zarrachaga aylanmaguncha sekinlik bilan qizdirgan. Natijada mayda uyumlar sekin yonib, bir-biriga yopishib koksga aylangan.

So'ng Darbi pechga yuboriladigan havo hajmini oshirgan va pechda yuqori harorat — issiqlik hosil bo'lgan. Unda cho'yan bermalol suyultirilgan va turli shakldagi buyumlar quyilgan.

Sanoat to'ntarishi oqibatida manufaktura o'rnini fabrika-zavod ishlab chiqarishi egallay bordi. Mehnat unumdorligi tez sur'atlar bilan o'sa boshladi. Ayni paytda aholi tarkibida yangi qatlamlar — yollanma ishchilar va sanoat burjuaziyasi shakllandi. XVIII asr oxiriga kelib Buyuk Britaniya dunyoning birinchi sanoat mamlakatiga aylandi. Buyuk Britaniyada kapitalistik jamiyat shiddat bilan rivojlana boshladi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1707-yilda ◆ Sanoat — bu
- ◆ 1716-yilda
- ◆ «Sanoat to'ntarishi» deyilganda

Professional parlament — deputatlari doimiylik asosida ishlaydigan, asosiy vazifasi qonun yaratishdan iborat bo'lgan parlament.

Siyosiy partiya — davlat hokimiyatini boshqarish huquqini saylov yo'li bilan qo'lga kiritish uchun kurashuvchi u yoki bu sinf va qatlamning ilg'or, ongli, uyushgan qismini birlashtirgan tashkilot.

Uniya — yagona birlik.

Savol va topshiriqlar

1. «Sanoat» va «Sanoat to'ntarishi» tushunchalariga izoh bering.
2. Buyuk Britaniyada nima uchun sanoat to'ntarishi ro'y berishi muqarrar edi?
3. Sanoat to'ntarishi qay tariqa boshlandi va dastlab ixtiro qilingan mashinalarni qayd eting.
4. Sanoat to'ntarishining tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?
5. Buyuk Britaniyada ro'y bergan sanoat to'ntarishining sabablarini daftaringizga tartib bilan yozing.

Mustaqil ish

«O'zbekiston tarixi» darslingizdan foydalanib, Buyuk Britaniya tashkil topganidan so'ng oradan ko'p o'tmay O'rta Osiyoda qaysi davlat vujudga kelganligi va u nimaning oqibati bo'lganligini aniqlang.

14-§. Amerika Qo'shma Shtatlarining tashkil topishi

Shimoliy Amerika. Buyuk Britaniyaning mustamlakasi bo'lgan Shimoliy Amerikada XVIII asrning o'rtalaridan boshlab yagona ichki bozor shakllana boshladi, savdo aloqalari rivojlandi. Ayni paytda Amerikaga yevropaliklarning ko'chib kelishi boshlangan davrdan keyingi ikki asr davomida ko'chib kelganlarning yagona tarixiy taqdiri ham yuzaga keldi. Chunonchi, ingliz tili umumiy tilga aylandi. Yevropadan ko'chib kelganlar endi o'zlarini «amerikalik» deb atay boshladilar. Amerikaliklarning o'ziga xos turmush tarzi ham shakllandi. Hududning umumiyligi, mustamlakalarning iqtisodiy va xo'jalik manfaatlari, til va dinning yagonaligi yangi xalq – amerika xalqining shakllanishiga olib keldi.

Mustaqillik uchun kurash. Ayni paytda Buyuk Britaniya qirollik hukumati mustamlakalardan olinadigan daromadni yanada ko'paytirishga urindi. Bu esa Buyuk Britaniya bilan mustamlaka shtatlar o'rtasidagi nizoni tobora kuchaytira boshladi. 1763-yilda qirol mustamlakalardagi yevropaliklarning Amerika g'arbiga siljishini taqiqlovchi qaror chiqardi. Bu qaror mahalliy hindular bilan urush kelib chiqishining oldini olishi kerak edi. Mamlakat g'arbida juda ko'p yerlar bo'sh yotardi. Ko'chib borgan yevropaliklar qirol hukumatining taqiqlov qarorini o'zlarining haq-huquqlarini nazar-pisand qilmaslik, deb qabul qildilar.

1765-yilda amerikalik inglizlar Buyuk Britaniyaning mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashish maqsadida «Ozodlik farzandlari» deb ataluvchi tashkilot tuzdilar.

Bu tashkilot Buyuk Britaniyadan olib kelinayotgan ingliz tovarlarini boykot qilish harakatini boshqarib turdi. Bunga javoban Buyuk Britaniya hukumati mustamlakalar savdo portlarini yopib qo'ydi.

Bu hol mustamlaka shtatlar iqtisodiy ahvolidan yomonlashuviga olib keldi.

Mustaqillik uchun urushning boshlanishi. 1774-yilda 13 shtat vakillari Filadelfiya shahrida I Kontinental Kongressga yig'ilishdi. Kongress Buyuk Britaniyaning majbur etuvchi qonunlariga itoat etish majburiy emasligi haqida qaror qabul qildi. Qirol hukumati mustamlaka shtatlar hukumatlari bilan kelishuv

yo'lini izlash o'rniga mustamlakalarni taslim etish siyosatini yuritdi va 1775-yilda qirol qo'shinlari ularga qarshi urush harakatlarini boshladi. Shunday sharoitda Filadelfiya shahrida II Kontinental Kongress chaqirildi. Kongress qatnashchilari urush boshlashga ovoz berdilar va virginialik polkovnik Jorj Vashingtonni (1732–1799) Amerika Qurolli Kuchlarining Bosh qo'mondoni etib tayinladilar. Shu tariqa amerikaliklar uchun mustaqillik urushi boshlandi.

Jorj Vashington.

Mustaqillik Deklaratsiyasi. 1776-yilda Kongress Buyuk Britaniyadan ajralishga va mustaqil davlat tuzishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Bu qarorni rasman e'lon qiluvchi Bayonotnoma ham tayyorlandi. 1776-yilning 4-iyulida e'lon qilingan bu hujjat «Mustaqillik Deklaratsiyasi» deb ataldi.

Uning muallifi Amerika mustaqillik urushining mashhur arboblardan biri Tomas Jefferson edi. Deklaratsiya yangi davlat — Amerika Qo'shma Shtatlarining tuzilganligini butun dunyoga ma'lum qildi.

1776-yildan 4-iyul Amerika Qo'shma Shtatlarining Mustaqillik kuni sifatida nishonlanib kelinmoqda.

Amerika inqilobining xarakteri va o'ziga xos xususiyatlari. Mustaqillik urushi, ayni paytda, burjua inqilobi ham edi.

Bu inqilob, birinchidan, milliy mustaqillikni ta'minladi, ikkinchidan esa bozor munosabatlarining rivojlanishiga g'ov bo'layotgan mustamlakachilik to'siqlarini olib tashladi. Inqilobga burjuaziya va plantator — quldorlar boshchilik qildi. Xalq ommasi esa uning harakatlantiruvchi kuchi bo'ldi. Amerika burjua inqilobining o'ziga xos xususiyati uning milliy-ozodlik urushi shaklida o'tganligida edi.

Yevropa davlatlarining urushga munosabatlari. AQSH mustaqillik urushi davrida chetel davlatlari madadiga ham tayandi. 1776-yilda Benjamin Franklin Fransiyaga elchi sifatida jo'natildi. Fransiyaning asosiy maqsadi, o'zining azaliy va xavfli dushmani — Buyuk Britaniyani zaiflashtirish edi.

Shu tufayli Fransiya vaqtni boy bermay AQSHga yordam ko'rsata boshladi. Hatto bu ikki davlat o'rtasida «Do'stlik va Tijorat Bitimi», keyinroq esa «Ittifoq Shartnomasi» ham imzolandi.

Buyuk Britaniyaning zaiflashuvidan Ispaniya va Rossiya ham manfaatdor edi. Shuning uchun ham ular AQSHga nisbatan do'stona yo'l tutishdi. Bu esa AQSHga ham harbiy, ham moddiy, ham ma'naviy madad bo'ldi.

Urushning tugallanishi. AQSH va Fransiya qo'shinlari Buyuk Britaniya asosiy kuchlarini taslim etdi. Natijada Buyuk Britaniya muzokaralar boshlashga majbur bo'ldi. Shu tariqa urush tugadi. Tinchlik muzokaralari Parij shahrida o'tkazildi. Nihoyat, 1783-yilda AQSH va Buyuk Britaniya o'rtasida tinchlik shartnomasi imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Buyuk Britaniya AQSH davlatining tuzilganligi, uning mustaqilligi va suverenitetini tan oldi.

Davlat tuzumi. 1787-yilda AQSH Konstitutsiyasi qabul qilindi. Konstitutsiya AQSHda respublika tuzumini o'rnatdi. Ijro etuvchi hokimiyatni 4 yil muddatga saylanadigan Prezident boshqaradigan bo'ldi.

Prezident keng vakolatlar (armiya va flotning Oliy bosh qo'mondoni, xalqaro shartnomalar tuzish, barcha vazirlarni lavozimiga tayinlash hamda lavozimidan ozod qilish va hokazo)ga ega bo'ldi. 1789-yilda Jorj Vashington AQSHning birinchi Prezidenti etib saylandi. Oliy Qonun chiqaruvchi hokimiyatning ikki palatali Kongress tomonidan amalga oshirilishi belgilandi. Yuqori palata «Senat», quyi palata esa «Vakillar palatasi» deb ataldi. Senatga har bir shtatdan ikki kishi, Vakillar palatasiga esa deputatlar shtatlar aholisining soniga mos ravishda saylanardi.

AQSH Oliy Sudiga mamlakat qonunlari va Prezident farmonlarining Konstitutsiyaga mos kelishini nazorat qilib borish huquqi ham berildi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1775-yilda
- ◆ 1776-yilda 4-iyul
- ◆ 1783-yilda
- ◆ 1787-yilda

Amerika inqilobining tarixiy ahamiyati. Bu inqilob tufayli yangi mustaqil davlat — Amerika Qo'shma Shtatlari tashkil

AQSH Konstitutsiyasining qabul qilinishi.

topdi. Inqilob mamlakatda erkin raqobatga, iqtisodiy hayotda tashabbusga, faollik va ishbilarmonlikka keng yo‘l ochib berdi. Bu esa qisqa tarixiy davr ichida o‘rta tabaqaning shakllanishini muqarrar qilib qo‘ydi. Inson baxt-saodatining asoslaridan birini o‘z mulkidan erkin foydalanish huquqi tashkil etadi. AQSHda fuqarolar ana shunday huquqqa erishdilar. Ayni paytda AQSHning janubiy shtatlarida plantatsiya qulchiligi tugatilmay qoldi. Shunga qaramay Mustaqillik Deklaratsiyasi va AQSH Konstitutsiyasi Yevropa ilg‘or tafakkurining taraqqiyotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Bojkot (inglizcha — chora) — biror-bir davlat yoki korxonaga tovarlarini xarid qilishdan voz kechish.

Kontinental Kongress (qit‘a Kengashi) — AQSHda mustaqillik urushi davrida oliy qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshirgan organ.

Davlat suvereniteti (fransuzcha — oliy hokimiyat) — hokimiyatning mamlakat ichida oliyligi va tashqi munosabatlarda to'la mustaqilligi.

Yagona ichki bozor — bir xil o'lchov (metr), og'irlik (kg) va yagona pul birligining qaror topganligi.

Savol va topshiriqlar

1. Ingliz burjua inqilobi va Amerika burjua inqiloblarining o'xshash hamda o'ziga xos belgilari, oqibatleri va yakunlarini aniqlang.
2. Nima uchun Yevropa (asosan, Buyuk Britaniya)dan ko'chib borib o'rnashgan yevropaliklar Buyuk Britaniya tarkibida qolishni istamay qolganlar?
3. AQSH qay tariqa tashkil etildi?
4. AQSH Konstitutsiyasi haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Amerika burjua inqilobining tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

Mustaqil ish

AQSH bayrog'idagi 7 ta qizil va 6 ta oq chiziqlar nimani anglatishini aniqlang.

15-§. Buyuk fransuz burjua inqilobi va monarxiyaning tugatilishi

Inqilobning sabablari. XVIII asr oxirlarida ham Fransiyada hamon o'rta asr feodal tartiblari hukm surardi. U qishloq xo'jaligi mamlakati edi. Dehqonlar garchand erkin bo'salar-da, ular yashayotgan va mehnat qilayotgan yerlar feodallarning mulki sanalardi. Dehqonlar ijaraga yer olib kun kechirar edilar. Soliqlarning soni tobora ko'payib borgan. Buning ustiga, cherkovga ham soliq to'lash davom etardi. Oqibatda qishloqlar tobora kambag'allashib, dehqonlarning esa tilanchi va daydilarga aylanishi kuchayib bordi. Bu hol tez-tez «non isyonlari»ni keltirib chiqardi. O'rta asr feodal tartiblari sanoat va savdoning rivojiga ham to'siq bo'layotgan edi. Fransiya manufaktura ishlab chiqarishida Buyuk Britaniyaga tenglasha olmasdi.

Dehqonlarning xo'rlanishi shunday tasvirlangan edi.

XVIII asr oxirida ham Fransiyada hali sanoat to'ntarishi ro'y bermagan edi. Manufaktura ishchilariga faqat yakshanba kuni korxonaga tashqarisiga chiqishga ruxsat berilardi, xolos. Ichki savdo bo'jxona chegara siquvi va har bir viloyatning o'zlari o'rnatgan yo'l solig'idan aziyat chekkan. Buning ustiga, burjuaziya qanchalik boy bo'lmasin, u siyosiy huquqqa ega bo'lmagan. Davlatni boshqarish amalda mamlakat aholisining atigi 4 foizini tashkil etuvchi ruhoniylar va zodagonlar qo'lida edi. Ular soliq to'lashdan ozod edilar. Mamlakat qurolli kuchlarida zobitlik lavozimini faqat zodagonlar egallashgan. Butun mamlakatni boqayotgan uchinchi toifa, shu toifaga kiruvchi burjuaziya ham mamlakatni boshqarish ishiga yaqinlashtirilmagan.

Topshiriq

VII sinf «Jahon tarixi» darsligida o'rgangan Fransiyadagi aholining uch toifasini eslang va ularning nomlarini, uchinchi toifani kimlar tashkil etganligini qayt eting.

Mamlakatda mutlaq monarxiya hukm surardi. «Inson huquqlari» tushunchasi qirollar uchun hech qanday ahamiyatga ega emas edi. Bundan tashqari, Fransiya XVIII asr oxirlarida tashqi siyosatda ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi (13-§ ga qarang). Bu esa uning xalqaro obro'sini tushirib yubordi. Bu hodisa mamlakat sarmoyasining katta qismi ulkan qo'shin va flotni saqlab turishga sarflanayotgan bir davrda yuz berdi. Urush va soliqlardan qiynalib ketgan xalqning ahvoli tobora og'irlashib bordi. Yuqorida qayd etilgan omillar Fransiyada inqilob ro'y berishini muqarrar qilib qo'ydi.

Inqilobning boshlanishi. Qirol Lyudovik XVI 1789-yilda General shtatlarini chaqirdi. U General shtatlarda bo'shab qolgan davlat xazinasini to'ldirishga imkon beruvchi yangi soliqlar joriy etish lozimligini ma'lum qildi.

Biroq, uchinchi toifa deputatlari qirolning taklifini rad etdilar va yuqori toifalarning mol-mulkini soliqqa tortish talabini qo'ydilar. Oqibatda General

Lyudovik XVI.

shtatlarda bo‘linish yuz berdi. Parij aholisi uchinchi toifa deputatlarning talabini qo‘llab-quvvatladilar. Uchinchi toifa deputatlari o‘zlarini butun millat vakillari deb e‘lon qildilar va yangi parlament — Milliy Kengash tuzdilar. Ayni paytda ular mamlakat konstitutsiyasini ishlab chiqishga qaror qildilar. Konstitutsiya qabul qilish uchun Milliy Kengash 9-iyulda *Ta’sis Majlisi* deb e‘lon qilindi. Bunday sharoitda qirol murosa yo‘lini qidirish o‘rniga Ta’sis majlisini tarqatib yuborishni rejalashtirdi. Bu reja oshkor bo‘lib qolgach, g‘azablangan xalq ommasi qo‘zg‘olon ko‘tardi.

Bastiliyaning ishg‘ol etilishi.

14-iyul kuni esa *Fransiya mutlaq monarxiyasining tayanchi Bastiliya (davlat qamoqxonasi) egallandi*. Bastiliyaning egallanishi inqilobning boshlanishi bo‘ldi. Qattiq qo‘rqib ketgan Lyudovik XVI yon berishga majbur bo‘ldi. U Ta’sis Majlisining qonuniyligini tan oldi. Poytaxtda hokimiyat inqilobchilar vakillaridan tuzilgan Parij *Kommunasi* (Parij Kengashi) qo‘liga o‘tdi. Shu tariqa Fransiyada mutlaq monarxiya quladi. Hokimiyat tepasiga yirik burjuaziya — savdo-sanoat burjuaziyasi keldi. Bu burjuaziya Buyuk Britaniyadagidek cheklangan monarxiya tarafdori edi.

Feodal tartiblarning bekor qilinishi. Mutlaq monarxiyaning qulashi mamlakatda tinchlik o‘rnatilishiga olib kelmadi. Aksincha, butun mamlakatni dehqonlar qo‘zg‘oloni qamrab oldi. Ular feodal majburiyatlarini bajarishdan bosh tortdilar, oziq-ovqat omborlarini egallab oldilar, feodallarning qo‘rg‘onlariga o‘t qo‘yib, yoqib yubordilar. Natijada Ta’sis majlisi «Imtiyozlarni tugatish haqida *dekret*» chiqarishga majbur bo‘ldi. Unga ko‘ra feodal tartiblar bekor qilindi.

Inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasi. 1789-yilning 26-avgustida Ta’sis majlisi yana bir muhim hujjat — «Inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasi»ni qabul qildi. U «barcha odamlar ozod va teng huquqli bo‘lib tug‘iladilar» degan so‘zlar bilan boshlanardi. Deklaratsiya xalqni «hokimiyatning manbayi» deb e‘lon qildi. Shuningdek, feodal va toifa imtiyozlarini bekor qildi. So‘z, matbuot erkinligini e‘lon qildi. Fuqarolarning qonun qabul qilishda ishtirok etishi erkinligini hamda xususiy mulkning daxlsiz va muqaddasligini belgilab qo‘ydi. Ayni

paytda qirol huquqlari cheklandi. Shu tariqa Deklaratsiya Fransiyada huquqiy davlat yaratilishiga asos soldi.

Konstitutsiyaning qabul qilinishi. 1791-yilda Fransiya tarixida birinchi marta mamlakat Konstitutsiyasi qabul qilindi. Shu tariqa Fransiyada cheklangan monarxiya qaror topdi. Binobarin, qirol hokimiyati ham saqlab qolindi. Konstitutsiyaga ko'ra parlament – Qonun chiqaruvchi Majlis tuzildi. Shu davrdan boshlab parlamentda siyosiy partiyalar faoliyat ko'rsata boshladi. Ularning ichida yetakchilari «jirondachilar» va «yakobinchilar» partiyalari edi. Parlamentga o'tkazilgan saylovdan so'ng hokimiyat jirondachilar qo'liga o'tdi. Bu partiya inqilobdan oldin boyib ketgan savdo va sanoat burjuaziyasining manfaatlarini himoya qilar edi.

Partiyaning nomi mamlakatning Jironde departamenti (viloyati) nomidan olingan. Qonun chiqaruvchi Majlisda shu departamentdan saylangan deputatlar guruhi yetakchi ta'sirga ega bo'lib olganligi uchun ularga jirondachilar deb nom berilgan. Jirondachilar Fransiyani respublika deb e'lon qilish bilan cheklanish tarafdori bo'lganlar. Yakobinchilar partiyasi esa o'z nomini Yakov monastiri nomidan olgan. Bunga Yakobinchilarning o'z yig'ilishlarini shu monastir kutubxonasida o'tkazib turganliklari sabab bo'lgan.

Yakobinchilar – inqilobning eng keskin tarafdorlari edilar. Ular o'z oldilariga monarxiyaning har qanday shaklini tugatish, feodal tartiblarni butunlay bekor qilish maqsadini qo'yganlar. Ular, asosan, mayda va o'rta mulkdorlar manfaatini himoya qilardilar.

Jirondachilar Fransiya inqilobiga dushman bo'lgan davlatlarga qarshi g'olibona urush orqali o'zlarining mavqelarini mustahkamlab olmoqchi bo'ldilar va ularning xohishi bilan qirol hamda Qonun chiqaruvchi Majlis Avstriyaga urush e'lon qildi. Biroq Fransiya qo'shini mag'lubiyatga uchrash boshladi. Bu esa inqilob tufayli mamlakatda vujudga kelgan og'ir ichki vaziyatni yanada murakkablashtiradi. Qo'shni monarxiya davlatlari Fransiya hujum uyushtirdilar. Bular Avstriya, Prussiya va Buyuk Britaniya edi.

1792-yilda Qonun chiqaruvchi Majlis «Vatan xavf ostida» chaqirig'i bilan xalqqa murojaat qildi. Jirondachilar mamlakat mudofaasini uyushtira olmadilar. Ularning aybi bilan Fransiya qo'shini kiyim-kechak va oziq-ovqatsiz qoldi. Bu esa mam-

lakatda keskin norozilik keltirib chiqardi. 1792-yil 10-avgust kuni esa Parijda qurolli qo'zg'olon boshlandi. Bunday sharoitda parlament qirolni hokimiyatdan mahrum etish va yangi parlament – Milliy Konventga saylov o'tkazish haqida qaror qabul qilishga majbur bo'ldi. Lyudovik XVI esa hibsga olindi.

Shu tariqa *1792-yilning 10-avgustida Fransiyada monarxiya ag'darib tashlandi*. Yakobinchilar qirolni darhol sud va qatl qilishni, Respublika e'lon qilinishini, feodal qaramlikni butunlay tugatish va chetellik bosqinchilarga qarshi inqilobiy urush olib borishni talab qildilar. Yakobinchilarning ko'zga ko'ringan arboblari M.Robespyer, J.P. Marat, J. Danton, Eber va Shomettlar edi.

22-sentabrda Fransiya Respublika deb e'lon qilindi. Lyudovik XVI esa qatl etildi. Respublika feodal-toifaviy tengsizlikni bekor qildi. 21 yoshga to'lgan erkak fuqarolarga saylov huquqi berildi. Saylovda qatnashish uchun talab etiladigan mulk senzi bekor qilindi. Mamlakat shiori erkinlik, tenglik, birodarlik bo'lib qoldi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1789-yil 17-iyunda
- ◆ 1789-yil 14-iyulda
- ◆ 1791-yilda
- ◆ 1792-yil 22-sentabrda
- ◆ 1792-yil 10-avgustda

Dekret (lotincha – farmon, qaror) – Oliy hokimiyat chiqargan qonun kuchiga teng qaror.

Kommuna (fransuzcha – umumiy) – shaharning o'zini-o'zi boshqarish organi.

Ta'sis Majlisi – mamlakat hayotiga oid biror-bir muhim masalani hal etish uchun oliy vakolat berilgan va shu tufayli parlament vazifasini ham bajaruvchi majlis.

Savol va topshiriqlar

1. Buyuk fransuz burjua inqilobining sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Angliya va Fransiya burjua inqiloblarini taqqoslang. Ularning o'xshash va farq qiluvchi tomonlarini aniqlang.
3. 1792-yilning 22-sentabrigacha Fransiyada yuz bergan tarixiy voqealarning xronologik jadvalini tuzing.

4. 1789-yilda qabul qilingan «Inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasi»ning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat edi?
5. Fransiya parlamentida faoliyat ko'rsatgan jirondachilar va yakobinchilar partiyalari haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

Buyuk fransuz inqilobi ro'y berishidan 19 yil avval Xiva xonligida qanday tarixiy voqea yuz berganligini aniqlang.

16-§. Buyuk fransuz burjua inqilobining yakunlari va tarixiy ahamiyati

Yakobinchilarning hokimiyat tepasiga kelishi. Lyudovik XVI qatl etilgach, Prussiya, Ispaniya, Angliya va Avstriya monarxlarining bosqinchilik hujumi kuchaydi. Jirondachilar mamlakat mudofaasini yetarli darajada tashkil eta olmadilar. Buning ustiga, mamlakat janubida yerlarning shahar burjuaziyasiga sotilayotganligidan norozi bo'lgan dehqonlarning isyoni boshlandi. Isyonchilar qirolning qatl etilishini jinoyat deb hisoblardilar. Yakobinchilar mamlakatdagi bu og'ir vaziyat uchun jirondachilarni aybladi. Ular Parij aholisini qo'zg'olonga chaqirdi. *Boshlangan qo'zg'olon 1793-yilning 2-iyun kuni jirondachilar hokimiyatining ag'darilishi bilan yakunlandi.*

Hokimiyat yakobinchilar qo'liga o'tdi. M.Robespyer boshchiligida yangi hukumat tuzildi.

Yakobinchilarning ichki siyosati. 1793-yilda Fransiyada yangi Konstitutsiya qabul qilindi. Feodal to'lovlar butunlay bekor qilindi. Dehqonlar endilikda o'z yerlarining ozod ega-lariga aylandilar.

Feodallarning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar yoqib yuborildi. Chetellarga qochib ketgan zodagonlarning yerlari mayda bo'laklarga bo'linib sotildi. Cherkov davlatdan ajratildi. Birinchi iste'mol buyumlariga qat'iy narxlar o'rnatildi. Biroq bu tadbir kutilmaganda akssado berdi. Savdogarlar hukumat belgilagan narxda tovarlarini sotmay qo'ydi. Endi ular yashirincha savdo qilishga o'tdilar. Oqibatda narx-navo ko'tarilib ketdi. Hukumat ish haqining eng yuqori darajasini ham belgilab qo'ydi. Biroq bu tadbir yaxshilikka olib kelmadi. Natijada ishchilarning ish tashlashi boshlandi. Hukumat esa

uni shafqatsizlik bilan bostirdi. Chetel bosqinchilarining hujumi va mamlakat ichkarisida isyon xavfining mavjudligi diktatura oʻrnatishga majbur etdi.

Konvent «Shubhali kishilar toʻgʻrisida» qonun qabul qildi. Bu qonun, yakobinchilar fikricha, «shubhali» deb hisoblangan barcha kishilarni toʻ tinchlik oʻrnatilgunicha qamoqda saqlashni koʻzda tutardi. Aslida esa yakobinchilar oʻz raqiblaridan terror yoʻli bilan qutulmoqchi edi. Buning tasdigʻi oʻlaroq, Konventdagi barcha jirondachi-deputatlar qamoqqa olindi va qatl qilindi.

Mamlakat ichkarisidagi isyonlar ham oʻta rahmsizlik bilan bostirildi. Yakobinchilarning shafqatsizligi chegarasiz, ayovsiz va maʼnosiz edi. Yakobinchilar, ayni paytda, qoʻshinni mustahkamlash choralarini koʻrdilar.

Bu tez orada oʻz samarasini berdi. 1794-yilda chetel bosqinchilari mamlakat hududidan surib chiqarildi. Bu ozodlik urushlarida yosh zobit Napoleon Bonapart shuhrat qozondi.

Yakobinchilar partiyasidagi ichki kurash. Yakobinchilar orasida ichki siyosat borasida yagona birlik yoʻq edi. Ular aslida turli guruhlariga boʻlinib ketgan edilar. Yakobinchilarni birlashtirib turgan omil — bu chetel bosqinchilariga qarshi kurash va mamlakat ichkarisidagi isyonlarni bostirish zarurati edi, xolos.

Bu ikki xavf bartaraf etilgach, guruhlar oʻrtasida kurash boshlanib ketdi. Eber va Shomett rahbarligidagi yakobinchilar «hech kim boy ham, hech kim oʻta kambagʻal ham boʻlmaydigan, hamma barcha narsaga yetarlicha ega boʻlishini taʼminlaydigan» jamiyat tarafdori edilar.

M. Robespyer.

M. Robespyer tarafdorlari ularni qamoqqa oldilar va oʻlim jazosiga hukm etdilar. M. Robespyer tarafdorlari yakobinchilarning Danton boshchiligidagi «shafqatlilar» guruhini ham xavfli deb hisoblardilar. Danton mamlakatda faoliyat koʻrsatayotgan turli guruhlarining oʻzaro murosas qilishi tarafdori edi. U barcha partiyalardagi yaxshi niyatli kishilarning ittifoqini tuzish yoʻli bilan oʻzaro ziddiyatlarni bartaraf qilishni taklif etdi. Danton inqilobiy diktaturani toʻxtatishni,

konstitutsiyaviy tartibga qaytishni, terrordan voz kechishni talab qila boshladi. M. Robespyer guruhi Danton talablarini rad etdi. Danton hamda uning tarafdorlari qamoqqa olindilar va qatl etildilar.

Mamlakatda oʻrnatilgan terror siyosati dahshatlari ham-maning tinka-madorini quritdi. Bu esa, Robespyerning obroʻ-sini tushirib yubordi. M. Robespyer siyosiy kurashda qonli usul orqali raqiblarini yoʻqotish bilan oʻz shaxsiy halokatini ham tayyorlab bordi. Xalq qonli boshqaruvga asoslangan respublikani yomon koʻrib qoldi. M. Robespyerning barcha dushmanlari yagona ittifoqqa birlashdilar.

Yakobinchilar diktaturasining agʻdarilishi. Konventda M. Robespyer va uning tarafdorlariga qarshi fitna tayyorlandi. 1794-yilning 27-iyulida Konvent unga qarshi ayblov eʼlon qildi va M. Robespyerni qamoqqa oldi. Shuningdek, Konvent uni qonundan tashqari deb ham eʼlon qildi. Bu — sudsiz qatl etish degani edi. Hammasi boʻlib yuzga yaqin kishi qatl etildi. Shu tariqa yakobinchilar diktaturasi quladi. Bu inqilobning yakunlanishi ham edi. Hokimiyat tepasiga inqilob yillarida boyib ketgan yangi boylar deb ataluvchi yirik burjuaziya keldi. Ular mulk va erkinlikni, tadbirkorlikni himoya qiladigan Respublika tarafdori edilar.

1795-yilda Konvent yangi Konstitutsiya qabul qildi. U mamlakatda respublika tuzumini mustahkamladi. Inqilobning feodal tartiblarni tugatish haqidagi barcha qarorlarini tasdiqladi. Mamlakatda ikki palatali parlament joriy etildi. Oʻz imtiyozlaridan toʻla mahrum boʻlgan monarxiya tarafdorlari bunga javoban 1799-yilda isyon koʻtardilar. Ularning maqsadi monarxiyani qayta tiklash edi. Biroq general Napoleon Bonapart Konventning xaloskori boʻldi. U isyonchilar kuchini tor-mor etdi. Bu xaloskorlik unga yorqin kelajak sari yoʻl ochdi.

1799-yil 9-noyabrdagi davlat toʻntarishi. Endi hukmron doiralar Fransiyada Napoleondek qattiqqoʻl kishining hokimiyatini oʻrnatish kerak, degan xulosaga keldilar va davlat toʻntarishi tayyorladilar. Napoleon Bonapart bunga rozilik berdi. Ular 1799-yil 9-noyabrda Konventni Konsullik deb ataluvchi hukumat tuzishga majbur etdilar. Uning tarkibi 3 kishidan iborat edi va ularning har biri «Fransiya Respublikasining *konsuli*» unvoniga ega boʻlishdi. Uch konsuldan biri

Napoleon Bonapart edi. Aslida butun hokimiyat uning qo'lida to'plandi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1793-yil 2-iyunda
- ◆ 1794-yilda
- ◆ 1799-yil
- ◆ Konvent – bu
- ◆ Konsul – bu

Buyuk fransuz burjua inqilobining tarixiy ahamiyati. Gap fransuz burjua inqilobi haqida ketganida, unga nisbatan «Buyuk» so'zi qo'shib qo'llaniladi. Chunki bu inqilob o'rta asr feodal tartiblarini to'la bekor qildi. Kishining kishiga shaxsan qaramligini tugatdi. Monarxiyaning hech qanday ko'rinishi bilan murosasiz qilmadi.

Fransiyada respublika tuzumi qaror topdi. Angliya burjua inqilobi burjuaziya va zodagonlar kelishuvi bilan yakunlangan bo'lsa, Fransiyada burjuaziya zodagonlarni yengdi. Eski jamiyat va davlat tuzumini to'la buzib tashladi. Sanoat to'ntarishi uchun sharoit hozirladi.

Davlat to'ntarishi – davlat hokimiyatini qonunda ko'zda tutilmagan usullar bilan egallab olish.

Konsul (lotincha – maslahatchi) – 1) 1799-yilda Fransiyada tashkil etilgan oliy ijroiya, sud va qisman qonun chiqaruvchi hokimiyatni o'z qo'lida to'plagan oliy mansabdor shaxs; 2) hozirgi kunda bir davlatning boshqa davlat hududida o'z mamlakati fuqarolari manfaatlarini himoya qilish, ikki davlat o'rtasida siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalarni rivojlantirishga yordam berish uchun tayinlanadigan mansabdor shaxs.

Savol va topshiriqlar

1. Yakobinchilar kimlarning manfaatini aks ettirganlar va ular qay tariqa hokimiyatga kelgan edilar?
2. Yakobinchilar qanday tadbirlarni amalga oshirdilar?
3. Nega yakobinchilar partiyasida bo'linish yuz berdi?
4. Yakobinchilar hokimiyati ag'darilmasligi uchun ular nimalar qilmasliklari kerak edi?
5. Buyuk fransuz burjua inqilobi tarixiy ahamiyatining mazmunini so'zlab bering.

Mustaqil ish

«Angliya va Fransiya burjua inqiloblari» jadvalini to‘ldiring.

T.r.	Davlatlar	Inqilob boshlangan yil	Inqilob tugagan yil	Inqilob amalga oshirgan tadbirlar	Inqilob yakunlari	Tarixiy ahamiyati
1.	Angliya					
2.	Fransiya					

17-§. XVI–XVIII asrlarda Germaniya imperiyasi

Iqtisodiy ahvol. Germaniya iqtisodiy taraqqiyotda Angliya, Gollandiya va Fransiya kabi davlatlardan orqada edi. Hatto XVI asrning ikkinchi yarmidan boshlab iqtisodiy tushkunlik ham boshlandi. Bu, avvalo, Germaniyaning 300 dan ortiq mayda-mayda knyazlik(davlat)larga bo‘linib ketganligi oqibati edi. Siyosiy tarqoqlik yagona ichki bozorning vujudga kelishiga imkon bermadi.

Bundan tashqari, bu davrda dengiz savdo yo‘llarining Atlantika okeaniga ko‘chganligi oqibatida Germaniya orqali o‘tadigan dengiz savdo yo‘llari o‘z ahamiyatini ham yo‘qotdi. Holbuki, XVI asr o‘rtalarigacha Shimoliy Italiya va uning vositachiligida butun Sharqning G‘arbiy Yevropa bozorlari bilan aloqalari Germaniya yerlaridan o‘tardi.

Germaniyaning xalqaro miqyosdagi iqtisodiy roli – uning mis ishlab chiqarish bo‘yicha dunyoda birinchi o‘rinni egallab kelganligi bilan belgilanar edi. Mis savdoda asosiy vosita hisoblanardi. Biroq Amerikadan Yevropaga oltin va kumushning katta miqdorda keltirilishi Germaniya misining ahamiyatiga jiddiy putur yetkazdi. Shuningdek, nemis sanoat mahsulotlari chet davlatlar sanoat mahsulotlari bilan raqobat qila olmadi. Chunki Germaniyada manufaktura ishlab chiqarishi faqat shahar bilan cheklanib qolgan edi. U qishloqqa yoyilmadi, ya’ni natural xo‘jalik munosabatlari hukm surgan qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishi sanoat mahsulotlariga nisbatan talabni qondirmadi.

1524–1526-yillarda bo‘lib o‘tgan dehqonlar urushining mag‘lubiyatga uchrashi o‘rta asr feodal munosabatlarining yana uzoq saqlanib qolishi va mamlakatda siyosiy tarqoq-

likning davom etaverishiga sabab bo'ldi. Va nihoyat, Yevropa davlatlari o'rtasida kelib chiqqan O'ttiz yillik urushda (1618–1648) Germaniyaning mag'lubiyatga uchrashi ham uning qoloqlik botqog'iga botib qolaverishiga katta ta'sir ko'rsatdi. O'ttiz yillik urush natijasiga ko'ra, Yevropada siyosiy gegemonlik Fransiyaga o'tdi.

Germaniya esa iqtisodiy va siyosiy tanazzulga yuz tutdi. Siyosiy parokandalik yanada kuchaydi.

Siyosiy tuzum. Germaniya rasman yagona imperiya hisoblanar, uni nomiga bo'lsa-da, imperator boshqarardi. Aslida esa uning birligi faqat qog'ozda edi. 1806-yilgacha «Muqaddas Rim imperiyasi» deb atalgan bu imperiyada hatto yagona fuqarolik ham yo'q edi. Aholi imperiyaning emas, balki knyazliklarning fuqarolari edi.

Gabsburglar sulolasidan bo'lgan Germaniya imperatori o'zining Avstriyadagi yerlaridan tashqarida hech qanday real hokimiyatga ega emasdi. Imperiya Reyxstagi esa amalda barcha knyazliklarga majburiy bo'lgan yakuniy qarorlar qabul qila olmasdi.

Qabul qilgan taqdirda ham u amalda bajarilmasdi. Bunday sharoitda har bir knyazlik nafaqat ichki ishlarda, balki tashqi siyosatda ham mustaqillikka intilganlar.

Germaniyaning xalqaro ahvoli. Ichki siyosiy tarqoqlik XVII asrning ikkinchi yarmida Germaniyani Yevropaning kuchli davlatlari qo'lida qo'g'irchoqqa aylantirib qo'ydi. Bu davrda Shvetsiya, Fransiya va Turkiya Germaniyaga dushmanlik kayfiyati bilan qarovchi davlatlar edi. Fransiya oxir-oqibatda Strasburg va Reyn daryosining chap qirg'oq yerlariga ega bo'lib oldi.

1683-yilda Germaniya knyazliklari Turkiya bosqiniga qarshi kurashish uchun tarixda birinchi marta yakdil qaror qabul qildilar va milliy ozodlik qo'shinini tuzdilar. Shu yili Vena ostonalarida usmoniylarning qo'shini tor-mor keltirildi. Germaniyaning bu g'alabasi Markaziy Yevropani usmoniylar bosqinidan saqlab qoldi.

Prussiya qirolligining tashkil topishi. Germaniya knyazliklari ichida Avstriya va Brandenburg eng kuchlilari edi. XVII–XVIII asrlar shu ikki knyazlikning Germaniyada gegemonlik uchun kurashi ostida o'tdi. Avstriyani Gabsburglar sulolasi, Brandenburgni esa Gogensollernlar sulolasi boshqarardi. Biri-

ning poytaxti Vena shahri, ikkinchisiniki esa Berlin shahri edi. XVII asrda Brandenburg knyazligida Prussiya gersogligi yetakchi mavqega ega bo‘lib oldi.

1701-yilda Branderburg knyazligi o‘rnida Prussiya qirolligi tashkil topdi. Brandenburg knyazi Fridrix III Fridrix I nomi bilan Prussiya qirolli deb e‘lon qilindi. Shu davrdan boshlab qulay xalqaro sharoitdan va boshqa nemis knyazliklarining kuchsizligidan foydalanган Prussiya qudratli davlatga aylana bordi. Prussiya qudratli qo‘shin ham tuza oldi.

Fridrix II.

XVIII asr oxirida Prussiya maydoni jihatidan Yevropada uchinchi, qo‘shini soni jihatidan esa to‘rtinchi o‘rinni egalladi. Fridrix II hukmronligi davrida (1740–1786) Prussiya mutlaq monarxiyaga aylandi.

Prussiya keyinchalik hatto Germaniyani yagona davlatga birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Bu haqda Siz IX sinf «Jahon tarixi» darsligidan ma‘lumot olasiz.

O‘zingizni sinang:

- ◆ XVI asrda Germaniya
- ◆ 30 yillik urush natijasida
- ◆ 1701-yilda

Real (lotincha) – haqiqatan ham mavjud bo‘lgan; amalga oshadigan; bajarilishi mumkin bo‘lgan.

Savol va topshiriqlar

1. Germaniya imperiyasining iqtisodiy taraqqiyotda orqada qolishining sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Germaniyada hukm surgan siyosiy tarqoqlik qanday oqibatlarga olib keldi?
3. Buyuk dehqonlar urushi va O‘ttiz yillik urush Germaniya taqdirida qanday rol o‘ynadi?
4. Prussiya qay tariqa Yevropaning eng qudratli davlatlaridan biriga aylana oldi va bu qudrat keyinchalik Germaniya tarixida qanday ahamiyat kasb etdi?

18-§. Rossiya imperiyasining tashkil topishi

XVII asr Rossiya iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyati.

XVII asrdan Rossiya iqtisodiyotida yangi alomatlar paydo bo'la boshladi. Bu, avvalo, tovar ishlab chiqarishning, ya'ni bozorda sotish uchun mahsulot ishlab chiqarishning rivojlanishida namoyon bo'ldi.

Shahar hunarmandchiligi yoppasiga mayda tovar ishlab chiqarishga aylana boshladi. Mamlakat ehtiyoji uchun zarur mehnat qurollarini ishlab chiqarishga mo'ljallangan manufakturalar vujudga keldi.

Endi hunarmandlar buyurtmaga ishlashdan bozor uchun ishlashga o'tdilar. Ayni paytda o'zlari ham bozordan xomashyo sotib oladigan bo'ldilar. Bu jarayondan qishloq xo'jaligi ham chetda qolmadi. Tirikchilik uchun eng zarur narsa – g'alla hamma yerda tovarga aylandi. Ayrim pomeschik (feodal)lar qishloq xo'jalik mahsulotlari savdosi bilan shug'ullana boshladilar.

Krepostnoylardan endi obrok mahsulot bilan emas, balki pul bilan ham olina boshlandi. Yuqorida qayd etilgan omillar natural xo'jalik negizlariga zarba bera bordi.

Topshiriq

VII sinf «Jahon tarixi» darsligida natural xo'jalikka qanday ta'rif berilganligini aniqlang.

Rossiya tarixida XVII asr shaharlarning rivojlanishi boshlangan asr hamdir. Shaharlar tobora mamlakatning savdo-sanoat markazlariga aylana bordi. Ular orasida Novgorod, Yaroslavl, Pskov, Qozon, Nijniy Novgorod va boshqalar ajralib turardi. Eng katta shahar Moskva bo'lib, unda hunarmandchilikning ko'plab turi bilan shug'ullanilar edi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi mamlakatning rivojlanishiga va bu, o'z navbatida, turli viloyatlar o'rtasida xo'jalik aloqalarining kengayishiga sabab bo'ldi. Hunarmandlarning bozorga qaramligini oshirdi hamda ichki savdoning rivojlanishini ta'minladi. Ichki savdoning rivojlanishi oxir-oqibatda Butunrossiya yagona ichki bozorining tarkib topishiga olib keldi.

Topshiriq

«Yagona ichki bozor» tushunchasiga izoh bering.

Manufaktura ishlab chiqarishi mehnat unumdorligining o'sishini ta'minladi.

Shu tariqa Rossiya iqtisodiyotida ham asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, yangi – kapitalistik munosabatlar shakllana bordi.

Biroq Rossiya iqtisodiy taraqqiyotda G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan orqada edi. Bunga krepostnoylik tartiblarining tobora mustahkamlanishi asosiy sabab bo'ldi.

«**Sobor nizomi**». 1649-yilda Zemstvo sobori yangi «Sobor nizomi» (Qonunlar to'plami)ni qabul qildi. Nizomga ko'ra, dvoryanlar o'zlari egalik qilayotgan yer-mulklarni otameros mulkka (votchina) aylantirish huquqiga ega bo'ldilar.

Dehqonlar dvoryanlarga uzil-kesil birlashtirilib qo'yildi. Ularning xo'jayindan xo'jayinga o'tishi taqiqlandi. Krepostnoylar o'z egalarining mulkiga aylantirildi. Shu tariqa Rossiyada krepostnoylik huquqi uzil-kesil qaror topdi.

Mutlaq monarxiyaning qaror topishi.

Rossiyada mutlaq monarxiyaning to'la qaror topishi Aleksey Mixaylovichning o'g'li Pyotr I nomi bilan bog'liq. U 1689-yilda taxtga o'tirdi. Pyotr I tashqi siyosatining asosiy maqsadlaridan biri, Rossiyani kuchli harbiy-dengiz flotiga ega davlatga aylantirish edi. U bu vazifani muvaffaqiyat bilan amalga oshirdi. Pyotr I Polsha va Daniya bilan Shvetsiyaga qarshi kurash uchun ittifoq tuzishga erishdi. Shundan so'ng Pyotr I Boltiq dengiziga chiqish uchun Shvetsiyaga qarshi urush boshlashga qaror qildi.

Pyotr I.

1700-yilda Rossiya – Shvetsiya urushi boshlandi. Bu urush tarixga «Shimoliy urush» nomi bilan kirdi. Urushgacha Rossiya kuchli harbiy-dengiz floti yaratishga muvaffaq bo'lgan edi. Urush taqdirini Poltava (hozirgi Ukraina hududidagi shahar) jangi hal etdi. 1709-yilda bo'lib o'tgan bu jangda

Rossiya g'alaba qozondi. Bu g'alaba Shvetsiya qudratiga o'nglanmas putur yetkazdi. U endi buyuk davlat maqomini yo'qotdi. Nihoyat, 1721-yilda Shimoliy urush Rossiyaning g'alabasi bilan tugadi. Shu yili Finlyandiyaning Nishtadt shahrida Rossiya – Shvetsiya tinchlik shartnomasi imzolandi.

Poltava jangi.

Urush yakuni Pyotr I ga o'z orzusini amalga oshirish imkonini berdi. Rossiya Boltiq dengiziga chiqish imkoniga ega bo'ldi. Ayni paytda Rossiya Yevropaning qudratli davlatlaridan biriga aylandi. 1721-yilda Pyotr I imperator deb e'lon qilindi. Rossiya imperiyaga aylandi va mamlakatda mutlaq monarxiya ham to'la qaror topdi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1649-yilgi Nizomga ko'ra ...
- ◆ 1689-yilda ...
- ◆ 1721-yilda ...

Pyotr I islohotlari. Rossiya ma'muriy boshqaruv jihatidan guberniyalarga bo'ldi. Ular imperator tayinlanadigan gubernatorlar tomonidan boshqariladigan bo'ldi. Podsho huzuridagi Boyarlar dumasi tugatildi. Uning o'rniga Senat tuzildi. Senatga qonunlar loyihasini tayyorlash va davlat muassasalari faoliyatini nazorat qilish vakolatlari yuklatildi. Bundan tashqari, turli kollegiyalar (vazirliklar deyish mumkin) ham tuzildi va ular Senatga bo'ysundirildi. Pyotr I zamonaviy qo'shin ham tuzdi. Qo'shinda harbiy xizmat umrbod muddatda o'taladigan bo'ldi. Qo'shin *rekrutlikka* olish yo'li bilan shakllantirildi va zamon ruhiga mos ravishda qurollantirildi.

Pyotr I islohotlari Rossiyaning taqdirida muhim rol o'ynadi. Pyotr I vafotidan so'ng XVIII asr oxirigacha (1725–1800) yana 8 nafar Romanovlar sulolasi vakillari imperatorlik qilishdi. Bu o'tgan 75 yillik davr islohotlarning mustahkamlanishi davri bo'ldi. Ayniqsa, Yekaterina II hukmronligi davri (1762–1796) Rossiya tarixida alohida iz qoldirdi. Biroq, Rossiyada krepostnoy tuzum hukmron bo'lib qolaverdi. Dehqonlar og'ir hayot kechirdilar. Oxir-oqibatda ular bir

necha marta qo'zg'olon ko'tarishga majbur bo'ldilar. Ularning ichida eng mashhuri – Y. Pugachov boshchiligidagi qo'zg'olon edi (1773–1775). Qo'zg'olon Yekaterina II tomonidan shafqatsizlik bilan bostirilib, Y. Pugachov esa qatl etildi.

Rossiyaning tashqi siyosati. Yekaterina II davrida Rossiya tashqi siyosatda qator yirik muvaffaqiyatlarga erishdi. Chunonchi, Turkiya bilan urushda qozongan g'alabasi tufayli 1774-yilda uni Rossiyaga qulay Kuchukqaynarji shartnomasini imzolashga majbur etdi. Unga ko'ra, Rossiya Qora dengiz bo'yida harbiy flot qurish huquqini qo'lga kiritdi. Shuningdek, uning savdo kemalari O'rta Yer dengiziga olib chiquvchi Qora dengiz bo'g'ozlaridan hech qanday to'siqsiz o'ta olish huquqiga ega bo'ldi. 1783-yilda Qrim xonligi qo'shini tor-mor etildi va u Rossiya tarkibiga qo'shib olindi.

Yekaterina II.

1791–1795-yillari Rech Pospolita (Polsha qirolligi bilan Buyuk Litva knyazligining ittifoqi asosida tashkil topgan davlat)ning bir qismi ham Rossiyaga o'tib ketdi.

Rekrut – soni oldindan belgilab qo'yilgan dehqonlar va posad xonadonlaridan bittadan kishini askarlikka olish.

Chakana savdo – tovarlarni donalab yoki maydalab tortib sotish va sotib olish.

Savol va topshiriqlar

1. XVII asr Rossiya iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini qayd eting.
2. 1649-yilgi «Sobor nizomi» haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Rossiyada mutlaq monarxiya qay tariqa qaror topa bordi va u qachon nihoyasiga yetdi?
4. Pyotr I ichki va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari haqida so'zlab bering.

Mustaqil ish

Germaniya va Rossiya imperiyalari taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.

II BOB. XVI – XVIII ASRLARDA OSIYO MAMLAKATLARI

19-§. XVI – XVIII asrlarda Hindiston

Boburiylar imperiyasiga asos solinishi. XVI asrda Hindistonda siyosiy tarqoqlik hukm surgan. O‘zaro ichki nizo va urushlar mamlakatni kuchsizlantirgan. Hindistondagi ichki siyosiy ahvolni sinchkovlik bilan kuzatib turgan Kobul hukmdori Zahiriddin Muhammad Bobur vaziyatdan foydalanishga qaror qildi va Hindistonni egallash uchun harbiy yurish boshladi.

Bu davrda Shimoliy Hindistondagi Dehli sultonligida *Hindistondagi afg‘on qabilalaridan chiqqan* lo‘diylar sulolasi hukmronlik qilardi.

Bobur Mirzo 1526-yilning 21-aprelida Panipat jangida Ibrohim Lo‘diy qo‘shinini tor-mor keltirdi. 27-aprel kuni esa Dehli shahrida Bobur podshoh nomiga xutba o‘qildi. Shu tariqa tarixda uch asrdan ko‘p yashagan yangi imperiya – Boburiylar imperiyasiga asos solindi. Bobur Hindistonda o‘zi bilan qolgan qo‘shinga jogir tarqatgan. Bu yerlarda xo‘jalik yuritish ishlariga rahbarlik qilish mahalliy urf-odatlarini yaxshi biladigan hindlarga topshirildi.

1530-yilda Boburning o‘limidan so‘ng imperiya taxti katta o‘g‘li Humoyunga o‘tdi.

Humoyunning hukmronlik davri juda og‘ir kechdi. 1540-yilda Humoyun hokimiyatini Bixor va Bengaliyada joylashib olgan afg‘on qabilalarining yetakchisi Sherxon Surga egalladi. Shunga qaramay Humoyun taxtdan ayrilgan yillarida kuchli qo‘shin tuza oldi. Nihoyat 1555-yilda Humoyun Eron yordamida Hindiston taxtiga da‘vogarlarini tor-mor etib, yana hokimiyatni o‘z qo‘liga qaytarib oldi. Biroq unga taxtda uzoq o‘tirish nasib etmadi. Oradan ko‘p o‘tmay Humoyun tasodifiy falokat tufayli halok bo‘ldi.

Humoyun.

Imperiya Akbarshoh davrida. 1556-yilda taxtga Humoyunning o‘g‘li Akbarshoh o‘tirdi. U Bobur vorislari ichida eng mashhuri, tom ma‘nodagi imperiyaning

asoschisi, buyuk islohotchi sifatida nom qoldirgan. Bu shoh Hindiston tarixiga «Buyuk Akbar» nomi bilan kirgan. Akbarshoh bunday buyuklikka osonlikcha erishgan emas. Uning asosiy raqibi Hindistondagi afg'on qabilalari yetakchilari edi. Akbarshoh qo'shini 1559-yilga kelib taxt uchun boburiylarga qarshi kurashning yetakchi kuchlari — afg'onlarning Sur sulolasi qo'shinini butunlay yanchib tashladi.

Akbarshohning hukmronlik yillari imperiyaning oltin davri bo'lgan.

Akbarshoh zukko davlat arbobi, mohir sarkarda bo'lishi bilan bir qatorda, itoatkor o'g'il, g'amxo'r ota ham edi. Qo'l ostidagi xalqlarning turmush farovonligi doimo uning e'tiborida bo'ldi. Kambag'al, beva-bechoralarga muntazam moddiy yordam ko'rsatdi.

Akbarshoh falsafa, din, adabiyot va tarix ilmini yaxshi egallagan.

U boshqa din vakillariga nisbatan ham adolatli siyosat yuritdi.

Akbarshoh.

Akbarshoh barcha fuqarolarga din erkinligi bergan va musulmon bo'lmaganlardan undiriladigan «jizya» solig'ini bekor qilgan.

U hindlarning ziyoratgohlaridan olinadigan soliqni ham man etdi. Imperiya hududida yagona savdo solig'i joriy etilib, ham xolisa, ham jogirdorlar yerlaridan teng miqdorda soliq undiriladigan bo'ldi. Davlat idoralaridagi lavozimlar dini va mazhabidan qat'i nazar, shaxsning salohiyatiga qarab taqsimlanadigan bo'ldi.

Bir so'z bilan aytganda, Akbarshoh hindlar bilan musulmonlarning yonma-yon, tinch-totuv yashashlariga erishdi. Akbarshoh yuritgan bunday adolatli siyosat boburiylar davlatining ulkan imperiyaga aylanishida, uning mahalliy aholi va amaldorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanishida katta rol o'ynadi. Bu esa, o'z navbatida, imperiyaning qudrati va shonshuhratining yanada ortishiga xizmat qildi.

Akbarshoh Hindistonda yuritgan adolatli siyosati tufayli «Milliy podshoh», «Xalq hukmdori» nomlariga ham sazovor bo‘ldi. U 1605-yilda vafot etdi.

Imperiyaning zaiflasha borishi. XVII asr ikkinchi yarmidan boshlab imperiyada toj-u taxt uchun kurash avj oldi. Oxir-oqibatda, bu kurashda 1627–1658-yillarda hukmronlik qilgan, dunyoga mashhur Toj Mahal me‘moriy obidasini bunyod ettirgan Shoh Jahon (Akbarshohning nabirasi)ning o‘g‘li Avrangzeb Olamgir g‘alaba qozondi. U 1658-yilda Dehli shahrini egalladi va o‘zini shoh deb e‘lon qildi. Avrangzeb hukmronligi davrida (1658–1707) imperiya hududi yanada kengaydi. Ayni paytda uning hukmronligi yillarida imperiyaning zaiflashuvi uchun zamin ham yetila bordi.

Avrangzeb Olamgir.

Avvalo, Avrangzebning hech kimga ishonmasligi, hamma narsaga shubha bilan qarashi oliy martabali amaldorlar hamda mahalliy hind hukmdorlarining undan ko‘nglini sovitdi.

Ikkinchidan, u musulmon bo‘lmagan fuqarolarni islom diniga o‘tkazish uchun hech narsadan qaytmadi.

Hindlar qaytadan «jizya» solig‘i to‘lashga majbur etildi. Hatto hindlarning muqaddas ziyoratgohlarga boruvchilaridan ham soliq olinadigan bo‘ldi. Musulmon savdogarlari soliqdan ozod qilingani holda, hind savdogarlariga tovarning besh foizi miqdorida soliq joriy etdi. Avrangzebning bu siyosati oxir-oqibatda Boburiylar hokimiyatining zaiflashuviga olib kelgan.

O‘zingizni sinang:

- ◆ 1526-yil 26-aprelda
- ◆ Akbarshohning hukmronlik davri
- ◆ Avrangzebning xatolari

Buyuk Britaniya va Hindiston. Avrangzebning vafotidan so‘ng imperiyada ichki nizolar yanada keskinlashdi. Shunday sharoitda Hindistonga yevropaliklarning kirib kelishi kuchaydi. Yevropa davlatlarining maqsadi Hindistonning bitmas-tuganmas boylıklariga, unumdor yerlariga ega bo‘lish edi. Yevropa davlatlari hukumatlari endilikda o‘z maqsadlarini ro‘yobga chiqarishga kirishishdi. Chunonchi, 1757-yilda Buyuk Bri-

taniya Bengaliyani bosib oldi. Bu boy hudud Buyuk Britaniyaning keyingi bosqinchilik rejalarini amalga oshirishda tayanch vazifasini o'tadi. Shu tariqa Buyuk Britaniyaning Hindistonni asta-sekin o'z mustamlakasiga aylantirish davri boshlandi.

Jogir – harbiy xizmat evaziga in'om etilgan yer.
Xolisa – davlat yerlari.

Savol va topshiriqlar

1. Hindistonda Boburiylar imperiyasi qay tariqa o'rnatildi?
2. Akbarshoh qaysi xislatlari uchun «Buyuk Akbar», «Milliy podshoh», «Xalq hukmdori» deb ulug'langan?
3. Akbarshoh va Avrangzebning imperiyada yurgizgan siyosatini taqqoslang, ularning o'xshash va farqli tomonlarini toping.
4. Boburiylar imperiyasi zaiflashuvi boshlanishiga sabab bo'lgan omillarni qayd eting.
5. Qanday omillar yevropaliklarni Hindistonning ichki ishlariga aralashuviga imkon yaratdi?

Mustaqil ish

Hindistonda Akbarshoh hukmronligining so'nggi yillarida Buxoro xonligida qanday muhim o'zgarish yuz berganligini aniqlang.

20-§. XVI–XVIII asrlarda Xitoy

Siyosiy hayot. XVI asrda ham Xitoyda Min sulolasi hukmronlik qilardi.

Xitoyda Min sulolasining hukmronligi qachon va qay tariqa o'rnatilgan edi?

Ayni shu asrda mamlakatda siyosiy holat keskinlashdi. Buning sabablari nimalardan iborat edi? Avvalo, jamiyat hayotini o'rta asr ishlab chiqarish munosabatlari chuqur qamrab olgan edi. Chunonchi, ishlab chiqarishda natural xo'jalik ustun edi. Bundan tashqari, asosiy ishlab chiqaruvchi kuch – dehqonlarni holdan toydiruvchi ijaraga yer olib ishlash tartibi hamon chuqur ildiz otganligicha qolayotgan edi. Ijara haqi hosilning 50 foizini tashkil etardi.

Hukmdorning cheklanmagan hokimiyati esa barcha eski tartiblarning bosh tayanchi, har qanday yangilikning esa ashaddiy dushmani edi. Buning ustiga, XVI asrga kelib davlat hamda dehqonlar yerlarining katta yer egalari qo‘liga o‘tish jarayoni kuchaydi. Ular bu yerlarni o‘z mulklariga aylantirishda hech narsadan qaytmadilar. Eng ko‘p miqdordagi yer imperator xonadonining qo‘lida to‘plandi. Buning ustiga, ular hosildor yerlar ham edi. Ijara shartining og‘irligi asosiy ishlab chiqaruvchi kuch – dehqonlarni xonavayron qila boshladi. Bu esa butun imperiya hududida dehqonlar qo‘zg‘oloni boshlanishiga olib keldi va u butun mamlakatni qamrab oldi.

Ichki siyosiy kurash. Hukmron tabaqalarning manfaatiga xizmat qiluvchi hukumat jamiyatda yetilgan eng dolzarb vazifalarni hal etishga qodir bo‘lmay qoldi. Davlat idoralari amaldorlari o‘rtasida o‘zboshimchalik, *korrupsiya* hamda davlat mansablarini sotish avj oldi. Imperator xonadoni turli xil ko‘ngilochar tadbirlar va zeb-u ziynat buyumlari uchun davlat xazinasini sovurdi. Bu omillar mamlakat aholisining turli qatlamlarida keskin norozilik uyg‘otdi. Natijada Min sulolasi va uning tayanchlariga qarshi muxolifat shakllandi.

Muxolifatning asosiy kuchini o‘rta va mayda yer egalari, shahar aholisining o‘ziga to‘q qismi, shuningdek, mamlakat ziyolilari tashkil etdi. Muxolifat imperatordan davlat mansablariga amaldorlarning qobiliyatiga qarab tanlanishini, eskitib qolgan qonunlarni o‘zgartirishni talab qildi. Biroq saroy a‘yonlari muxolifat talablariga quloq ham solmadi va aksincha, ularni ta‘qib etishga kirishdi.

Muxolifat kurashni to‘xtatmadi. Dehqonlar qo‘zg‘olonining keng quloq yoyishi Min imperiyasining siyosiy parchalanish jarayonini kuchaytirdi.

Manjurlar hukmronligi. XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Xitoy uchun o‘ta xavfli tashqi raqib ham paydo bo‘ldi. Bu imperiyaga chegaradosh hududlarda tashkil topgan Manjuriya davlati edi.

Manjuriya hozirgi Xitoy Xalq Respublikasining shimoli-sharqiy qismi. Hozir bu hudud Dunbey (Shimoli-Sharq) deb ataladi.

Bu davlat hukmdori Abaxay davrida (1626 – 1643) Xitoy hududlarini bosib olishda katta muvaffaqiyatlarga erishildi.

Kuchsizlanib, holdan toygan Min sulolasi manjurlarga jiddiy qarshilik ko'rsata olmadi. Manjurlar imperiyaning katta qismini bosib oldilar. 1636-yilda Abaxay o'zini imperator deb e'lon qildi. O'z sulolasini esa Sin (toza, tiniq) nomi bilan atay boshladi.

Min sulolasining halokati. Sulolaning tashqi bosqinchi kuchlar oldidagi taslimchilik siyosati mamlakatda keskin no-rosilikni keltirib chiqardi.

Mamlakatni dehqonlar qo'zg'oloni qamrab oldi. Dehqonlar qo'shinlarining yetakchilari barcha harbiy kuchlarni birlashtirdilar. Ularga Li Szi-chen qo'mondonlik qildi.

1643-yilda qo'zg'olonchilar harbiy kengashi Pekinga hujum boshlash haqida qaror qabul qildi. Li Szi-chen imperator deb e'lon qilindi.

Xitoyning janubi-g'arbiy qismida esa dehqonlar qo'zg'olonining yana bir qo'mondoni Chjan Syan-chjun ham o'z davlatini tuzganligini e'lon qildi.

1644-yilda Li Szi-chen boshchiligidagi qo'zg'olonchilar Pekinni ishg'ol qildilar. Buning natijasida Min sulolasi taxtdan ag'darildi.

Bu davrda mamlakat shimolida hukumat qo'shinlari general U San-guy qo'mondonligida manjurlarga qarshi kurash olib borayotgan edi.

U San-guy Pekindagi yangi hukumatga katta tashvish keltirishi mumkin edi. Shuning uchun ham Li Szi-chen u bilan til topishishga qaror qildi. Biroq U San-guy dehqonlar hokimiyatini tan olmadi. Ayni paytda u dehqonlar hukumatini o'z ixtiyoridagi qo'shin bilan ag'darishga ham ojizligini bilar edi. Shu tufayli u xoinlik yo'liga o'tdi va manjurlar vassali bo'lishga rozilik berdi.

1644-yilda manjurlar Pekinni ishg'ol qildilar. Abaxayning o'g'li Xitoy imperatori deb e'lon qilindi. Shu tariqa Xitoy tarixida manjurlarning Sin sulolasi hukmronligi boshlandi va u 1911-yilgacha davom etdi.

Dehqonlar qo'zg'olonlari shafqatsizlik bilan bostirildi. Li Szi-chen va Chjan Syan-chjunlar janglarda halok bo'ldilar.

O'zingizni sinang:

- ◆ Abaxay —
- ◆ Li Szi-chen va Chjan Syan-chjun —

Tashqi siyosat. Sin sulolasi bosqinchilik siyosati yuritdi. Dastlab, 1637-yilda Koreya vassal davlatga aylantirildi.

1689-yilda esa Rossiyani Nercha shartnomasini imzolashga majbur qildi. Unga ko'ra Amur daryosining chap sohili Rossiyadan ajratib olindi.

1758-yilda esa Shimoliy va G'arbiy Mo'g'ulistonda tashkil topgan Jung'or (Oyrat) xonligi butunlay bosib olindi. Tez orada butun Mo'g'uliston va Qashqar ham egallandi.

Sin sulolasi hukmdorlari Xitoyni to'la bo'ysundirishda g'arbiy yevropaliklar madadiga tayandi. Shu tufayli ularga dastlab Xitoy portlari ochib berildi. Biroq g'arbiy yevropaliklarning Xitoyga kirib kelishi oxir-oqibatda nimalarga olib kelishi tobora oydinlasha borgach, Guanchjou portidan boshqa barcha portlar Yevropa kemalari uchun yopib qo'yildi.

1792-yilda Nepal davlati Sin sulolasiga vassallikni majburan tan oldi.

Korrupsiya — mansabdor shaxslarning shaxsiy boyish maqsadida sotilishi.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun XVI asrdan boshlab Min sulolasi og'ir siyosiy va iqtisodiy tanazzulni boshidan kechira boshladi?
2. Xitoydagi muxolifatchi kuchlar nima uchun kurashdilar?
3. Xitoyda manjurlarning Sin sulolasi hukmronligi qay tariqa o'rnatildi?
4. Sin sulolasining tashqi siyosati haqida nimalarni bilib oldingiz?

21-§. XVI — XVIII asrlarda Yaponiya

Siyosiy ahvol. XVI asrda Yevropada yangi jamiyat — kapitalistik jamiyatning tarkib topish jarayoni davom etayotgan bir sharoitda Osiyo davlatlarida hamon o'rta asr feodal munosabatlari hukmron edi. Yaponiya ham bundan mustasno emasdi.

XVI asr boshlarida Yaponiya o‘zaro ichki urushlar oqibatida amalda qator mayda-mayda davlatlarga bo‘linib ketdi. 1507-yildan boshlab Yaponiya tarixida notinch davr boshlandi. Bu davr Yaponiya tarixiga «Kurashuvchi viloyatlar davri» nomi bilan kirgan. O‘zaro ichki urushlar faqat 1573-yilda ikkinchi syogun Asikaga sulolasi hokimiyatining ag‘darilishi bilan nihoyasiga yetdi.

Yaponiyani yagona davlatga birlashtirishdek tarixiy vazifani amalga oshirish ishiga qudratli xonadon yetakchilaridan biri Oda Nobunaga rahbarlik qildi. Shiddatli va shafqatsiz kurashlardan so‘ng Oda Nobunaga Asikagani syogunlikdan mahrum etdi.

XVI asr oxirlariga kelib u mamlakat viloyatlarining deyarli yarmini birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi.

Oda Nobunaga mamlakatda qator islohotlar o‘tkazdi. Chunonchi, iqtisodiy taraqqiyotga to‘sqinlik qilayotgan mahalliy soliq va bojxona to‘lovlarini bekor qildi. Savdo yo‘llari va ko‘priklar ta‘mirlandi. Shaharlarga bozorlar ochish huquqi berildi. Shaharlarning tashqi savdo faoliyati rag‘batlantirildi.

Ayni paytda oltin va kumush tangalarni muomalaga kiritdi. Oda Nobunaga o‘tkazgan islohotlar Yaponiyaning siyosiy birlashuvi va iqtisodiy taraqqiyotiga yordam berdi.

Yevropaliklarning kirib kelishi. XVI asrning 40-yillaridan boshlab Yaponiyaga birinchi bo‘lib Portugaliya savdogarlari kirib keldilar.

1543-yilda portugaliyalik Mendish Pintu Bungo viloyati hukmdori bilan Yaponiyaga turli tovarlar qatori qurol-aslaha, porox olib kelish va ularni oltin hamda kumushga ayirboshlash to‘g‘risida shartnoma imzoladi. Yevropaliklarning Yaponiyaga kirib kelishining eng ahamiyatli jihati, o‘qotar qurollarning Yaponiyaga keltirilishi hamda shu yerda ishlab chiqarishning yo‘lga qo‘yilishi bo‘ldi. Mendish Pintu yaponlarga o‘qotar qurollar yasash san‘atini o‘rgatdi. Ayni paytda Yaponiyaga yevropalik savdogarlar ortidan katolik cherkovi ruhoniylari ham kela boshladilar.

Ular yaponlar orasida xristian dinini targ‘ib etishga kirishdilar. Syogun Oda Nobunaga Yaponiyada xristian dinining tarqalishiga homiylik qildi. Chunki bu davrda budda dini peshvolari Oda Nobunagaga dushman bo‘lgan kuchlarni qo‘llab-quvvatlamogda edi. Bundan tashqari, Oda tezlik bilan qo‘shinini Yevropa qurol-aslahasi bilan to‘la qurollantirish

maqsadida yevropaliklar ishonchini qozonish uchun ham shunday qilgan edi.

Yapon jangchisi.

Yaponiyani birlashtirish uchun kurashning davom etishi. 1582-yilda Oda Nobunaga fitna qurboni bo'ldi. Yaponiyani birlashtirish yo'lidagi ishni uning yaqin yordamchisi Toyotomi Xidayosi davom ettirdi. U Odaga qarshi til birlashtirgan guruhni tor-mor etdi. Xidayosi Yaponiyani to'la birlashtirishga erisha olmagan bo'lsa-da, bu borada katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Xidayosi 1587-yilda barcha xristian ruhoniylarining Yaponiyani tark etishi haqida qonun chiqardi. Mamlakatda faqat Portugaliya savdogarlarining qolishiga ruxsat etildi.

Buning sababi har ikki tomonning o'zaro manfaatdorlikka asoslangan savdo munosabatlarining o'rnatganligi edi.

Yaponiyani birlashtirishning tugallanishi. 1598-yilda Xidayosi vafot etdi. Uzoq kurashlardan so'ng syogunlik hokimiyatini Tokugava Iayasu egalladi.

Shu tariqa 1603-yilda Yaponiyada uchinchi syogun sulolasi – Tokugava xonadoni hukmronligi boshlandi. Bu sulola Yaponiyada 1867-yilgacha hukmronlik qildi va Yaponiyani birlashtirish ishini tugalladi.

Mamlakatda Tokugava sulolasining mutlaq hokimiyati o'rnatildi. Biroq bu sulola nomiga bo'lsa-da, imperator hokimiyati daxlsizligini saqlab qoldi. Chunki yapon xalqi uchun imperator xudoning avlodi hisoblanardi. Shuning uchun ham imperator hokimiyatini bekor qilgandan ko'ra, uning nomidan o'z siyosatini yuritish oson kechardi.

O'zini-o'zi ajratib qo'yish. Tokugava Xidayosining xristianlikni ta'qib etish siyosatini davom ettirdi. 1614-yilda syogun xristian dinini taqiqlovchi qonun chiqardi. Qonun xristian dinini mamlakat dushmani deb e'lon qildi. Budda dinini hurmat qilmaydigan barcha shaxslarning Yaponiyadan chiqib ketishi talab etildi. Shu tariqa Yevropa mustamlakachilari Yaponiyadan quvib yuborildi.

Bu hol Yaponiyaning Yevropa bilan munosabatlariga ta'sir etmay qolmadi. Natijada Yaponiya tashqi dunyodan o'zini-o'zi ajratib qo'ydi. Xo'sh, bunday siyosat yuritilishiga nimalar sabab bo'ldi? Avvalo, Tokugava xonadoni bunday siyosat tufayli markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka intilayotgan kuchlar harakatiga barham berib, Yaponiyani birlashtirish ishini nihoyasiga yetkazish mumkin, deb hisoblardi. Ayni paytda bu siyosat Yevropa bilan savdo-sotiq ishlarini to'la o'z qo'llariga olgan va shu tufayli markaziy hokimiyatga bo'ysunishni istamagan kuchlarning iqtisodiy qudratini sindirishi ham kerak edi.

Syogun o'zini-o'zi ajratib qo'yish siyosati yo'li bilan Yaponiyaning yevropaliklar mustamlakasiga aylanib qolish xavfining oldini olish maqsadini ham ko'zlagan edi.

Syogunning bunday xavfsirashiga asos bor edi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Oda Nobunaga o'tkazgan islohotga ko'ra
- ◆ Syogun – bu
- ◆ 1587-yilda ◆ 1614-yilda

Yosimune islohotlari. Yosimune Tokugava sulolasining eng mashhur davlat arbobi sifatida tanildi. U bu suloladan chiqqan sakkizinchi syogun bo'lib, 1716–1745-yillarda hukmronlik qildi. U qo'riq yerlarni o'zlashtirish hisobiga dehqonchilik qiluvchilarni rag'batlantirish siyosatini yuritdi. Sug'orish inshootlari tizimini takomillashtirdi. Yerni sotish, sotib olish yoki garovga qo'yishni taqiqlovchi qonun chiqardi. Mamlakat va jamiyat hayotini tartibga solishda u joriy etgan «100 moddali Farmon» deb ataluvchi qonunlar to'plami katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Savol va topshiriqlar

1. «Kurashuvchi viloyatlar davri» iborasining mazmunini izohlab bering.
2. Oda Nobunaganing Yaponiya tarixidagi xizmatiga baho bering.
3. Toyotomi Xidayosi va Tokugava Iayasularning Yaponiya oldidagi xizmatlarini taqqoslang.
4. Nima uchun Xidayosi va Tokugava Yaponiyada xristian dinini taqiqlash siyosatini yuritganlar?

22-§. XVI – XVIII asrlarda Usmoniylar imperiyasi (Turkiya)

Imperiyaning yuksalishi. XVI asr boshlarida butun imperiya viloyatga, viloyatlar esa sanjoq (tuman)larga bo‘lingan edi. Viloyatlarni vali, sanjoqlarni esa sanjoq-bey boshqarardi. Imperiyaning asosiy tayanchi uning qo‘shini edi.

Imperiya bosib olgan hududlardagi yerlar ham davlat mulki deb e‘lon qilindi. Sulton bu yerlarni o‘z sipohiy (otliq askar)lariga harbiy majburiyat evaziga taqsimlab bergan. Ularning miqdori har xil edi. Sipohiylar shu tariqa o‘z xo‘jaliklariga ega bo‘lganlar. Ular o‘z yerlarini dehqonlarga ijaraga berganlar.

Turk yanichari.

Ayni paytda sipohiylar zimmasiga harbiy harakatlarda qatnashish zarurati tug‘ilganida sulton farmon bergani zahotiy oq sanjoqbey qo‘mondonligida belgilangan joyga yetib kelish majburiyati yuklatilgan.

Shuningdek, ular o‘zi bilan birga yeridan oladigan daromadi miqdoriga mos ravishda qurolli askarlar ham olib kelishi shart bo‘lgan. Sipohiy xo‘jaligining daromadini ijarachi dehqon to‘laydigan soliq tashkil etardi.

Bundan tashqari, imperiyaning doimiy piyoda qo‘shini – yanicharlar (yangi qo‘shin), shuningdek, kuchli harbiy dengiz floti ham bor edi. Bu omillar XVI asrda ham Usmoniylar imperiyasiga keng ko‘lamda bosqinchilik urushlari olib borish imkonini berdi. Bu davrda Eron imperiyaning Osiyodagi eng yirik raqibiga aylangan edi.

XVI asr turk otliq askari.

Sulton Salim I 1514-yilda Eron shohi Ismoil Safaviy qo‘shinini tor-mor etdi. Bu g‘alaba sultonning Eron shohi ittifoqchisi bo‘lgan Misr sultonligiga qarshi yurish boshlashiga yo‘l ochdi. Sulton Salim I dastlab Suriya va

Falastinni bosib oldi. 1517-yilda esa Misr poytaxti Qohira shahri egallandi.

Imperiya nafaqat Osiyo va Yevropada, hatto Afrikada ham mustamlakalarga ega bo'ldi.

Imperiya hududining kengayishi yirik savdo yo'llarining ham Turkiya nazorati ostiga o'tishiga olib keldi. Bu omillar imperiya markaziy hokimiyatining hamda harbiy qudratining yanada kuchayishini ta'minladi. Oqibatda, Turkiyaning xalqaro ta'sir-e'tibori, Yevropa, Osiyo va Afrika mamlakatlari taqdiridagi o'rni yanada ortdi.

Ichki ahvol. Imperiya o'z qudratiga faqat sultonlarning oqilona siyosati tufayligina erishgani yo'q. Bunday qudratga mehnatkashlarni ekspluatatsiya qilishni kuchaytirish, mustamlaka o'lkalardan tashib kelingan ulkan miqdordagi boyliklar hisobiga ham erishdi.

Ekspluatatsiyaning tobora kuchayishidan tinka-madori qurigan dehqonlar shaharlarga, tog'larga qochib keta boshladilar. Sulton buning oldini olish maqsadida yer egalari qochib ketgan dehqonlarni majburan qaytarib olib kelish huquqini beruvchi maxsus farmon chiqarishga majbur bo'ldi.

Dehqonlarning xonavayron bo'lishi va ko'plab qochib ketishi XVI asr o'rtalaridan boshlab qishloq xo'jaligining inqirozga yuz tutishiga sabab bo'ldi.

Shu tariqa Turkiya harbiy qudratining pasayish davri boshlandi. G'arbiy Yevropada markazlashgan davlatlar, kuchli markaziy hokimiyat qaror topgan bir sharoitda Turkiya kuchsizlana boshladi. 1684-yilda Yevropa davlatlari Turkiyaga qarshi «Muqaddas Liga» tuzdilar.

XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Turkiya avvalgidek hujumkor qudratga ega bo'lmay qoldi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Vali – bu
- ◆ Sanjoqbey – bu
- ◆ 1514-yilda
- ◆ 1517-yilda

Yevropa davlatlariga qaramlikning boshlanishi. Bora-bora Turkiyada iqtisodiy tanglik davri boshlandi. Bunday sharoitda

Turkiya Yevropa davlatlari madadiga tayanishni lozim ko'rdi. Yevropa davlatlari savdogarlariga katta yengillik va imtiyozlar berila boshlandi.

Masalan, Fransiya savdogarlari uchun atigi uch foiz miqdorida bojxona to'lovi joriy etildi. Natijada Turkiya bozorlari Yevropa tovarlariga to'ldirib tashlandi. Bu esa mahalliy hunarmandchilikka o'nnglanmas zarba berdi.

Turkiya tashqi siyosatda esa, birinchi navbatda, Angliya va Fransiya bilan yaqinlasha boshladi. Sultonlar nazdida ular imperiyaning Rossiyaga qarshi kurashida ittifoqchilari bo'lishlari kerak edi. Angliya va Fransiya hukumatlari ham mavjud vaziyatdan o'z manfaatlari yo'lida foydalanib qolishga intildilar. Ularning madadidan umidvor bo'lgan Turkiya XVIII asrda Rossiya bilan bir necha bor urushga kirdi, biroq yengildi. Mag'lubiyat Turkiyada hukm surayotgan o'rta asr munosabatlarining butunlay chiriyotganligining namoyishi bo'ldi.

Liga – ittifoq, birlashma.

Savol va topshiriqlar

1. Usmoniylar imperiyasi tarixida XVI asr qanday o'rin tutadi?
2. Nima uchun imperiyada uzoq vaqt ichki notinchlik hukm surdi?
3. Turkiyaning Yevropa davlatlariga qaramligi qay tariqa sodir bo'ldi?
4. Turkiyadagi Fransiya savdogarlariga qanday imtiyozlar berildi va nima uchun shunday qilindi?
5. Turkiya – Rossiya munosabatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

Siz mavzuni o'rganish jarayonida XVI asr Usmoniylar imperiyasi kuch-qudratining cho'qqi asri bo'lganligini bilib oldingiz. XVI asr boshlarida yurtimizda qanday yirik tarixiy voqea yuz berganligini aniqlang.

23-§. XVI–XVIII asrlarda Eron

Safaviylar sulolasi hukmronligining o'rnatilishi. XV asr oxirida Eron markaziy hokimiyatga bo'ysunmaydigan bir qancha mustaqil hududlarga bo'linib ketgan edi. Buning oqibatida o'zaro ichki urushlar tobora avj oldi. Bu esa mamlakat taraqqiyotiga katta salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Oqi-

batda mamlakat zaiflashdi. Eronning zaiflashuvi Turkiya bosqini xavfini tobora kuchaytira bordi.

Bu ikki omil Eronni yagona davlatga birlashtirishni hayotiy zaruratga aylantirib qo‘ydi. Bu tarixiy vazifa sarkarda, Eronda katta siyosiy nufuzga ega bo‘lgan Ardebil shahri hokimi Ismoil I Safaviy tomonidan amalga oshirildi.

Ismoil I Safaviy olib borgan urushlari natijasida katta-katta hududlarni egalladi. 1502-yilda esa Tabriz shahrini ishg‘ol etgach, o‘zini shohanshoh deb e‘lon qildi (1502–1524). Shu tariqa tarixga «Safaviylar davlati» nomi bilan kirgan davlat vujudga keldi. Bu davlat tarkibiga Erondan tashqari Ozarbayjon, Armanistonning bir qismi, Afg‘oniston, janubi-sharqiy Iroq va boshqa hududlar kirgan. Tabriz shahri poytaxt etib belgilandi.

Ismoil I Safaviy markazlashgan davlat tuzibgina qolmay, uni o‘z davrining qudratli davlatlaridan biriga ham aylantira oldi.

Ismoil I Safaviy markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida yer egaligining suyurg‘ol shaklini deyarli butunlay bekor qildi. Uning o‘rniga tiyulni joriy etdi.

Topshiriq

VII sinf «O‘zbekiston tarixi» darsligidan qanday yer egaligiga suyurg‘ol deyilganligini aniqlang.

Biroq bu tadbir yirik yer-mulk egalarning markazga bo‘y-sunmaslikka intilishlarini to‘xtata olmadi.

Safaviy hukmdorlar tinimsiz bosqinchilik urushlari olib bordilar. Safaviylar davlati tarkibiga kirgan qaram o‘lkalar xalqlarining ozodlik kurashi shafqatsizlik bilan bostirildi.

Shoh Abbos I hukmronligi davri. Abbos I davrida (1587–1629) eng yirik yer-mulk egalarning mustaqilligi tugatilib, Safaviylar davlati o‘z qudratining cho‘qqisiga erishdi.

Bu yer-mulk egalari bir vaqtlar safaviylarga katta yordam bergan, buning evaziga keyingi shohlar davrida ularning oliy hokimiyati ostida amalda mustaqil bo‘lgan juda katta-katta hududlarga egalik qilib kelishardi. Ular amalda bu mustaqil hududlarning xonlari edi.

Abbos I mamlakat poytaxtini Tabriz shahridan Isfahonga ko‘chirdi. Mamlakat soliq tizimida tartib o‘rnatdi va soliqlar

miqdori kamaytirildi. Savdo-sotiq va hunarmandchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berdi. Yangi-yangi karvonsaroylar va savdo yo'llari qurildi. Savdo karvonlari qaroqchilariga qarshi shafqatsiz kurashdi. Rossiya, Turkiya, Angliya, Niderlandiya, Fransiya va Venetsiya bilan keng ko'lamlı savdo-sotiq yo'lga qo'yildi. Bu esa Eronning ichki va tashqi savdosi o'sishiga olib keldi. Yangi-yangi sug'orish inshootlari ham bunyod etildi.

Bundan tashqari, Abbos I muntazam qo'shin ham barpo etdi.

Iqtisodiy tushkunlikning boshlanishi. XVIII asrdan boshlab Safaviylar davlatida iqtisodiy tushkunlik boshlandi. Bunga yer egaligining tiyul shakli miqdorining ko'payib borganligi oqibatida davlatga qarashli yer miqdorining kamayishi asosiy sabab bo'ldi. Bu hol davlat xazinasiga tushadigan daromadning kamayishiga olib kelgan. Buning oldini olish uchun keyingi hukmdorlar dehqonlar to'laydigan soliq miqdorini oshirdilar. Bu esa, o'z navbatida, dehqon xo'jaliklarini xonavayron qilib, savdogar va hunarmandlar ahvolini ham yomonlashtirdi. Buning ustiga, jon solig'i (jizya) miqdori ham oshirildi.

Natijada dehqonlar uchun yerni ijaraga olib tirikchilik qilishdan manfaat qolmadi. Endi ularning tirikchilik ilinjida boshqa joylarga ketishdan o'zga ilojlari yo'q edi. Biroq shoh Sulton Husayn bunga yo'l qo'ymaslik uchun 1710-yilda dehqonlarning yerni tashlab ketishlarini taqiqlovchi farmon chiqardi.

Dehqon xo'jaligining xonavayron bo'lishi ichki savdoning keskin kamayishiga olib keldi.

O'zingizni sinang:

- ◆ Ismoil I Safaviy 1502-yilda
- ◆ XVIII asrdan boshlab
- ◆ Abbos I davrida

Afg'onlar istilosi. Iqtisodiy tushkunlik, o'z navbatida, aholi turli tabaqalari orasida norozilikni kuchaytirdi. Ayni paytda yirik yer-mulk egalarning markaziy hokimiyatga bo'ysunmasligi va bosib olingan o'lka xalqlarining ozodlik uchun kurashi avj oldi.

Chunonchi, 1722-yilda afg'onlar o'z yetakchilari Mir Mahmud boshchiligida zaiflashib qolgan Eronga hujum qildi. Eron shohi Sulton Husayn hokimiyatni Mir Mahmudga top-

shirishga majbur bo'ldi. Shu tariqa Eron tarixida afg'onlarga qaramlik davri boshlandi.

Nodirshohning hokimiyat tepasiga kelishi. Bu davrda Safaviylar sulolasi hukmronligi nomiga bo'lsa-da, hamon davom etardi. So'nggi hukmdor Taxmasp II amalda hech qanday hokimiyatga ega emas edi. Buning ustiga, unda xalqni turk va afg'on bosqinchilariga qarshi kurashga ko'tara oladigan qobiliyat ham bo'lmagan.

Shunday sharoitda Eronda shijoatkor, katta lashkarboshilik qobiliyatiga ega Nodir Quli kurash maydoniga chiqdi.

U 1730-yilda afg'on qo'shinini butunlay tor-mor etib, Eronni afg'on qaramligidan ozod etdi.

Nodir Quli Safaviylar davlatining tarkibiga kiruvchi barcha hududlarda o'z hokimiyatini o'rnatib, 1736-yilga barcha qabilalar aslzodalarining qurultoyida o'zini Eron shohi deb e'lon qilishga erishdi. Shu tariqa Safaviylar sulolasi hukmronligi butunlay barham topdi.

Nodirshoh katta bosqinchilik urushlari natijasida ulkan imperiya tuzdi. Biroq u 1747-yilda o'zaro ichki nizolar natijasida o'ldirildi.

Qojarlar sulolasi hukmronligining o'rnatilishi. Nodirshoh halokatidan keyin imperiya bir necha qismlarga bo'linib ketdi. Eronda turli qabilalar o'rtasida toj-u taxt uchun kurash avj oldi. Bu kurashda asosiy rolni zend va qojar qabilalari o'ynadi. Ular o'rtasidagi toj-u taxt kurashi 1758-yilda zend qabilasi g'alabasi bilan tugadi. Bu qabila boshliqlari 1796-yilgacha hukmronlik qildilar. 1796-yilda esa hokimiyatni qojarlar egallab oldi.

Shu tariqa Eronda yangi sulola — Qojarlar sulolasi hukmronligi o'rnatildi. Mamlakat poytaxti Tehron shahriga ko'chirildi. Qojarlar rahnomasi Og'a Muhammad o'zini shohanshoh deb e'lon qildi.

Yangi sulola Eronda 1925-yilgacha hukmronlik qildi.

Nodirshoh.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1736-yilda
- ◆ 1758-yilda
- ◆ 1796-yilda

Tiyul – amaldorlarga xizmat vazifasini bajarish muddatiga yo shoh oldidagi alohida xizmati uchun vaqtincha yoki umrbod muddatga beriladigan yer-mulk. Lekin, bunday yerlarni meros qoldirish mumkin bo'lmagan.

Savol va topshiriqlar

1. Eronda Safaviylar sulolasi qay tariqa o'rnatildi?
2. Safaviylar markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida qanday tadbirlarni amalga oshirganlar?
3. Safaviylar sulolasi hukmronligining barham topishi sabablarini qayd eting.
4. Nodirshoh qanday sharoitda hokimiyat tepasiga keldi va nega uning hokimiyati uzoqqa cho'zilmadi?
5. Qojarlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi qay tariqa yuz berganligi haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

Eronda XVI–XVIII asrlarda hukmron sulolalar 4 marta almashganda, Buxoroda nechta sulola almashganligini «O'zbekiston tarixi» darsligingizdan foydalanib aniqlang va u sulolalarning nomlarini hamda hukmronlik qilgan yillarini jadvalda aks ettiring.

II BO‘LIM

XIX ASRNING 70-YILLARIGACHA BO‘LGAN DAVRDA YEVROPA, AMERIKA, OSIYO VA AFRIKA MAMLAKATLARI

III BOB. XIX ASRNING 70-YILLARIGACHA BO‘LGAN DAVRDA YEVROPA DAVLATLARI

24-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo‘lgan davrdan Buyuk Britaniya

Sanoatning rivojlanishi. Bu davrdan Buyuk Britaniyada sanoat gurkirab rivojlandi. To‘qimachilik, metallurgiya, mashinasozlik, kon sanoati yetakchi o‘rinni egalladi.

Mashinalashgan ishlab chiqarish oqibatida 1816-yilda Buyuk Britaniyada mashinalar 150 mln odamning qo‘l mehnatiga teng ishni bajardi. Vaholanki, bu davrdan Buyuk Britaniya aholisi 12 mln kishini tashkil etardi.

XIX asr o‘rtalarida mashinasozlikda turli xil dastgoh (stanok)larning yaratilishi ishlab chiqarishda inqilobga teng ixtiro bo‘ldi. Stanoksozlikning rivojlanishi metallni qayta ishlash imkonini berdi. Endilikda bir mashina yordamida boshqa yana bir mashina yaratiladigan bo‘ldi.

Sanoat taraqqiyoti transportning yangi turi paydo bo‘lishini zaruratga aylantirib qo‘ydi. Buning aksadosi o‘laroq, 1825-yilda Buyuk Britaniyada dunyoda birinchi temiryo‘l

To'qimachilik fabrikasi.

qurildi. Bu hodisa mamlakatning turli mintaqalarini bir-biri bilan tutashtirilishini hamda yuk tashishning arzonlashuvini ta'minladi. Ayni paytda ichki bozor kengaydi. Oqibatda zavod va fabrika egalari mumkin qadar ko'proq mahsulot ishlab chiqara boshladilar.

Temiryo'l qurilishining boshlanishi, o'z navbatida, cho'yan, temir va po'latga bo'lgan ehtiyojni oshirib yubordi. Sanoatning yangi tarmog'i – parovozsozlik paydo bo'ldi. Bu esa qudratli savdo va harbiy dengiz floti tuzishga imkon berdi.

XIX asr insoniyat tarixiga bug' mashinalari asri bo'lib kirgan.

Mamlakat hayotidagi bu o'zgarishlar Buyuk Britaniyaning «dengizlar hukmroni» mavqeyini yanada mustahkamladi.

XIX asrning 40-yillariga kelib qishloq xo'jaligida ham mashinalar va kimyoviy o'g'itlardan foydalanish boshlandi. Katta-katta sanoat korxonalarini qurish davom etdi. Temiryo'llar va yirik sanoat korxonalari qurilishi katta mablag' talab etardi. Bu esa tijorat banklarining qudratini yanada orttirdi. Ular endi xalqaro miqyosda ham faoliyat ko'rsata boshladilar.

Mamlakatda sanoat ishlab chiqarishning *konsentratsiyalashuvi* ro'y berdi. Jahon tarixida birinchi marta mamlakat iqtisodiyotida yetakchilik qishloq xo'jaligidan sanoatga o'tdi. Buyuk Britaniya dunyoning birinchi industrial davlati bo'lib qoldi.

Sanoat to'ntarishining tugallanishi. XIX asrning 40-yillariga kelib sanoatning gurkirab rivojlanishi va ilm-fan taraqqiyoti yangi bir hodisa – sanoat to'ntarishining tugallanishiga olib keldi.

Sanoat to'ntarishning tugallanishi deyilganda bir mashina yordamida boshqa mashinaning yaratilishi boshlanganligi tushuniladi.

Buyuk Britaniyada esa bu hodisa XIX asrning 40-yillarida yuz berdi.

Sanoatda bug' mashinasi asosiy kuch bo'lib qoldi. Toshko'mir yoqilg'ining eng muhim turiga aylandi.

Parlament islohoti. 1825-yilda Buyuk Britaniya parlamenti ish tashlashni taqiqlovchi qonun qabul qildi. Bu qonun ishchilar o'rtasida keskin norozilik keltirib chiqardi. Natijada parlament islohoti o'tkazish masalasi zaruratga aylandi. Bu jamiyatda yetilgan muammolarni tinch yo'l bilan hal qilishga imkon berardi. Oxir-oqibatda 1832-yilda parlament islohoti o'tkazilib, parlamentga saylov tartibi o'zgartirildi.

Unga ko'ra, yirik sanoat markazlariga parlamentdan 144 o'rin ajratib berildi. Shu tariqa sanoat burjuaziyasi endi siyosiy jihatdan ham o'z hukmronligini mustahkamladi. Islohot natijasida parlament quyi palatasining mamlakat siyosiy hayotidagi o'rni mustahkamlandi. U davlat budjetini nazorat qilish huquqini saqlab qoldi.

Buyuk Britaniya hukumatining faqat quyi palata oldida javobgarligi belgilab qo'yildi. Quyi palata hukumatga ishonchsizlik bildirgan taqdirda, hukumat iste'foga chiqishga majbur bo'ladigan tartib o'rnatildi.

Islohotdan so'ng saylangan yangi parlament 13 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun 8 soatlik ish vaqti belgiladi. 9 yoshgacha bo'lgan bolalarning mehnat qilishi taqiqlandi.

Parlament islohoti mamlakatda saylov huquqi uchun kurashni batamom to'xtata olmadi.

1836-yilda London shahrida ishchilarning «Umumiy saylov huquqi uchun kurash ishchi assotsiatsiyasi» tuzildi. U saylov huquqini kengaytirish masalasida 12 yil davomida parlamentga uch marta xartiya (chartiya) — yorliq topshirdi. Barcha erkaklarga umumiy saylov huquqi berilishi uchun boshlangan harakat tarixga chartistlar harakati nomi bilan kirdi.

Bu harakat garchand yengilgan bo'lsa-da, keyingi parlament islohotlariga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi.

Chartistlar parlamentga xartiya olib bormoqdalar.

1867-yilda ikkinchi parlament islohoti o‘tkazildi. Unga ko‘ra, shaharlarda o‘z uyiga ega bo‘lgan hamda alohida xonadonda turadigan barcha erkaklarga saylov huquqi berildi.

O‘zingizni sinang:

- ◆ XIX asr
- ◆ Sanoat to‘ntarilishining yakunlanishi
- ◆ 1832-yilda ◆ 1867-yilda

Tashqi siyosat. XIX asrning 50-yillarida Buyuk Britaniya sanoatining rivojlanish darajasi, savdoning ko‘lami va dengizdagi qudrati jihatidan dunyoda o‘z ustunligining cho‘q-qisiga erishdi.

Bu qudrat unga mustamlakalari ustidan hukmronlikni yanada mustahkamlash va ularni kengaytirish imkonini berdi. Ingliz hukumati yer yuzining strategik jihatdan muhim mintaqalarida qudratli harbiy-dengiz bazalari qurishga va tayanch hududlarni qo‘lga kiritishga alohida e‘tibor berdi.

Buyuk Britaniya XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmi mobaynida dengiz hamda okeanlar orqali o‘tadigan jahon yo‘llarida tayanch punktlarni: Gibraltar (O‘rta Yer dengizidan Atlantika okeaniga chiqish ustidan nazorat), Adan (Qizil dengizdan Hind okeaniga chiqish), Keyptaun (Yaxshi Umid burunida – Afrikaning janubiy qismi), Singapur (Hindiston bo‘-sag‘asi), Gonkong (Xitoy bo‘sag‘asi)ni bosib oldi. Ana shu

harbiy bazalar va o'z harbiy flotining juda katta ustunliklariga tayanib, Buyuk Britaniya XIX asrning o'rtalarida eng yirik mustamlakachi davlatga aylandi. Buyuk Britaniya mustamlakalari ichida eng yirigi bo'lgan Hindistonda Buyuk Britaniyadagiga nisbatan taxminan 10 baravar ko'p aholi yashar edi.

Buyuk Britaniya tashqi siyosatda «nifoq solib, hukmronlik qil» qoidasini ustalik bilan qo'lladi.

«**Oq koloniyalar**». Buyuk Britaniya o'z mustamlakachilik siyosatida «oq koloniyalar»ga katta e'tibor berdi. Amerika, Afrika va Avstraliyaga Buyuk Britaniya va qisman Yevropadagi ingliz tojiga bo'ysunuvchi boshqa mamlakatlardan ko'chib borgan kishilar o'zlashtirgan hududlar «Oq koloniyalar» deb atalardi.

Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya ana shunday mustamlakalar edi. Ayni paytda bu mustamlakalar o'zini-o'zi boshqarish uchun kurash olib bordilar. Bu kurash, ayniqsa, Kanadada shiddatli tus oldi. Natijada Buyuk Britaniya 1867-yilda Kanadaga *dominion* maqomini berishga majbur bo'ldi.

Iste'fo (arabcha – vazifadan chekinish) – mansab vazifasidan ketmoq.

Konsentratsiya (lotincha – birga, markaz) – biror narsaning muayyan bir joyda to'planishi.

Dominion – o'zini-o'zi boshqaradigan qaram yer, o'lka.

Savol va topshiriqlar

1. Buyuk Britaniyada sanoat rivojlanishi va uning oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. «Sanoat to'ntarishi tugallandi» degan iboraning mazmunini izohlab bering.
3. Buyuk Britaniyada parlament islohoti uchun olib borilgan kurash qanday yakun topdi?
4. Buyuk Britaniyaning eng yirik mustamlakachi davlat bo'lganligiga misollar keltiring.

Mustaqil ish

Yangi tarix birinchi bosqichi (XVI–XVIII asrlar)ning asosiy tarixiy voqealari sinxronik jadvalini tuzing.

25-§. Fransiyada Birinchi imperiya va uning halokati

Fransiyada Birinchi imperiya. 1799-yilgi davlat to'ntarishidan so'ng Fransiyaning Birinchi konsuliga aylangan Napoleon Bonapart endi yakkahokimlikka intila boshladi. Shuning uchun u dastlab o'zining umrbod konsul deb e'lon qilinishiga erishdi. 1804-yilda esa Senatdan uni «Fransuzlar imperatori Napoleon I» deb e'lon qildi. Shu tariqa, Fransiyada monarxiya qayta tiklandi. Biroq bu monarxiya zodagonlarga emas, yirik burjuaziyaga, qo'shin va davlat amaldorlariga tayanuvchi harbiy monarxiya edi.

Istilochilik urushlari. Napoleon katta istilochilik urushlari olib bordi. Chunonchi, qisqa muddat ichida dastlab Avstriya poytaxti Vena va Prussiya poytaxti Berlin shaharlarini egaladi. O'z g'alabalaridan ruhlangan Napoleon endi Buyuk Britaniyaga nisbatan qit'a qamali e'lon qilinganligi haqidagi dekretni imzoladi. Unga ko'ra, Napoleonga qaram barcha davlatlarning Buyuk Britaniya bilan savdo-sotiq qilishi taqiqlandi. Napoleonning maqsadi shu yo'l bilan Buyuk Britaniyani bo'g'ib tashlash edi.

Qit'a qamali Fransiyaning Yevropa va jahon hukmronligi uchun o'z tinkasini quritadigan urushga duchor etdi. Rossiya Fransiyaning Yevropadagi barcha g'alabalarini tan olishga va 1807-yilda Napoleon bilan tinchlik hamda ittifoq to'g'risida shartnoma imzolashga majbur bo'ldi. Bu shartnoma tarixga «Tilzit shartnomasi» nomi bilan kirdi. Shartnomaga ko'ra, Rossiya Buyuk Britaniya bilan aloqani uzish va qit'a qamaliga qo'shilish majburiyatini oldi.

Napoleon I Bonapart.

Imperiyaning zaiflashuvi. Deyarli butun Yevropani bo'ysundirgan Napoleon Buyuk Britaniya va Rossiyani bo'ysundira olmadi. Buyuk Britaniya harbiy flotining g'oyatda qudratligi Napoleonga qit'a qamali siyosatidan ko'zlangan maqsadiga erishish imkonini bermadi. Rossiya o'z mustaqilligini saqlab qoldi. Qit'a qamali siyosatiga qo'shilgan bo'lsa-da, amalda shartnomani bajarmadi. AQSH kema-

larida o'z tovarlarini Buyuk Britaniyaga yuborishni davom ettirdi.

Fransiya aholisi ham uzluksiz urushlardan charchadi. Ming-minglab navqiron yigitlarning halok bo'lishi, soliqlarning oshishi, qit'a qamalidan ko'rilayotgan iqtisodiy zarar Napoleon siyosatidan norozilikni kuchaytirib bordi. Ayni paytda bosib olingan mamlakatlarda bosqinchilarga qarshi milliy ozodlik harakati kuchaydi. *Napoleonga bunday norozilikni bostirish uchun katta bir g'olibona urush kerak edi. Shuning uchun ham u Rossiyaga qarshi urush qilishni va unda ga'laba qozonishni rejalashtirdi. Busiz butun Yevropani itoat ettirishdan iborat bo'lgan maqsadi ham amalga oshmas edi.*

Fransiya – Rossiya o'rtasidagi 1812-yilgi urush. 1812-yilning 24-iyunida Napoleon armiyasi Rossiyaga hujum boshladi. Bu urush Rossiya uchun milliy mustaqillik urushi edi. Urush Rossiya tarixiga «Vatan urushi» nomi bilan kirgan. 1812-yilning 7-sentabrida ikki davlat qo'shini o'rtasidagi hal qiluvchi jang Moskva yaqinidagi Borodino qishlog'ida bo'lib o'tdi. Har ikki tomon ham ko'plab qurbonlar berdi. Avvalo, M.J. Kutuzov bosh qo'mondonligidagi rus qo'shinining matonati, qolaversa qahraton qish va ochlik tufayli bosqinchi qo'shinning halokati aniq bo'lib qoldi. Oqibatda Napoleonning «Buyuk armiya»si bu talofatdan so'ng o'zini qayta tiklab ololmadi. Endi Napoleon imperiyasining halokati muqarrar bo'lib qoldi.

M.J. Kutuzov.

Imperiyaning qulashi. Rossiya, Buyuk Britaniya, Prussiya, Avstriya va boshqa mamlakat qo'shinlaridan iborat Yevropaning qurolli kuchlari hamda Napoleon armiyasi o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1813-yilda Leypsig ostonasida bo'lib o'tdi va bu jang tarixga «Xalqlar jangi» nomi bilan kirdi. Leypsig jangida Napoleonning qo'shini tor-mor etildi.

1814-yilda ittifoqchi davlatlar armiyasi Parij shahriga kirib keldi. Napoleon taxtdan voz kechishga majbur bo'ldi. Ittifoqchilar uni Elba oroliga surgun qildilar. Shu tariqa imperiya quladi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1804-yilda
- ◆ 1812-yilda
- ◆ Qit'a qamali deyilganda –
- ◆ «Xalqlar jangi» – bu

Burbonlar sulolasi hokimiyatining tiklanishi. Ittifoqchi davlatlar Fransiyada Burbonlar sulolasi hokimiyatini tiklashga qaror qildilar. Inqilob yillari qatl etilgan qirol Lyudovik XVI ning ukasi Lyudovik XVIII Senatning qarori bilan taxtga o'tqazildi. Ittifoqchilar Fransiya bilan sulh shartnomasini imzoladilar. Unga ko'ra, Fransiya Napoleon davrida bosib olgan barcha hududlardan mahrum etildi.

Vaterloo jangi. Ayni paytda mamlakatda ichki vaziyat murakkablashib bordi. Bunga eski feodal tartiblar tarafdorlarining mutlaq monarxiyani tiklashni, shuningdek, qo'llaridan ketgan mol-mulklarini qaytarib berishni talab qilishlari sabab bo'ldi.

Bu, o'z navbatida, burjuaziya va dehqonlarni tashvishga solib qo'ydi. Bundan tashqari, Napoleon davrida xizmat qilgan zobitlar hamda davlat xizmatchilarining ishdan bo'shatilishi qo'shin va butun mamlakatda norozilik keltirib chiqardi. Vaziyatdan surgundagi Napoleon foydalanib qolishga qaror qildi. Eski gvardiya va o'zi tug'ilib o'sgan korsikaliklardan tuzilgan harbiy qism hamon uning tarafida edi. Napoleon 1815-yilning mart oyida Elbadan Fransiyaning janubiga yetib keldi. Qirol Lyudovik XVIII ning Napoleonga qarshi yuborgan 30 ming kishilik qo'shini ham Napoleon tomoniga o'tib ketdi. Napoleon 20-mart kuni Parij shahrini egallab, yana imperatorlik taxtiga o'tirdi. Biroq u bu safar hokimiyatni atigi 100 kun egallab turdi, xolos.

Ittifoqchi davlatlar (Buyuk Britaniya va Prussiya) juda katta armiyani Napoleonga qarshi qo'ydi. Ikki o'rtada 1815- yilning 18-iyunida Vaterloo qishlog'ida (hozirgi Belgiya davlati hududida) hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi. Shu tufayli bu jang tarixga «Vaterloo jangi» nomi bilan kirgan. Jangda Napoleon qo'shini butunlay tor-mor etildi. Ikkinchi bor taxtdan voz kechgan Napoleon endi uzoq Muqaddas Yelena oroliga surgun qilindi va u shu yerda 1821-yilda vafot etdi. Fransiyada Burbonlar hokimiyati yana qayta tiklandi.

Vena Kongressi. G'olib davlatlar Kongress chaqirdilar. Bu Kongress 1814-yilda Avstriyaning poytaxti Vena shahrida

bo‘lib o‘tdi. Kongressning asosiy maqsadi — Yevropani g‘oliblar manfaati yo‘lida qayta taqsimlash edi.

Yevropaning 8 ta davlati: Buyuk Britaniya, Avstriya, Prussiya, Rossiya, Ispaniya, Shvetsiya, Portugaliya va Fransiya Kongressning yakunlovchi hujjatini imzoladilar. Buyuk Britaniyaning asosiy maqsadi, Fransiyaning

Vena Kongressi.

ning zaiflashuviga erishish, o‘zining dengizdagi va mustamlakalar bosib olishdagi ustunligini saqlab qolish edi. U bunga erishdi. Ayni paytda Malta, Seylon orollariga, Afrikaning janubidagi Kap yerlariga ega bo‘lib oldi. Rossiya esa Polshaning katta qismini egalladi. 200 dan ortiq mayda davlatlarga bo‘linib ketgan Germaniya o‘rnida 39 ta davlatdan iborat Germaniya ittifoqi tuzildi. Bu ittifoqda Avstriyaning yetakchi roli e‘tirof etildi. Reyn viloyati, Vestfaliya Prussiyaga qo‘shib berildi. Polshaning g‘arbiy yerlari ham Prussiya mulki deb tan olindi.

Avstriya Shimoliy Italiyada mustahkamlanib oldi. Belgiya Gollandiyaga qo‘shib berildi. Shveysariyaning mustaqilligi tiklandi va u abadiy betaraf davlat maqomiga ega bo‘ldi. Fransiya hududi o‘zining 1792-yilgi chegarasigacha qisqartirildi. Unga 700 mln frank oltin hisobida *kontributsiya* to‘lash majburiyati yuklandi. Fransiya bu kontributsiyani to‘lagunga qadar uning shimoliy qismi ittifoqchilar qo‘shini tomonidan ishg‘ol qilinadigan bo‘ldi. Fransiya ikkinchi darajali davlat maqomiga tushib qoldi. Shu tariqa Vena Kongressi Yevropa siyosiy xaritasini kuch bilan o‘zgartirib tashladi. Ayni paytda Vena Kongressi qora tanli qullar savdosini taqiqlovchi deklaratsiya ham qabul qildi.

«**Muqaddas Ittifoq**». Yevropada kelgusida ro‘y berishi mumkin bo‘lgan inqiloblarga qarshi birgalikda kurashish maqsadida uch davlat — Rossiya, Avstriya va Prussiya monarxlari ittifoq tuzdilar.

U tarixga «Muqaddas Ittifoq» nomi bilan kirdi.

Kontributsiya (lotincha) — urushda yetkazilgan zarar o‘rmini qoplash uchun mag‘lub davlat tomonidan to‘lanadigan to‘lov.

Savol va topshiriqlar

1. Fransiyada Birinchi imperiya qay tariqa vujudga keldi?
2. Fransiyada Burbonlar hokimiyati qay tariqa tiklandi?
3. «Vaterloo jangi» haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Vena Kongressi qanday masalalarni hal etdi?
5. «Muqaddas Ittifoq» qanday maqsadni ko'zlab tuzildi?

Mustaqil ish

«Birinchi imperiya halokati sabablari» matn tezisini tayyorlang.

26-§. Fransiyada Ikkinchi imperiyaning o'rnatilishi

Iyul monarxiyasi. 1815-yilda hokimiyati yana qayta tiklangan Burbonlar sulolasining vakili Lyudovik XVIII Napoleon tarafdorlaridan o'ch ola boshladi. Ko'plab harbiylar otib tashlandi. Butun hokimiyat eski o'rta asr feodal tuzumi tarafdorlari qo'lida to'plandi. Aholining atigi bir foiziga yaqini saylov huquqiga ega bo'ldi. Burjuaziya, hunarmandlar, ishchi va dehqonlarga saylov huquqi berilmadi.

1824-yilda Lyudovik XVIII vafot etdi. Taxtni ukasi Karl X egalladi. U o'z hokimiyatini yanada mustahkamlashga urinib, 1830-yilda mamlakat parlamentini tarqatib yubordi. Ayni paytda yangi parlamentga o'tkaziladigan saylovda saylov huquqining yanada cheklanishini ma'lum qildi. Bu esa Parij shahrida inqilob boshlanishiga olib keldi. Uning harakatlantiruvchi kuchlari burjaziya, ishchilar, hunarmand va talabalar bo'ldi. *Inqilobning maqsadi Fransiyada respublika tuzumini o'rnatish edi.*

Fransiya qiroli Karl X inqilobdan qo'rqqanidan chetelga qochib ketdi. Hokimiyat yirik burjaziya — bankirlar, yirik sanoatchilar va katta yer egalari qo'lga o'tdi. Ular monarxiyani saqlab qolishga urindilar. Buning asosida monarxiya va respublika tarafdorlarining bir-biriga yon berib, o'zaro murosada yashashlariga erishish maqsadi yotardi. Shu maqsadda taxtga Burbonlarning qarindoshi orleanlik Lui Filipp o'tqazildi. Shu yo'l bilan monarxiya saqlab qolindi. *Bu hodisa iyul oyida ro'y berganligi tufayli tarixga «Iyul monarxiyasi» nomi bilan kirdi.* Uning davrida mamlakat yangi Konstitutsiyasi

qabul qilindi. Yangi Konstitutsiyada soʻz, matbuot, yigʻinlar oʻtkazish erkinliklari eʼlon qilindi. Saylovchilar uchun yosh va mulk *senz*lari kamaytirildi. Konstitutsiya qirol hokimiyatini chekladi, ayni paytda, parlamentning rolini oshirishni koʻzda tutuvchi moddalar kiritildi.

Iyul monarxiyasi inqirozi. Yangi qirol va Konstitutsiya xalq ommasining ahvolini yengillashtira olmadi. Aksincha, davom etayotgan sanoat toʻntarishi aholining qashshoqlanishini yanada kuchaytirdi. Ishchilarning ish vaqti 12–16 soat davom etardi. Ishchini korxonaga egasi istagan paytda koʻchaga haydashi mumkin edi. Ayniqsa, toʻqimachilik sanoati ishchilarining ahvoli ogʻir edi. Birgina Lion shahrining oʻzida oʻttiz mingga yaqin toʻquvchi qashshoqlikda yashardi. Korxonaga egalari ularning ish haqini oshirish haqidagi talabini rad etishi 1831-yilda qoʻzgʻolon koʻtarilishiga olib keldi. Qoʻzgʻolonchilar oʻz bayroqlariga «Ishlab yashaylik yoki jang qilib oʻlaylik» deb yozib olgandilar.

Qoʻzgʻolonchilar Lion shahrini egallab oldilar. Biroq poytaxt Parijdan Lionga yuborilgan qoʻshin qoʻzgʻolonni shafqatsizlik bilan bostirdi. Hukumat toʻqimachilar qoʻzgʻolonidan tegishli xulosa chiqarib olmadi. Aksincha, taʼqib etish siyosati bilan ishchilarni itoatda tutishga urindi.

Oqibatda, 1834-yilda Lion toʻquvchilari yana qoʻzgʻolon koʻtardilar. Bu safar qoʻzgʻolonchilar faqat ish haqini oshirish toʻgʻrisidagi talab bilan cheklanib qolmadilar. Ular endi respublika tuzumi oʻrnatilishini ham talab qildilar. Biroq, bu qoʻzgʻolon ham shafqatsizlik bilan bostirildi.

1848-yil inqilobi. 1845- va 1847-yillarda Fransiyada qurgʻoqchilik roʻy berdi. Natijada oziq-ovqat mahsulotlarining, birinchi navbatda nonning narxi oshib ketdi. Bu ham yetmaganidek, 1847-yilda Yevropa davlatlari iqtisodiyotini inqiroz qamrab oldi.

Bu esa ishlab chiqarishning keskin kamayishiga, pulning qadrsizlanishiga olib keldi. Korxonalarining yopilishi yoki ishchi oʻrinlarining qisqartirilishi natijasida ishsizlik oshib

**Lion ishchilari
qoʻzgʻoloni.**

bordi. Bularning barchasi inqilobning yuzaga kelishiga sharoit yaratdi.

Shunday vaziyatda burjuaziya inqilobning oldini olish uchun hukumat oldiga islohotlar o'tkazish talabini qo'ydi. Uning asosini saylov huquqini kengaytirish to'g'risidagi masala tashkil etardi. Burjuaziya shu yo'l bilan Iyul monarxiyasini yon berishga undamoqchi bo'ldi. Ishchilar esa respublika tuzumining eng qat'iyatli tarafdori bo'ldilar. Ayni paytda ular bo'lajak respublikaning mamlakatdagi ishsizlikni tugatadigan, barcha fuqarolar uchun mehnat qilish huquqini kafolatlovchi qonun qabul qiladigan, ish kunini qisqartiradigan va mehnat sharoitini yaxshilaydigan respublika bo'lishi talabini ham qo'ydilar. Bu talab yirik mulkdorlar tabaqasini cho'chitib yubordi.

Iqtisodiy inqiroz tobora chuqurlashib bordi. Oqibatda, ommaviy ishsizlik vujudga keldi. Ishchilarning ish haqi ikki barobardan ortiqqa kamaydi. Qashshoqlashgan ishchilar endi qurollana boshladilar. Nihoyat, 1848-yilning 23-fevralida Fransiya tarixida yana bir inqilob yuz berdi.

Qisqa vaqt ichida Parij shahridagi barcha muhim joylar, muassasalar qo'zg'olonchilar qo'liga o'tdi. Shunday sharoitda Lui Filipp taxtdan voz kechishga va Buyuk Britaniyaga qochib ketishga majbur bo'ldi. Qo'zg'olonchilar qirol saroyini egallab, uning taxtini yoqib yubordilar.

Shu tariqa 1848-yil fevral inqilobi natijasida Iyul monarxiyasi quladi. 25-fevral kuni esa Fransiya Respublika deb e'lon qilindi. Bu Fransiya tarixidagi ikkinchi Respublika edi. Fransiya parlamenti vaqtinchalik hukumat tuzdi. Yangi hukumat matbuot, namoyishlar o'tkazish erkinligini e'lon qildi. Shuningdek, 21 yoshga to'lgan barcha erkaklarga saylov huquqi berildi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1830-yil
- ◆ 1848-yil 25-fevral
- ◆ 1831–1834-yillarda

Ikkinchi imperiya. Mamlakatda tartib o'rnatishga qodir hokimiyat zarur edi. Shu tufayli hukmron tabaqalar qirol hokimiyati o'rniga katta vakolatlarga ega prezidentlik lavozimini joriy etishga qaror qildilar. Unga hukumat tuzish va uni

iste'foga chiqarish huquqi ham beriladigan bo'ldi.

1848-yilning dekabr oyida Napoleon I Bonapartning jiyani Lui Napoleon Bonapart Fransiya Prezidenti etib saylandi. Uning asl maqsadi Fransiya imperiyasini qayta tiklash edi.

U o'z niyatini amalga oshirishga zimdan tayyorgarlik ko'rdi. Nihoyat, 1851-yil oxirida *davlat to'ntarishi* o'tkazdi va o'zi uchun xavfli bo'lgan kishilarning barchasini qamoqqa oldi. Endi u o'zini imperator deb e'lon qilishi uchun barcha yo'llar ochiq edi.

Nihoyat, 1852-yilning 2-dekabrda u o'zini Napoleon III nomi bilan Fransiya imperatori deb e'lon qildi. Shu tariqa Fransiyada Ikkinchi imperiya o'rnatildi.

Napoleon III.

Student (lotincha – qunt bilan shug'ullanuvchi) – oliy o'quv yurti talabasi.

Senz (lotincha) – fuqarolarning saylov huquqidan foydalanishlarini cheklaydigan shartlar.

Savol va topshiriqlar

1. Fransiyada Iyul monarxiyasi qay tariqa o'rnatildi?
2. Iyul monarxiyasi inqirozga uchrashining sabablarini qayd eting.
3. 1848-yil fevral inqilobi va uning oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Fransiyada Ikkinchi imperiya qay tariqa o'rnatildi?

27-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Germaniya va Italiya

Germaniyada inqilobning sabablari. Germaniya inqilobining asosiy sababi – o'rta asr feodal tartiblarning kapitalistik taraqqiyotiga to'siq bo'lib kelayotganligi edi. Buning natijasida Germaniyada hamon siyosiy tarqoqlik hukm surardi. Oqibatda, yagona umumiy bozor vujudga kelmadi. Sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi boshqa ilg'or davlatlardan orqada qoldi. Zo'rvonlikka asoslangan

davlat apparati har qanday hurfikrni qatag'on qilar edi. Bu omillar Germaniyada ham inqilobning yetilishiga olib keldi. *Inqilobning asosiy maqsadi – Germaniyaning siyosiy tarqoqligiga barham berish va feodal tartiblarni tugatish edi.* Inqilobga burjuaziyaning konstitutsiyaviy monarxiya tarafdori bo'lgan mo'tadil qismi rahbarlik qildi.

1848-yilgi inqilob. Yevropaning boshqa davlatlarida 1847-yilda yuz bergan iqtisodiy inqiroz Germaniyani ham chetlab o'tmadi. Bu inqiroz ishsizlikning ko'payishiga, ish haqining pasayishiga olib keldi. Barcha tovarlar, jumladan, oziq-ovqat mahsulotlarining narxi ko'tarilib ketdi. Oqibatda, och qolgan aholi ko'chaga chiqdi. Fransiyada boshlangan 1848-yilgi fevral inqilobi ta'sirida 18-mart kuni Berlinda qo'zg'olon boshlandi. Berlin ko'chalari barrikadalar bilan qamrab olindi. Tun bo'yi shiddatli ko'cha janglari davom etdi. Shunday sharoitda Prussiya qirol murosasini izlashga majbur bo'ldi va Millat majlisiga (parlament) saylov belgilashga hamda Konstitutsiya ishlab chiqishga va'da berdi. Siyosiy vaziyatning biroz bo'lsa-da yumshashiga erishgan qirol hokimiyati inqilobni bostirishga erishdi. Shunday bo'lsa-da, inqilob butunlay izsiz ketmadi.

1848-yilda Prussiya qirolligida konstitutsiya joriy etilishining o'zi katta siyosiy voqea edi.

Berlinda qo'zg'olon.

Italiyaning birlashtirilishi. 1861-yilda birlashgan Italiya qirolligi tashkil etildi. Xo'sh, bu birlashish qay tariqa sodir bo'ldi? Kapitalizmni yanada rivojlantirish zarurati mamlakatning birlashuvini nihoyasiga yetkazishni taqozo etardi. Busiz Italiya Yevropada o'z o'rniga ega bo'lgan davlatga aylana olmas edi. Til va madaniyat birligi Italiyani yagona davlatga birlashtirish imkonini berdi. Italiyani birlashtirishdek tarixiy vazifani ro'yobga chiqarish Sardiniya qirolligi zimmasiga tushdi. Uning bosh vaziri K. Kavur uzoqni ko'ra oluvchi siyosatchi, mo'tadil islohotlar va konstitutsiyaviy monarxiya tarafdori edi.

K. Kavur Avstriya zulmiga qarshi kurashda Fransiya bilan shartnoma tuzishga erishdi. Avstriya qo'shini mag'lubiyatga uchratilib, u bilan sulh tuzildi. Biroq, Sitsiliya va Neapol qirolligi Italiya siyosiy tarqoqligining tayanchi bo'lib qolayotgan edi.

1860-yilda Italiyani birlashtirishning qizg'in tarafdori, xalq qahramoni Juzeppe Garibaldi o'z harbiy kuchi bilan Sitsiliya oroliga kelib tushdi. Xalq ommasi uni xaloskor sifatida kutib oldi. Sitsiliyaning asosiy shahri Palermo egallandi. Shundan so'ng J. Garibaldi qo'shini Neapolga yurish qildi. Neapol qo'shini tor-mor etildi va Neapol qirolligi tugatildi.

Mamlakatda konstitutsiyaviy monarxiya qaror topdi hamda ikki palatali (Senat va Deputatlar palatasi) parlament joriy etildi. Oradan bir necha yil o'tgach, Avstriya qo'l ostida qolgan Venetsiya viloyati ham, 1870-yilda esa Fransiya ta'sirida bo'lgan Rim shahri ham Italiya qirolligiga qo'shib olindi. Shu tariqa Italiyani yagona davlatga birlashtirish yakunlandi.

Germaniyani birlashtirish uchun kurash. Germaniyada ham jamiyatning ilg'or qatlami milliy birlashuv uchun kurashayotgan edi. Bu yerda ham butun mas'uliyatni Germaniyada mavjud ko'plab davlatlardan biri o'z zimmasiga olishi

Kamillo Kavur.

Otto fon Bismark.

zaruriyatga aylandi. Bunday sharaf Prussiyaga nasib etdi. Prussiya bu davrda Germaniya imperiyasidagi eng qudratli davlat edi. Qirollikda o'z davrining eng mashhur davlat arbobi Otto fon Bismark kanslerlik qilardi.

U Germaniyani yagona davlatga birlashtirishdek tarixiy ishga rahbarlik qildi. 1866-yilda Otto fon Bismark Germaniyada mavjud davlatlarning Prussiya bilan «Shimoliy Germaniya Ittifoqi»ni tuzish haqida shartnoma imzolashlariga erishdi. Germaniyani birlashtirish yo'lidagi asosiy tashqi to'siq Fransiya edi. Prussiya unga qarshi urushga jiddiy tayyorgarlik ko'ra boshladi. Urushning qanday natija bilan tugaganligini IX sinfda bilib olasiz.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1848-yil 18-martda
- ◆ 1848-yil Prussiya qirolligi
- ◆ 1861-yilda
- ◆ Otto fon Bismark

Mo'tadil burjuaziya – burjuaziyaning murosaga intiluvchi, muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga, hukmron tabaqalar bilan kelishishga intiluvchi qismi.

Savol va topshiriqlar

1. Germaniyadagi inqilobning sabablari va uning asosiy masalasi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Italiya inqilobi asosiy masalasining qaysi xususiyati Germaniya inqilobining asosiy masalasidan farq qilgan?
3. Birlashgan Italiya qirolligi qay tariqa tashkil etildi?
4. Germaniyani yagona davlatga birlashtirishda Prussiya bosh vaziri Bismarkning tarixiy rolini qayd eting.

Mustaqil ish

Fransiya va Germaniyadagi 1848–1849-yillar inqiloblarini taqqoslang. Ularning umumiy va o'ziga xos jihatlarini aniqlang.

28-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Rossiya imperiyasi

Iqtisodiy hayotning o'ziga xos xususiyatlari. Chor Rossiyasida krepostnoylik tartiblari jamiyat taraqqiyotiga katta g'ov bo'lib qoldi. G'arbiy Yevropa davlatlari va AQSHda mashinalashgan sanoat rivojlanayotgan bir davrda,

Rossiyada hamon manufaktura ishlab chiqarishi hukmron edi. Qishloq xo'jaligida esa hamon o'rta asr krepostnoylik tartiblari hukm surardi va u taraqqiyotning asosiy to'sig'iga aylangan edi.

Samoderjaviye va krepostnoylikka qarshi kurash. 1812-yilgi Fransiya – Rossiya urushida erishilgan g'alabadan keyin ham chor Rossiyasida *samoderjaviye* boshqaruv tartibi va krepostnoylik huquqi saqlanib qolaverdi. Ushbu holat chor Rossiyaning ilg'or fikrli kishilarini harakatga chorladi. Ular o'z vatanini Yevropaning yetakchi davlatlari qatorida ko'rishni istardilar. Vatanidagi mavjud tuzumni o'zgartirmay turib, o'z orzularining ro'yobga chiqmasligini ham yaxshi bilar edilar.

Ular samoderjaviye va krepostnoylikka qarshi aniq dastur bilan kurash boshladilar. Bu kurash Rossiya tarixiga «Dekabristlar harakati» nomi bilan kirgan. Dekabristlar zodagonlarning farzandlari edilar. Ularning bir guruhi Rossiyada respublika o'rnatish tarafdorlari bo'lgan bo'lsa, ikkinchisi, konstitutsiyaviy monarxiya o'rnatish tarafdori edi.

Dekabristlar ikkita maxfiy jamiyat tuzdilar. Ulardan biri, «Janubiy jamiyat», ikkinchisi, «Shimoliy jamiyat» deb ataldi. Har ikki jamiyat ham Rossiya Konstitutsiyasining loyahasini yaratdi. «Janubiy jamiyat»ning ko'zga ko'ringan arbobi Vatan urushi qatnashchisi, Borodino jangida ko'rsatgan jasorati uchun oltin dastali qilich bilan mukofotlangan Pavel Pestel edi.

P. Pestel.

U yaratgan konstitutsiya loyihasi «Rus haqiqati» deb ataldi. Loyihada samoderjaviye, krepostnoylik huquqini yo'q qilish va Rossiyada respublika idora usulini joriy etish ko'zda tutildi. Hamma fuqarolar uchun teng saylov huquqi asosida saylanadigan «Xalq Vechesi»ning Rossiya parlamenti bo'lishi belgilandi.

«Shimoliy jamiyat»da Nikita Muravyov tayyorlagan konstitutsiya loyihasi Rossiyani konstitutsiyaviy monarxiya deb e'lon qilishni ko'zda tutardi. Mulk senzi asosida saylanadigan ikki palatali Xalq Vechesi oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat organi (parlament) bo'lishi kerak edi. Dekabristlar o'z maq-

Nikolay I.

sadlariga qo'zg'olon ko'tarish orqali erishishi mumkin deb hisoblab, unga tayyorlana boshladilar. Qo'zg'olon vafot etgan imperator Aleksandr I o'rniga ukasi Nikolay I ni taxtga o'tqazilishi marosimi o'tkaziladigan kunga belgilandi. Qo'zg'olon dekabristlarga sodiq harbiy qism tomonidan amalga oshirilishi lozim edi.

Qo'zg'olon 1825-yilning 14-dekabr kuni boshlandi, biroq u muvaffaqiyatsizlikka uchradi va imperatorga sodiq harbiy kuchlar tomonidan bostirildi.

Dekabristlar harakatining rahbarlaridan besh kishi, shu jumladan, P. Pestel va N. Muravyovlar ham osib o'ldirildi. Ko'pchiligi Sibirga surgun qilindi. Biroq dekabristlar harakati behuda ketmadi.

Ular ilgari surgan g'oyalar Rossiya jamiyatining ilg'or qatlamini uzoq vaqtgacha samoderjaviye va krepostnoylikka qarshi kurashga ilhomlantirib keldi.

Dekabristlar qo'zg'oloni bostirilgach, mamlakatda reaksiya kuchaydi. Norozilik bildirishning, erkin fikr yuritishning zarracha ko'rinishi, hukumatni salgina bo'lsa-da tanqid qilish shafqatsiz ravishda ta'qib etildi. Ayniqsa, ilg'or ruhdagi rus adabiyoti qattiq quvg'in va ta'qib ostiga olindi.

Krepostnoylik huquqining yemirilishi. 1853—1856-yillardagi Turkiya — Rossiya urushida Rossiya mag'lubiyatga uchradi. Bu mag'lubiyat Rossyaning iqtisodiy qoloqligi oqibati edi. Rossiyada krepostnoylik tuzumi allaqachon taraqqiyotning asosiy to'sig'iga aylangan edi.

Shuningdek, bu mag'lubiyat krepostnoy huquq bekor qilinmas ekan, Rossiyada kapitalizm tez sur'atlar bilan taraqqiy etishi mumkin emasligini ham ko'rsatib berdi. Ayni paytda, mag'lubiyat inqilobiy harakatning o'sishiga ham turtki bo'ldi.

Mamlakatda vujudga kelgan kuchli norozilik to'liqini bostirish maqsadida imperator Aleksandr II 1861-yilning 19-fevralida krepostnoy huquqni bekor qilish to'g'risidagi qonunni imzoladi. Qonunga ko'ra, krepostnoy dehqonlar shaxsan ozod bo'ldilar. Bundan buyon dehqonlarni sotib olish, sotish

yoki boshqa birovga hadya qilish ta'qiqlandi. Dehqon endi pomeshchikning ruxsatisiz oila qurish, mustaqil sur'atda shartnoma, savdo bitimlari tuzish, ko'chmas mulk sotib olish va uni meros qoldirish kabi huquqlarga ega bo'ldi.

Hukumat dehqonlarni ozod qilib yer berishga majbur bo'ldi. Shunday qilinmasa xalq g'azabga kelishi mumkin edi. Bundan tashqari, dehqonlarning asosiy soliq to'lovchilar bo'lib qolishi ham hisobga olindi. Dehqonlarga berilgan yer **chek yerlar** deb ataldi. Hukumat pomeshchikning manfaatini ham hisobga oldi. Jumladan, pomeshchik o'z ixtiyoridagi yerning 1/3, cho'l hududlarda esa 1/2 qismini saqlab qolish huquqiga ega bo'ldi. Bundan tashqari, dehqon shu vaqtgacha hukumat qarorida belgilanganidan ko'proq miqdordagi yerdan foydalanib kelgan bo'lsa, uning ortiqchasi pomeshchikka o'tkazilar edi. Bunday yerlar otrezka deb atalgan.

Dehqon o'ziga berilgan yerga egalik qilish uchun **vikup** to'lashi shart edi. Biroq, dehqonda vikup uchun pul bo'l-maganligi sababli davlat tomonidan beriladigan bo'ldi.

Dehqonlar bu qarzni 49 yil davomida davlatga foizi bilan to'lab borishi lozim edi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1825-yil 14-dekabrda ...
- ◆ 1861-yil 18-fevralda ...
- ◆ Vikup – ...
- ◆ 49-yilda ...

Islohotning tarixiy ahamiyati. 1861-yilgi islohot natijasida krepostnoy huquq yemirildi. Biroq, islohot dehqonlarni birdaniga ozod etmadi. Krepostnoylik asorati uzoq yashadi. Natijada, Rossiya qishloq xo'jaligida kapitalizm juda sekinlik bilan rivojlana boshladi.

Shunday bo'lsa-da, islohot muhim tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Chunonchi, dehqonlar shaxsiy erkinlik va fuqarolik huquqiga erishdilar. Iqtisodiyotda kapitalistik munosabatlarning mustahkamlanishi uchun keng imkoniyat yaratildi. Dunyoning yetakchi davlatlariga nisbatan kech bo'lsa-da boshlangan sanoat to'ntarishi davom etdi.

Tashqi siyosat. Rossiya XIX asrda ham boshqa buyuk davlatlar qatori bosqinchilik urushlarini to'xtatmadi. Jumladan, uzoq davom etgan urushlardan so'ng 1864-yilga kelib butun Kavkaz Rossiya tarkibiga kiritildi. Ayni paytda, O'rt

Osiyoni bosib olish uchun harbiy harakatlar boshlab yuborildi.

1867-yilda Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligining bosib olingan hududlarida Turkiston general-gubernatorligini tashkil etdi.

Shu yili Rossiya o‘ziga qarashli bo‘lgan Alyaskani AQSHga juda arzon narxda sotib yubordi. Bu bilan Rossiya o‘z tashqi siyosatida tobora kuchayib borayotgan AQSHga tayanishni rejalashtirgan edi.

Vikup – krepostnoylikdan ozod bo‘lgan dehqonning o‘ziga berilgan yerni haq to‘lash evaziga sotib olishi.

Reaksiya kuchlari – ilg‘or g‘oyalarni ta‘qib etuvchi, eski tartiblarni saqlab qolish yoki ularni qayta tiklashga intiluvchi kuchlar.

Samoderjaviye – Rossiyada hukmdorning cheklanmagan hokimiyati.

Surgun – jazo tariqasida boshqa yerlarga jo‘natish.

Savol va topshiriqlar

1. Matndan Rossiyaning iqtisodiy taraqqiyot jihatidan G‘arbiy Yevropa mamlakatlaridan orqada qolganligi sabablarini aniqlang.
2. Dekabristlar harakati o‘z oldiga qanday maqsadlarni qo‘ygan edi?
3. Rossiyada hukm surgan reaksiya haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Rossiya hukmron doiralari nega krepostnoylik huquqini bekor qilishga majbur bo‘ldilar va u qanday tartiblarda amalga oshiriladigan bo‘ldi?

IV BOB. XIX ASRNING 70-YILLARIGACHA BO‘LGAN DAVRDA AMERIKA MAMLAKATLARI

29-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo‘lgan davrda Amerika Qo‘shma Shtatlari

AQSH iqtisodiy taraqqiyoti. Mustaqillik yillarida AQSHda sanoat tez sur‘atlar bilan rivojlanib, XIX asrning 30-yillarida sanoat inqilobi boshlandi. XIX asr o‘rtalarigacha AQSH, asosan, qishloq xo‘jalik mamlakati edi. Mamlakat shimolida kapitalistik munosabatlar tez rivojlandi. Qishloq xo‘jaligining asosini *fermer* xo‘jaligi tashkil etdi.

Fermerlikning asosini yollanma mehnat tashkil qilib, ular pomeshchiklarga qaram dehqonlarga nisbatan ko'proq tovar sotish va sotib olish imkoniyatiga ega edilar. Amerika qishloq xo'jaligiga xos bu xususiyatlar AQSH iqtisodiyotining tez rivojlanishiga yordam berdi.

Plantatsiya xo'jaligi. AQSHda xo'jalik yuritishning ikki tizimi uzoq vaqt davom etib keldi. Fermerlar xo'jaligi rivojlangan shimoliy shtatlarda qulchilik XIX asrning boshlaridayoq bekor qilindi. Janubiy shtatlarda esa qulchilikka asoslanuvchi plantatsiya xo'jaligi hukmronlik qilardi. Janubning tabiiy sharoitlari paxta yetishtirish uchun qulay edi. Buyuk Britaniya va AQSHda sanoatning tez rivojlanishi paxtaga bo'lgan talabni tobora oshirib yuborgan. Buyuk Britaniya fabrikalari AQSHdan paxta xarid qilishni ko'paytirib borganlari sari qullarni ekspluatatsiya qilish kuchaydi. Bu zulm shafqatsizligi jihatidan krepostnoylikning eng ayanchli shakllaridan ham dahshatli edi.

Ayni paytda oq tanli ko'pgina kishilar — ishchilar, fermerlar, ziyolilarning ilg'or qatlamlari qulchilikning bekor qilinishi uchun kurash olib bordilar. Shu tariqa *abolitsionistlar* harakati vujudga keldi.

AQSHda qulchilikka nafrat bilan qarovchi kishilar soni tobora ortib bordi. 50-yillarning oxirlarida atoqli abolitsionist, oq tanli fermer Jon Braun Virginiyada qullar qo'zg'olonini ko'tarishga urinib ko'rdi. U Allegan tog'ida joylashib olib, bu yerdan qo'zg'olonni plantatsiyalarga yoyishni umid qilgandi. Braun tuzgan qurolli guruh 22 kishidan iborat bo'lgan. Gurugda 5 nafar qora tanli kishi ham bor edi. Yomg'irli tunda u qurol-yarog'lar saqlanadigan kichik omborni bosib olishga muvaffaq bo'ldi. So'ngra Braun qo'shni plantatsiyalardagi qullarni ozod qilish va quldorlarni garov sifatida qo'lga olish uchun o'z odamlarini yubordi.

Ammo Braun umumiy qo'zg'olon ko'tarishga muvaffaq bo'lolmadi. Tez orada hukumat qo'shini Braunning qurolli guruhini tor-mor etdi. Og'ir yarador bo'lgan Braun esa qamoqqa olindi va osib o'ldirishga hukm qilindi.

Quldorlar isyoni. Bu davrda AQSHda ikki partiyaviy tizim ham to'la shakllanib bo'lgan edi. Respublikachilar partiya-sining xalq orasida eng obro'li arbobi Avraam Linkoln (1809—1865) edi. Linkolnning qulchilikka qarshi chiqishlarini

ishchilar, fermerlar, burjuaziyaning ilg'or qismi qo'llab-quvvatladi. Respublikachilar partiyasi Linkolnni prezidentlikka nomzod etib ko'rsatdi va u 1860-yilgi saylovda g'alaba qozondi.

Uning prezidentlikka saylanishi bilan hukumatda quldorlar hukmronligiga barham berildi. Bu esa qulchilikka qarshi kuchlarining juda katta va ayni vaqtda tinch yo'l bilan erishgan siyosiy g'alabasi edi. Ular birinchi marta hukumatda hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Janub plantatorlari saylovda mag'lubiyatga uchragan Demokratlar partiyasining asosiy tayanchi edi. Ular endi qonuniy yo'llar bilan qulchilikni saqlab qolishga muvaffaq bo'lolmasliklariga ishonch hosil qildilar.

Shuning uchun o'zlarining qulchilikka asoslangan alohida davlatlarini tuzishga kirishdilar. Qulchilik shtatlari AQSH tarkibidan chiqqanliklarini, janubiy shtatlarning o'z prezidentiga ega bo'lgan *konfederatsiyasi* tuzilganligini e'lon qildilar. O'zlarining alohida qo'shinini ham tuzdilar. Shu tarzda janub plantatorlari qulchilikni saqlab qolish yo'lida milliy manfaatlariga xiyonat qildilar. Endi AQSHda fuqarolar urushi boshlanishi muqarrar bo'lib qoldi.

Avraam Linkoln.

Fuqarolar urushi (1861–1865). 1861-yilning aprel oyida Shimol bilan Janub o'rtasida fuqarolar urushi boshlandi. Kuchlar nisbati jihatidan Shimol ustun edi. 1863-yilda qulchilik bekor qilindi. Fuqarolar urushi 1865-yilning aprelida shimolning g'alabasi bilan tugadi. Biroq reaksion kuchlar yollagan qotil A. Linkolnni otib o'ldirdi. Bu qotillik qulchilikni bekor qilishga to'sqinlik qila olmadi.

1866-yilda AQSH Kongressi tomonidan Konstitutsiyaga tuzatish kiritildi. Unga ko'ra qora tanlilarning fuqarolik va siyosiy huquqlari oq tanlilarniki bilan tenglashtirildi.

Fuqarolar urushining natijalari. Urushda shimolning erishgan g'alabasi katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. G'alaba mamlakat yaxlitligini saqlab qoldi. Qulchilik bekor qilindi va *gomstedlar to'g'risida qonun* qabul qilindi. AQSHning

g'arbiy yerlarida ham qishloq xo'jaligida kapitalizm rivojlanishi uchun imkoniyat yaratildi. G'alaba g'arbiy yerlarning qulchilik tarafdorlari tomonidan bosib olinishi xavfiga barham berdi. Janubda ham fermer xo'jaligi rivojlanishi uchun keng yo'l ochildi. Tarixiy g'alaba sanoat to'ntarishini tezroq tugallash va Amerika sanoatining o'sishi uchun sharoit yaratdi.

Abolitsionistlar (inglizcha – bekor qilish) – Amerikada qullikni bekor qilish tarafdorlari.

Gomstedlar to'g'risidagi qonun – G'arbdagi bo'sh yotgan katta yer jamg'armasini fermer xo'jaligi yuritishni istagan shaxslarga bepul bo'lib berish to'g'risidagi qonun.

Konfederatsiya (lotincha – ittifoq, birlashma) – o'z mustaqilligini saqlab qolgan holda biror-bir maqsadni amalga oshirish uchun birlashgan davlatlar ittifoqi.

Fermer – xususiy yoki uzoq muddat ijaraga olingan yerda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish bilan shug'ullanuvchi qishloq xo'jaligi tadbirkori, fermer xo'jaligi egasi.

Plantatsiya xo'jaligi – AQSHning Janubida qullar mehnatiga asoslangan yirik dehqonchilik xo'jaligi.

Savol va topshiriqlar

1. AQSHda yuz bergan fuqarolar urushining sabablarini tartib bilan daftaringizga yozing.
2. Nega Shimol uchun fuqarolar urushiga kirish AQSHning ikkiga bo'linib ketishidan ustun qo'yildi?
3. Shimolning g'alabasini ta'minlash yo'lida Prezident A. Linkoln qanday rol o'ynadi?
4. Shimol erishgan g'alabaning tarixiy ahamiyati haqida nimalarni bilib oldingiz?

30-§. Lotin Amerikasi xalqlarining milliy-ozodlik kurashi

Mustaqillik uchun kurashning boshlanishi. Lotin Amerikasi mamlakatlari hamon Ispaniya mustamlakasi edilar. Ispaniya hukmron tabaqalari mustamlakachilik zulmini tobora kuchaytirganlar. Chunonchi, Ispaniyadan yuborilgan amaldorlar, generallar va boshqa zobitlar mus-

tamlakalarda katta boylik jamg'ardilar. Ular *kreollarga* mensimay qarardilar.

Kreollar orasida pomeschiklar, savdogarlar va ruhoniylar tabaqalari mavjud edi. Ispaniya amaldorlari kreollarni mustamlakalardagi oliy ma'muriy lavozimlarga yo'latmas, ular bilan takabburona muomala qilar edilar. Kreollar Ispaniya xazinasiga to'lanadigan og'ir soliqlardan, mustamlakachi amaldorlarning beboshligidan va Ispaniya ma'murlari mustamlakalarning boshqa davlatlar bilan savdosini taqiqlab qo'rganligidan aziyat chekkanlar.

Mustamlakachilik zulmi qishloq xo'jaligi va savdoni yanada rivojlantirish uchun asosiy to'siq bo'lib qoldi. Bu omillar Ispaniyaning mustamlakachilik zulmiga qarshi ozodlik harakatini keltirib chiqardi. *Bu harakatning asosiy maqsadi – mustaqil davlatlar tuzish edi.* Kreollardan chiqqan o'qimishli kishilar, pomeschiklar, ayniqsa, zobitlar orasida ozodlik g'oyalari keng tarqaldi. Mustamlakalarda burjuaziya hali zaif edi.

Shu sababli kreollardan chiqqan inqilobchilar ozodlik harakatiga boshchilik qildilar. Ozodlik harakatining arboblari xalq ommasining – hindular, metis va mulatlardan chiqqan dehqonlar bilan hunarmandlarning hamda mustaqillik tufayli o'z qismatining yengillashuviga umid bog'lagan qora tanli qullarning ham madadiga tayandi.

Meksikada mustaqillik urushi. 1810-yilda mustamlakalarda ommaviy qo'zg'olon boshlandi. Lotin Amerikasi xalqlarining ozodlik kurashi jarayonida ko'pgina ajoyib vatanparvarlar yetishib chiqdi.

Migel Idalgo.

Meksika xalqi ozodlik kurashining shonli qahramonlari Migel Idalgo va Xose Morelosning nomlarini hozir ham hurmat bilan eslaydi.

Qishloq ruhoniysi Idalgoni mahalliy aholi, ayniqsa, hindular sevar edi. U hindularning tillarini bilardi. 1810-yilda Idalgo dehqonlarning eng kambag'al tabaqalariga mansub bo'lgan hindular bilan mulatlarni mustaqillik uchun kurashga va o'zlaridan tortib olingan yerlarni qaytarib olishga chaqirdi. Qo'zg'olon

ko'targan hindu va mulatlardan butun bir qo'shin tuzildi. Idalgo quldorlarga o'zlarining hamma qullarini o'n kunlik muddatda ozod qilib yuborishni buyurdi va hindu jamoalari mustamlakachi ma'murlarga to'lab kelgan o'lponni bekor qildi.

Biroq, Ispaniya qo'shini qo'zg'olonni bostirdi. Asir olingan Idalgo esa otib o'ldirildi. Idalgoning eng yaqin safdoshi Morelos uning ishini davom ettirdi.

Biroq Ispaniyaning muntazam qo'shini bu safar ham qo'zg'olonchilardan ustun keldi, Morelos esa otib tashlandi. Keyinchalik ozodlik harakatiga rahbarlikni badavlat pomeschiklar qo'lga oldilar. Meksikada mustaqillik uchun kurash davom etdi.

Nihoyat, 1821-yilda Meksika mustaqillikka erishdi. Qullik bekor qilindi. 1824-yilda esa Meksika respublika deb e'lon qilindi.

Venesuela mustaqilligi. Venesuelada mustaqillik urushiga Simon Bolivar rahbarlik qildi. U Janubiy Amerika xalqlarining eng mashhur qahramoni bo'lib qoldi. Bolivar venesuelalik badavlat kreol — pomeschik va savdogar oilasida tug'ildi. Juda yaxshi ilm olgan Bolivar Yevropa bo'ylab safar qildi.

Simon Bolivar.

«Ispaniya mening mamlakatimni bandi qilgan zanjirlarni parchalab tashlamagunimcha xotirjam bo'lmayman», — derdi u. Bolivar Venesuela ozodlik qo'shinini tuzdi.

U ispan qo'shinlariga qarshi olib borgan muvaffaqiyatli janglari uchun general unvoni va «Xaloskor» degan faxriy nom oldi.

Bolivar faqat zamindor kreollargagina tayanib qolmay, qora tanlilar bilan hindularni ham kurashga otlantirdi. Qullik bekor etilganini e'lon qildi va shu tariqa qora tanli qullarning bir qismini o'z qo'shiniga jalb etdi. Hindu dehqonlarga esa urush tamom bo'lishi bilanoq ular o'z yerlariga ega bo'lishini va'da berdi.

Bolivar Yevropaning ilg'or jamoatchiligiga murojaat etib yordam so'raganida, uning da'vatiga ko'plab ko'ngillilar javob

berib, mustamlakachilarga qarshi kurashayotgan Lotin Amerikasi xalqlariga yordam berishga qaror qildilar. Irlandiyalik, ingliz, nemis, italyan, polyak va ruslar Venesuelaga keldilar.

1811-yilda Venesuela mustaqil deb e'lon qilindi. Bolivar Yangi Granadaning Ispaniyadan ozod bo'lishiga yordam berdi va 1819-yilda Yangi Granada Venesuela bilan birlashdi. Birlashgan davlatga X. Kolumb sharafiga Buyuk Kolumbiya deb nom berildi.

Bolivar Buyuk Kolumbiya Prezidenti lavozimini egalladi. U hindularga solinadigan o'lponni bekor qildi. Yirik pomeshchiklarning yerlarini musodara qilish to'g'risidagi qonun loyihasini ishlab chiqdi.

Ammo bu tadbir pomeshchiklarning qarshiligiga duch kelib, amalga oshmay qoldi.

Bolivar Ispaniyadan ozod qilingan barcha Amerika respublikalari konfederatsiyasini tuzishni orzu qilar edi. Inqilobning eng qiyin, hal qiluvchi davrida Bolivar xalq bilan birga bo'ldi va unga fidokorona xizmat qildi. Shuning uchun ham u yirik pomeshchiklarga yoqmadi.

Ular Bolivarni jismonan yo'q qilishga qaror qildilar. Oxir-oqibatda u 1830-yilda iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. U afsus bilan bunday deb yozgan edi: «Inqilobga xizmat qilish — bu dengizni shudgor qilish bilan barobardir». Lotin Amerikasi xalqlari shu paytga qadar atoqli qahramon — Amerikadagi mustamlakalarning xaloskori Bolivarni hurmat bilan eslaydilar.

Mustaqillik yo'lidagi urushlarning tugashi. Argentinada mustaqillik uchun qurolli kurash 1810-yilda boshlandi. Kurash boshlangan 25-may kuni Argentina xalqining milliy bayram kuni bo'lib qoldi. Argentinani Xose San-Martin qo'mondonligidagi inqilobiy qo'shin ozod qildi va 1816-yilda Argentina mustaqillikka erishdi.

1813-yilda Paragvay, 1818-yilda Chili va boshqa davlatlar mustaqillikka erishdilar.

1822-yilda esa Braziliya Portugaliyadan mustaqil deb e'lon qilindi. Ispaniya mustamlakachiligiga qarshi o'z mustaqilligi uchun kurashayotgan Yuqori Peru vatanparvarlari qo'shini 1824-yilning dekabrda Bolivarning safdoshi general Sukre boshchiligida ispan qo'shinini tor-mor etdi.

1825-yilda Yuqori Peru Ispaniya zulmidan uzil-kesil ozod bo'ldi.

Yuqori Peru S. Bolivar sharafiga Boliviya deb ataldi.

Urugvay 1825-yilda mustaqillik deb e'lon qilingan bo'lsa-da, 1828-yilda to'la mustaqillikka erishdi. Shu tariqa, Lotin Amerikasidagi mustaqillik uchun urushlar yakunida Ispaniya zulmi ag'darib tashlandi va bir qancha yangi mustaqil davlatlar barpo etildi.

Ispaniya faqat Kuba va Puerto-Rikoni o'z qo'lida saqlab qola oldi, xolos.

Braziliyadan tashqari ularning hammasida respublika tuzumi o'rnatildi. Lotin Amerikasidagi mustaqillik uchun urushlar mustamlakachilikka qarshi milliy ozodlik urushi hamda burjua inqiloblari ham edi.

Bu inqiloblarda yerli aholi Ispaniya bilan Portugaliyaning mustamlakachilik zulmidan ozod bo'ldi.

Xose San-Marten.

Kreollar — Lotin Amerikasiga dastlab ko'chib kelgan ispan va portugallarning avlodlari.

Lotin Amerikasi — bu aholisining ko'pchiligi so'zlashadigan til lotin tili negizida tashkil topgan Janubiy va Markaziy Amerikaga nisbatan qo'llaniladigan atama.

Metis — Amerikada oq tanli aholiga mansub kishi bilan hindular o'rtasidagi nikohdan tug'ilgan avlod.

Mulat — oq tanli va qora tanli kishilar o'rtasidagi nikohdan tug'ilgan avlod.

Savol va topshiriqlar

1. Lotin Amerikasi qay tariqa mustamlakaga aylangan edi?
2. Lotin Amerikasi mamlakatlarining milliy-ozodlik kurashi va uning natijalari haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Mustaqillik urushi natijasida tashkil topgan milliy davlatlarning ro'yxatini tuzing. Ularni xaritadan toping.

V BOB. XIX ASRNING 70-YILLARIGACHA BO‘LGAN DAVRDA OSIYO VA AFRIKA MAMLAKATLARI

31-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo‘lgan davrdagi Hindiston

Buyuk Britaniya mustamlakachilik tartibi. Buyuk Britaniya hukmron tabaqalari yangi asrda ham Hindistonni butunlay o‘z mustamlakalariga aylantirish siyosatini davom ettirdilar. Shu maqsadda, hukumat «Hindiston ishlari bo‘yicha nazorat kengashi» tashkil etdi. Bu kengash Buyuk Britaniyaning Hindistondagi mustamlakachilik siyosatining yo‘nalishlarini belgilab borardi.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniya parlamenti Hindistonni boshqarish to‘g‘risida qonun qabul qildi. Unga ko‘ra, «Ost-Indiya» kompaniyasining Kalkutta shahridagi gubernatori Buyuk Britaniyaning Hindistondagi barcha mustamlakalari general-gubernatori etib tayinlandi. Shu tariqa kompaniya amalda Hindistonni boshqaruvchi mustamlakachi ma‘muriyat apparatiga aylantirildi.

Hindistonning mustamlakaga aylantirilgan hududlari ma‘muriy jihatdan general-gubernatorga itoat etuvchi gubernatorlar tomonidan boshqarildi.

Buyuk Britaniya to‘qimachilik sanoati mahsulotlarining Hindistonda sotilishi mahalliy to‘qimachilik hunarmandlarini xonavayron qildi. Chunki ularning mahsuloti sifat jihatdan Buyuk Britaniya tovarlari bilan raqobat qila olmasdi. Oqibatda Hindistonning o‘n minglab to‘quvchilari ochlikka mahkum etildi.

«Ost-Indiya» kompaniyasi katta harbiy kuchga tayanar edi. U hindlarning o‘zidan ham yollanma qo‘shin tuzdi. Bu qo‘shin askari sipohi deb atalardi. Qo‘shinga ingliz zobitlari qo‘mondonlik qilishardi.

Hindistonda faqat shu qo‘shin-gina hindlarning birdan-bir uyushgan tashkiloti edi, xolos. Kompaniya sipohilarning Buyuk Britaniyaga

Bahodirshoh II.

soʻzsiz itoat etib, xizmat qilishini istardi. Mustamlakachilar mahalliy aholining milliy his-tuygʻularini hisobga olmasdilar.

Oqibatda mana shu yagona uyushgan, sipohilardan iborat harbiy kuch orasida ham mustamlakachilik tartiblaridan no-rozilik tobora kuchayib bordi.

Sipohilar qoʻzgʻoloni. Sipohilar qoʻzgʻolonining boshlanishiga bevosita turtki qoʻshinda patron bilan oʻqlanadigan miltiqning joriy etilishi boʻldi. Yangi patronning usti qalin qogʻoz bilan qoplangan boʻlib, patronni miltiq stvoliga solishdan oldin poʻstloqni tish bilan yirtib tashlash kerak edi. Bu qogʻoz poʻstloq ustiga esa yogʻ surtilgan edi. Sipohilar orasida shu yogʻ sigir va choʻchqa yogʻining aralashmasidan tayyorlangan, degan gap tarqalib ketdi.

Hinduiylik dinida sigir muqaddas hisoblanadi va uning goʻshti isteʼmol qilinmaydi. Hind sipohi sigir yogʻi ishlatilgan patronni tishi bilan tishlashni oʻz dinining qattiq tahqirlanishi, musulmon sipohi esa choʻchqa yogʻi ishlatilgan patronni tishi bilan tishlashni islom dinining ongli ravishda qattiq tahqirlanishi (islomda choʻchqa goʻshti harom hisoblanadi) deb qabul qildilar. Oqibatda ular yangi patronni olishdan bosh tortdilar. Oxiri bu hodisa qoʻzgʻolon koʻtarilishiga olib keldi.

Qoʻzgʻolon 1857-yilda boshlandi. Sipohilar tez orada Dehli shahrini egalladilar. Shoh saroyiga bostirib kirishib, Boburiy hukmdor Bahodirshoh II ni hind xalqini mustamlakachilarga qarshi qoʻzgʻolon koʻtarishga chorlovchi chaqiriqni imzolashga majbur etdilar.

Qoʻzgʻolonning bostirilishi. Buyuk Britaniya Hindistonga qoʻshimcha harbiy kuchlarni yuborishga majbur boʻldi. Shundan soʻng harbiy kuch ustunligi Buyuk Britaniya bosqinchilari tomoniga oʻtdi.

Britaniya qoʻshini qoʻzgʻolonchilar egallagan shaharlarni qamal qilib, ularni shturm bilan egaladilar. Aholi oʻzini qahramonona himoya qildi. Janglar koʻchalarda olib borildi. Mustamlakachilar toʻplarni fillarga ortib, Dehliga olib kirdilar va bu tadbir jang taqdirini hal qildi.

Qoʻzgʻolonni bostirish paytida dahshatli vahshiyliklar qilindi. Buyuk Britaniya askarlari xotin-qizlar, bolalar va keksalarni ayashmadi. Asir tushganlarni bir joyga toʻplangan olomon oldida toʻp ogʻziga bogʻlardilar va toʻpdan oʻq otib, parcha-parcha qilib tashlardilar.

Mustamlakachilarning qo'zg'olonchilarni to'p og'ziga bog'lab otishi.

Mustamlakachilar 1858-yilda Hindistonni Buyuk Britaniya mulki deb e'lon qildilar. Qo'zg'olonchilar tor-mor keltirilgan bo'lsa-da, mustamlakachilar ba'zi islohotlarni o'tkazishga majbur bo'ldilar. Chunonchi, yer egalarining soliqlarni oshirishi taqiqlab qo'yildi. Mahalliy knyazlarning o'z yerlariga egaligi daxlsiz deb e'lon qilindi. «Ost-Indiya» kompaniyasi esa tugatildi. Hindistonni boshqarish Britaniya ma'murlari qo'liga o'tdi.

O'zingizni sinang:

- ◆ «Ost-Indiya» kompaniyasi —
- ◆ 1857-yilda ...
- ◆ 1858-yilda ...

Hindistonda ziyolilar qatlamining shakllanishi. Buyuk Britaniya hukumati qo'zg'olondan zarur xulosalar chiqardi. Endi hukumat mahalliy aholiga qator imtiyozlar joriy etish yo'liga o'tdi.

Jumladan, hindlarning ilm olishlariga yo'l ochdi. Maktab, kollej va boshqa o'quv yurtlari ochila boshlandi. Hindlar Yevropa davlatlari universitetlarida ham ta'lim olish imkoniga ega bo'ldilar. Shu tariqa mahalliy ziyolilar qatlami shakllana bordi.

Yevropacha ma'lumotga ega bo'lgan hindlar davlat xizmatiga qabul qilina boshlandi. Ular orqali ingliz tilining tarqalishi yanada kengaya bordi. To'g'ri, dastlabki yillarda ingliz tilini biluvchi hindlar juda ozchilikni tashkil etardi. Biroq shu ozchilik orqali ham hind jamiyatiga ilg'or g'oyalar kirib kela boshladi.

Sipohi (jangchi) – Buyuk Britaniya zobitlari rahbarlik qilgan hindlardan tuzilgan yollanma qo'shin.

Savol va topshiriqlar

1. Hindistonda o'rnatilgan Buyuk Britaniya mustamlakachilik tartiblari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Mustamlakachilar Hindistonni qay tariqa boshqardilar?
3. Sipohilar qo'zg'olonining sabablarini tushuntirib bering.
4. Buyuk Britaniya hukumati qo'zg'olonni bostirish uchun qanday choralar ko'rdi?
5. Qo'zg'olonning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

32-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Xitoy

Sin imperiyasi qudratining zaiflashuvi. Siz 20-mavzuda Sin sulolasining bosqinchilik urushlari olib borganligini bilib olgan edingiz.

Topshiriq

Xitoyda Sin sulolasi hukmronligi qachon va qay tariqa o'rnatilganligini aniqlang.

Biroq XVIII asr oxirlariga kelganda imperiyaning istilochilik qudrati zaiflashdi. Iqtisodiy turg'unlik va mamlakat aholisining asosiy qismini tashkil etuvchi dehqonlarning qashshoqlashuvi dehqonlarni qo'zg'olon ko'tarishga majbur etdi.

Shu tariqa Xitoy ichki ziddiyatlar iskanjasida qoldi. Hukmron sulola umri tugayotgan tuzumni butun choralar bilan saqlab qolishga urindi. Hukmron tabaqalar siyosatiga qarshi har qanday bosh ko'tarish shafqatsizlik bilan bostirildi. Bu davrda Xitoyga Buyuk Britaniya va Fransiya savdogarlarining

kirib kelishi kuchaydi. Ularning faol harakatlari Xitoy hukumatini xavotirga solib qo'ydi. Chetelliklarning mamlakatga ko'plab kirib kelishining oldini olish maqsadida imperator 1757-yilda Xitoy bandargohlarini tashqi savdo uchun yopiq deb e'lon qildi. Shu tariqa Xitoyni tashqi dunyodan ajratib qo'yish siyosati boshlandi.

Tashqi savdo imperator amaldorlari nazorati ostida faqat Guanjou porti orqaligina olib boriladigan bo'ldi. Xitoyning o'zini-o'zi yakkalab qo'yish siyosati feodal tartiblarining saqlanishiga xizmat qildi. Uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga katta zarar yetkazdi. Imperator ma'murlari fan va texnika sohasida boshqa xalqlarning yutuqlarini rad etdilar. Mamlakat qoloqlik botqog'iga botib qoldi.

Shunday bir sharoitda Buyuk Britaniya hukumati Xitoyni o'z savdogarlari uchun ochishga butun choralar bilan urindi. Sin imperatorining qaysarligini sindirish uchun unga bir bahona kerak edi.

Birinchi afyun urushi. Buyuk Britaniya savdogarlari Hindistondan g'ayriqonuniy ravishda Xitoyga *afyun* (qora dori) kirita boshladilar. Mahalliy Xitoy ma'murlari afyun orilgan karvonlarni musodara qilganiga javoban Britaniya hukumati afyun va ingliz tovarlarini olib kirishni qonunlashtirish uchun 1840-yilda Xitoyga qarshi urush boshladi. Urush tarixga «birinchi afyun urushi» nomi bilan kirgan. Bu urush 1842-yilgacha davom etdi. Urushda Xitoy iqtisodiy va harbiy texnika jihatdan qoloqligi tufayli mag'lubiyatga uchradi. Urush yakunida Buyuk Britaniya Gonkong orolini bosib oldi va Xitoyni chetel savdogarlari uchun bir nechta portlarni ochib qo'yish haqidagi shartnomani imzolashga majbur etdi.

Lekin Xitoy afyun olib kirilishining qonuniy ekanligini tan olmadi.

Ikkinchi afyun urushi. 1856-yilda ikkinchi afyun urushi ro'y berdi. Bu safar Xitoy Buyuk Britaniya va Fransiyaning birlashgan qo'shinlaridan qaqshatqich zarbaga uchradi. Ular Pekin bo'sag'alarida juda boy xazinalarga ega bo'lgan imperatorning yozgi saroyini taladilar va vayron qildilar. Mustamlakachilar Xitoyni yangi teng bo'lmagan shartnomalar tuzishga majbur etdilar. Chetelliklarga yana boshqa portlar orqali ham savdo olib borishga ruxsat etildi va yangi imtiyozlar berildi. Ayni paytda ingliz va fransuz fuqarolari Xitoy

hududida Xitoy qonunlari va sudiga bo'ysunishdan ozod qilindilar. Agar ular jinoyat qilsalar, ularni tegishli mamlakatning elchisi o'sha mamlakatning qonunlariga binoan sud qilardi. Dengiz savdosida ustunlikni egallagan Buyuk Britaniya Xitoyda hammadan ko'proq imtiyozlarga ega bo'lib oldi. Dengiz sohilidagi katta shaharlarda vujudga keltirilgan maxsus kvartallarda faqat ajnabiylar yashashar, xitoy ma'murlari esa bu yerlarga kira olmas edilar.

Taypin jangchilari.

Dehqonlar qo'zg'oloni va taypinlar davlati (1850 – 1864). Hukumatning taslimchilik siyosati oqibatida Xitoyning Yevropa davlatlari yarimmustamlakasiga aylanib borishi hamda feodal zulmining kuchayishi xalq ommasining keskin noroziligiga sabab bo'ldi. Oqibatda dehqonlar qo'zg'olon ko'tarishga majbur bo'ldilar. Bu qo'zg'olon 1850-yilda mamlakat janubida boshlandi. Sin sulolasi va feodallarga qarshi kurash mustamlakachilarga qarshi kurash bilan qo'shilib ketdi.

Qo'zg'olonga dehqonning o'g'li, maktab o'qituvchisi Xun Syusyuan boshchilik qildi. Qo'zg'olonchilar Yanszi viloyatida «Samoviy mo'l-ko'lhilik davlati» («Taypin tyango») barpo etdilar. Uning markazi Nankin shahri bo'ldi. Xun Syusyuan fikricha, bunday davlatlarda dehqonlar jamoa bo'lib yashashlari, jamoada «hech bir narsada tengsizlik bo'lmasligi, hammaning to'q va kiyimi but bo'lishi uchun yerga ega bo'lgan holda uni birgalikda ishlash, oziq-ovqat bo'lganida birgalikda tanovul qilish, kiyim-kechak bo'lganida ularni baravar taqsimlash, pul bo'lganida uni birgalikda sarflash lozim» edi. Aholi turmushi harbiy tartib asosida qurildi. Har bir oilaning qo'shinga bitta askar yetkazib berishi belgilab qo'yildi. Harbiy qism boshlig'i ayni paytda qism joylashgan hududda datlat hokimiyatini amalga oshirardi. Barcha erkaklar bitta mehnat lageriga, ayollar va bolalar boshqa yerga joylashtirildi.

Taypinlar mag'lubiyati. Qo'zg'olon rahbarlarining orzu-umidlari puch xayol edi, xolos. Ularning yerni oilaga oila a'zolari soniga qarab teng bo'lib berish haqidagi rejalari qo'zg'olonda ishtirok etayotgan mulkdor tabaqalarni qo'zg'olondan uzoqlashtirdi. Bu hol taypinlar rahbarlari orasida

nizo kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Yer ololmagan dehqonlar esa umidsizlikka tusha boshladilar. Bu esa davlat ma'murlariga taypinlarni tor-mor keltirishda yordam berdi. Hukumat kuch to'plab hujumga o'tdi. Unga Buyuk Britaniya, Fransiya va Amerika Qo'shma Shtatlari yordam ko'rsatdilar. Buyuk davlatlar Xitoyda inqirozga yuz tutgan Sin sulolasi hukmronligi saqlanib qolishidan manfaatdor edilar.

1864-yilda hukumat qo'shinlari qo'zg'olon rahbarlari joylashgan Nankin shahrini ishg'ol qildilar. Xun Syusyuan o'z joniga suiqasd qildi. Taypinlar qo'zg'oloni bostirilganidan keyin chetel mustamlakachilari Sin sulolasini qo'llab-quvvatlashni davom ettirdilar va uning yangi-yangi yon berishlariga erishdilar.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1757-yilda
- ◆ 1850-yilda
- ◆ Afyun urushlari — bu
- ◆ Samoviy mo'l-ko'chilik davlati —

Afyun (yunoncha abiyun) — mudratuvchi, uxlatuvchi so'zidan kelib chiqqan bo'lib, kuchli giyohvand moddaga aytiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Xitoy qay tariqa buyuk davlatlar asoratiga tushib bordi?
2. «Yopiq eshiklar» siyosatidan ko'zlangan maqsad nima edi va u qanday oqibatlariga olib keldi?
3. Xitoyni chetel kapitali uchun ochishda afyun urushlari qanday rol o'ynadi?
4. Taypinlar qo'zg'oloni va uning mag'lubiyati sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

«XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrdagi Hindiston va Xitoy tarixidagi o'xshash va o'ziga xos jihatlarni» jadvalini tuzing.

33-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Yaponiya

Yaponiyaning kuch bilan «ochilishi». XVI asrdayoq Yaponiyada xristian dinining tarqalishi taqiqlangan edi. Hukmdorlar xristian dini yapon xalqi milliy an'alarini

buzuvchi, xristian missionerlarini bosqinchilarning dastlabki guruhi deb hisoblaganlar. Shu tufayli XVII asrda Yaponiya hukmdorlari mamlakatni chetelliklar uchun yopib qo'ydilar va mamlakatdagi barcha yevropaliklarni quvib yubordilar.

Syogun farmonida bunday deyilgan edi: «Shu davrdan boshlab Yaponiyaga chetellardan hech kim, hatto elchilar ham kiritilmaydi. Hatto o'lim xavfi ham bu farmonni bekor qila olmasligi lozim».

Syogun deb kimga aytilganligi va uning hokimiyati qay tariqa o'rnatilganligini eslang.

Shu tariqa yillar ketidan yillar o'taverdi. Va nihoyat, 1854-yilda AQSH harbiy-dengiz floti Yaponiyani ochilishga majbur etdi. Shu yili AQSH bilan Yaponiya o'rtasida «Tinchlik va do'stlik to'g'risida» shartnoma imzolandi. Unga ko'ra, Yaponiya AQSHga ikkita portini ochdi va AQSH konsulini qabul qildi. AQSHdan so'ng Yaponiyada Yevropa davlatlari ham birin-ketin kirib kela boshladilar. Ularning maqsadlari Yaponiya bozorlarini egallash edi.

1858-yilda amerikaliklarga yana bir nechta port ochib qo'yildi. Yaponiyadagi AQSH fuqarolariga eksterritoriallik huquqi berildi. Ayni paytda AQSH tovarlariga juda past boj to'lovlari belgilandi. Tez orada xuddi shu mazmundagi shartnomalar Yevropa davlatlari bilan ham imzolandi. Aslida bu shartnomalar Yaponiyani kamsituvchi teng bo'lmagan shartnomalar edi. Harbiy jihatdan qudratli davlatlarga yon bermaslikning iloji yo'q edi. Shu tariqa Yaponiyaning siyosiy va iqtisodiy yopiqlik davri tugadi.

«Ma'rifatli boshqaruv» davrining boshlanishi. Chetel davlatlari uchun «ochilish» Yaponiya iqtisodiga ham salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Chunki Yaponiya bozorlarining chetel tovarlari bilan to'ldirilishi Yaponiya manufaktura va hunarmandchilik ishlab chiqarishiga katta zarba berdi. Natijada mamlakatda chetelliklarni quvib chiqarishni talab qiluvchilar harakati kuchaydi.

Ayni paytda samuraylarning savodxon qismi va ziyolilar Yaponiya chetelliklar uchun yopiq bo'lgan yillarda mamlakat taraqqiyoti AQSH va G'arbiy Yevropa davlatlaridan orqada qolganligini yaxshi tushunganlar. Shuning uchun ular chuqur

islohotlar o'tkazish yo'li bilan Yaponiyani zamonaviy davlatga aylantirish haqida o'ylay boshladilar.

Imperator tarafdorlari Yaponiyani *modernizatsiya* qilish uchun kurashuvchilar harakatidan syogun hokimiyatini tugatish va imperator hokimiyatini qayta tiklash uchun foydalanishga qaror qildilar.

Shu tariqa mamlakatning kuch bilan ochilishi va syogun hukumatining chet davlatlar bilan imzolagan noteng shartnomalari mamlakatda fuqarolar urushi boshlanishiga turtki bo'ldi. Syogun hokimiyatini ag'darish uchun ommaviy harakatning asosiy kuchini samuraylar tashkil etdi. Ularga qishloq va sharlarning boy hamda o'rta tabaqalari qo'shilishdi. Fuqarolar urushi natijasida syogun hokimiyati ag'darildi.

1867-yilda Tokugava sulolasining oxirgi syoguni imperator Musuxito foydasiga oliy hokimiyatdan voz kechdi. Shu yili unga imperator Meydzi («ma'rifatli boshqaruv») nomi bilan toj kiydirildi.

Meydzi islohotlarining boshlanishi. Yaponiya uchun modernizatsiya davri boshlandi. Hukumat o'z oldiga milliy an'analardan voz kechmagan, mustaqillikni to'la saqlab qolgan holatda g'arb namunasida Yaponiyani zamonaviylashtirish vazifasini qo'ydi. Dastlab agrar islohot o'tkazildi. Bu islohot yerni sotish va sotib olishga, uni xususiy mulkka aylantirishga ruxsat berdi. Natijada asrlar davomida katta yer egalari uchun mehnat qilib kelgan dehqonlar chek yerga ega bo'ldilar. To'g'ri, yer uchun katta soliq ham belgilab qo'yildi. Bu soliq qiymati hosildan olinadigan daromad hajmining 50 foiziga teng edi. Shuning uchun ham islohotdan 10 yil o'tgach, yer olgan dehqonlarning atigi 1/3 qismi o'zlariga berilgan yerni qo'llarida saqlab qola oldilar. Qolganlari esa ijarachilarga aylandilar. Shunday bo'lishiga qaramay, islohot qishloq xo'jaligida kapitalistik munosabatlarning rivojlanishini ta'minladi. Ma'muriy sohada o'tkazilgan islohot mahalliy knyazlar hokimiyatini tugatdi. Knyazlar qudratini sindirish uchun dastlab yerlarining bir qismi musodara qilindi. So'ng ular boshqaruv huquqidan ham mahrum etildi. Joylarda hokimiyat imperator tayinlaydigan gubernatorlar qo'liga o'tdi.

Harbiy islohotga ko'ra, Yaponiyada umumiy harbiy majburiyat joriy etildi. Samuraylar avvalgi qiyofasini yo'qotdi.

Endi ular doimiy harbiy xizmatda bo'lish imtiyozidan mahrum bo'ldilar. Yevropacha nusxadagi yangi qo'shinning shakllantirilishi belgilandi.

Fransiyadan harbiy mutaxassislar taklif etildi. Qo'shin Yevropadan sotib olingan zamonaviy qurollar bilan qayta qurollantirildi. Garchand qo'shin yevropacha andoza asosida tuzilgan bo'lsa-da, uning mafkurasi yaponcha bo'lib qolaverdi. Chunonchi, qurolli kuchlarda xizmat qiluvchilar ongiga o'z davlatining manfaatlariga sodiqlik, imperatorga muhabbat va o'limni nazar-pisand qilmaslik g'oyalari toqat bilan singdirildi. Bu xususiyatlar «yaponcha milliy ruh»ning qirralari, belgilari deb hisoblandi.

Bundan tashqari, yaponlar ongiga Yaponiyaning quyosh xudosi Amaterasu xohishiga ko'ra paydo bo'lganligi, shuning uchun ham bu davlat Osmon va Yer kabi abadiy mavjudligi, imperatorga xudo Amaterasudek mehribonlik xos ekanligi, uning hech qachon nohaq bo'lishi mumkin emasligi, imperatorga sodiqlik vatanparvarlikning oliy namunasi ekanligi, yaponlarning boshqalardan ustunligi, millatning ulug' vazifasi kabi g'oyalar ham undan-da kam bo'lmagan toqat bilan singdirila borildi. Ayni paytda G'arb davlatlari siquviga qarshi turmoq uchun barcha Osiyo davlatlari Yaponiya imperatori hokimiyati ostiga birlashishi lozimligi haqidagi g'oyalar ham esdan chiqarilmadi.

Bu g'oyalarni yoshlar ongiga singdirishda ibodatxona, qo'shin va maktablarga katta e'tibor berildi. Bu g'oyalar kelgusida Yaponiyaning Osiyo qit'asida olib borgan keng ko'lamlı bosqinchilik urushlarini mafkuraviy jihatdan tayyorlash jarayonida muhim rol o'ynadi.

Iqtisodiy taraqqiyotning yangi xususiyatlari. Meydzi islohotlari mamlakatda feodal tarqoqlikka chek qo'ydi. Natijada yagona yapon ichki bozori vujudga keldi. Mamlakatda yagona pul birligi — iyen joriy etildi. Hukumat ishlab chiqarishni industrlashtirish masalasiga Yaponiyani uning ichki ishlariga chet davlatlar aralashuvi xavfidan himoya qiluvchi asosiy omil deb qaradi. Shuning uchun ham davlat sanoat korxonalari qurilishlariga homiylik qildi. Asosiy sanoat korxonalari davlat mablag'i hisobiga qurildi, keyinchalik ular imtiyozli asoslarda turli firmalarga sotildi yoki ijaraga berildi. Davlat tadbirkorlikni har tomonlama rag'batlantirdi va qo'llab-

quvvatladi. Meydzi islohotlari tarixga «Meydzi inqilobi» nomi bilan kirgan.

O‘zingizni sinang:

- ◆ 1854-yilda ◆ Ma’rifatli boshqaruv — bu
- ◆ 1867-yil
- ◆ Yapon jangchilari ongiga ... kabi g‘oyalar singdirilgan.

Modernizatsiya — zamonaviylashtirish.
Eksterritorial huquq — chetel fuqarolarining shaxsi, uy-joyi va mol-mulki daxlsizligi hamda mahalliy davlat sudining ularni sud qila olmasligi.

Savol va topshiriqlar

1. Nima sababdan AQSH va Yevropa davlatlari uchun Yaponiyani «ochilish»ga majbur etish zarur edi?
2. Yaponiyada Syogun hokimiyati qay tariqa ag‘darildi?
3. Imperator Musuxito o‘tkazgan islohotlar haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Meydzi islohotlarining Yaponiya taraqqiyotidagi o‘rniga baho bering.

34-§. XVI — XIX asrning 70-yillarigacha bo‘lgan davrda Koreya

Koreyaning kuchsizlanishi. VII sinf «Jahon tarixi» darsligidan ma’lumki, 1392-yili hokimiyatga kelgan Li sulolasi asoschisi Li Song (1392–1398) Koreyani, avvalgi sulola davrida atalgan «Koryo» o‘rniga, «Choson» deb atadi. Li Song davrida Koreyaning davlat tuzumi Minlar sulolasi davridagi Xitoy namunasida qaytadan tashkil qilindi. Ammo yangi davr boshlarida Koreya taraqqiyotda qo‘shni davlatlardan tobora ortda qolib bordi. Buning ichki sabablari XIV–XV asrlarda o‘rnatilgan yerga egalik qilishning feodal shakli saqlanib qolayotganligida edi. Natijada feodallar (yer-mulk egalari) va amaldorlar tomonidan davlat yerlarini egallab olish hollari ko‘paydi, qishloq xo‘jaligida sudxo‘rlik avj oldi. Erkin dehqonlar soni kamayib ketdi, dehqonlar qo‘zg‘olonlari avj oldi. Qishloq xo‘jaligidagi bunday holatga shahar iqtisodi, sanoat va savdoning past darajasi mos kelardi. Hunarmandlar ham, huddi dehqonlar singari, qaram qilingan edi.

1592–1598-yillardagi Yaponiya tajovuzi. XVI asrda markazlashgan mamlakatning asta-sekin zaiflashib borayotganligi shimoliy va janubiy chegaralardagi qo‘shnilarning tajovuzlariga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, janubda Yaponiya tomonidan xavf kuchaydi.

1592-yilda Yaponiya qo‘shini Koreya hududiga bostirib kirdi va koreys qo‘shinlari qarshiligini yengib, dastlab Seulni, keyinroq esa Pxenyanni egalladi. Mamlakatning katta qismi yapon qo‘shinlari tomonidan bosib olindi. Ular tinch aholiga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo‘ldilar. Bu vahshiyliklarga Yaponiyaning Kioto shahridagi «quloqlar qabristoni» isbot bo‘la oladi. Unga o‘ldirilgan koreyslardan kesib olingan 30 mingta quloq va burun ko‘milgan.

Mamlakatda yapon bosqinchilariga qarshi xalq urushi boshlandi. Bosib olingan hududlarda «Haq ish uchun» xalq partizan guruhlarini tuzildi. Xalq qo‘shinlarining harakatlariga Li Sun Sin qo‘mondonligi ostidagi koreys flotining g‘alabalari dalda bo‘ldi. 1592-yilning yozida Li Sun Sin floti yapon flotini tor-mor qildi.

Shu yilning oxirida 50 minglik Xitoy qo‘shinining yordamga kelganligi koreyslarning yaponlarga qarshi kurashini yengillashtirdi. 1593-yilda Xitoy va Koreyaning birlashgan qo‘shinlari Pxenyani va Seulni ozod qildilar.

Biroq, 1597-yilning boshlarida yaponlarning yangi hujumi boshlandi. Koreya endi urushga ancha yaxshi tayyorlangandi. Koreyslar quruqlikda ham, dengizda ham g‘alabalarga erishdi.

Yaponlar bosqini mamlakatda ulkan ma‘naviy va moddiy yo‘qotishlarga olib keldi. Ko‘pgina hududlarda faqat vayron qilingan shahar va qishloqlarning qoldiqlarigina qolgandi, xolos. Urush yillarida Koreya poytaxtining aholisi ikki barobar kamaydi. Vayron qilingan saroylarni qayta qurish uchun poytaxtga ko‘p minglab dehqonlar quvib kelindi. Haydaladigan yer maydonlari keskin qisqarib ketdi. Amaldorlar orasida poraxo‘rlik va jinoyatchilik, xalq orasida esa ocharchilik va vabo avjiga chiqdi. Mamlakat o‘zini tiklayotgan bir paytda unga manchjurlarning hujumi boshlandi.

Koreyaga Manchjurlarning bostirib kirishi. Xitoyda o‘z hukmronligini o‘rnatishga intilayotgan manchjurlar 1627-yili Koreyaga bostirib kirdilar. Ular koreys qo‘shinining qarshiligini yengib, ko‘plab shaharlarni egallab oldilar va taladilar.

Koreys hukumati Kanxva oroliga ko'chib o'tdi va u yerdan turib bosqinchilar bilan muzokaralar olib bordi. Ikki tomon o'rtasida imzolangan tinchlik shartnomasiga ko'ra Koreya Xitoyning yordamidan va u bilan ittifoqchilik munosabatlaridan voz kechishi kerak edi.

Ammo 1636-yilda manchjur qo'shinlari Koreyaga yangi hujum boshladi. Manchjurlar Seulni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Noiloj qolgan Koreya taslim bo'ldi. 1637-yildagi yangi shartnomaga ko'ra Koreya qiroli o'zini manchjurlarning vassali deb tan oldi. Koreys hukumati Minlar sulolasi bilan har qanday munosabatlarni to'xtatish va manchjurlarga qo'shin, qurol-aslaha, kemalar bilan Xitoyga qarshi bo'lajak urushda yordam berish, har yili oltin, kumush, guruch, ipak, matolar va qog'oz bilan o'lpon to'lab turish majburiyatini oldi.

Chet davlatlarning hujumi qirolni Koreyani chet mamlakatlar uchun yopiq deb e'lon qilishga majbur etdi. Chet-elliklar bilan har qanday aloqa uchun o'lim jazosi belgilandi. Bu ta'qiqni buzgan chetellik fuqarolarni ham shunday qismat kutardi.

Manchjurlar bosqini natijasida, hali yaponlarning bosqinidan o'ziga kela olmagan Koreya yangi qiyinchiliklarga duchor bo'ldi. Ko'pgina shahar va qishloqlar talangan hamda vayron qilingan, ularning aholisi esa qullikka haydab ketilgan edi. Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilikka katta zarar yetkazildi. Manchjurlarga to'lanadigan ulkan o'lpon xonavayron aholiga og'ir yuk bo'ldi. Bularning barchasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning vayron bo'lishiga olib keldi va Koreyaning busiz ham og'ir iqtisodiy holatini yanada chuqurlashtirdi.

Ijtimoiy taraqqiyot. Og'ir iqtisodiy va siyosiy inqiroz Koreya hukmdorlarini mamlakatda islohotlar o'tkazishga majbur qildi. Aholining ilg'or qatlami ham hukumatni shunga undayotgan edi. Feodal munosabatlarning to'siq bo'lishiga qaramasdan, mamlakatda mahalliy bozorlar shakllandi, yarmarka va yirik savdo markazlari paydo bo'ldi, Xitoy va Yaponiya bilan savdo aloqalari kengaydi.

Qirol Yonchjon (1725–1776) davrida mamlakatni rivojlantirish maqsadida islohot o'tkazildi. To'g'onlar, suv omborlari qurildi, ocharchilik holati uchun maxsus don omborlari tashkil qilindi. Shuningdek, guruchdan spirtli ichimliklar tayyorlash man qilindi va ba'zi bir davlat soliqlari bekor qilindi

yoki kamaytirildi. So‘roq qilish paytida qiynoqning eng og‘ir turlari (oyoqlarni sindirish) ta‘qiqlandi. Qirol Yonchjon davrida dehqonlarning katta yer egalari shaxsiy qaramligini bekor qilish va qul ayolning nevarasi ozod inson bo‘lishi haqida deklaratsiya e‘lon qilindi. Zaiflashayotgan feodal tuzumni mustahkamlashga bo‘lgan bu urinishlar 1785-yilda tuzilgan «Qonunlarning buyuk to‘plami» deb nomlangan hujjatda o‘z ifodasini topdi. Biroq, katta yer egalari va amaldorlar hukmronligini mustahkamlash maqsadida qilingan bu kabi qisman yon berishlar, mamlakatdagi butun feodal tuzumining chuqur inqirozini to‘xtata olmadi. Mamlakat Xitoy, Yaponiya, Rossiya, AQSH va Yevropa davlatlarining mustamlakachilik obyektiga aylanib bordi.

XIX asrning 30–60-yillarida Koreya. XIX asrning 30-yillaridan koreys jamiyatining barcha tizimlaridagi inqiroz yanada keskinlashdi. Ichki siyosiy ziddiyatlar tufayli zaiflashgan Li sulolasi tanazzulga yuz tutdi. Ana shunday paytda mamlakatga Koreyani chet davlat uchun ochish va uni mustamlakaga aylantirishga intilayotgan kapitalistik davlatlar xavf solayotgan edi. Bu xavf dastlab yevropalik xristian missionerlarining faolligi oshganligi bilan ifodalandi. 1831-yili Rim papasi Koreya yepiskopligi tuzilganligini e‘lon qildi. 1832-yili Koreya qirg‘oqlari yaqinida paydo bo‘lgan kema Buyuk Britaniya nomidan savdo munosabatlari o‘rnatishni taklif qildi, lekin rad javobini oldi. Bu orada xristian cherkovi missionerlari vakillari Koreyaga yashirin kirib kelib, o‘z faoliyatlarini olib borayotgan edilar. Ular, asosan, fransuz missionerlari edi. Bu missionerlarning xristian dinini qabul qilgan koreyslar bilan birga qatl etilishi Koreyaga fransuz harbiy kemalari yuborilishi uchun bahona bo‘ldi. Harbiy kuchlarga tayangan fransuzlar missionerlarning o‘limi uchun tovon sifatida Koreya portlarining ochilishini talab qildi. Biroq tashrif muvaffaqiyatsiz bo‘ldi — ikkita kema Koreya qirg‘oqlari yaqinida sayozlikka o‘tirib qoldi.

Xitoyning chet davlatlar uchun zo‘ravonlik bilan «ochilishi» va manchjurlarning G‘arbning qudratli davlatlariga taslim bo‘lishi Koreyaning hukmron doiralariga juda katta ta‘sir ko‘rsatdi. Seullik hukmdorlar mamlakatni tashqi dunyodan yana ham qattiqroq va yana ham to‘laroq ajratib qo‘yish yo‘liga o‘tdilar.

XIX asrning o'rtalarida Koreyadagi ichki vaziyat xalq g'azabining oshib borishi bilan xarakterlanadi. Missionerlardan biri o'z yashirin xabarida: «Kichik bir uchqun shunday yong'in keltirib chiqarishi mumkinki, uning oqibatlarini hatto hisobga olib ham bo'lmaydi», deya yozgandi. 60-yillarning boshidagi ocharchilik ahvolni yanada og'irlashtirib yubordi. Dehqonlarning ko'plab qo'zg'olonlari ko'tarildi, biroq ularning hammasi hukumat tomonidan shafqatsizlik bilan bostirildi.

Bu orada kapitalistik davlatlarning Koreyaga bosimi ham kuchaydi. Ayniqsa, amerikaliklar bir necha bor Koreya portlarini o'zlari uchun «ochishga» va teng bo'lmagan shartnomalar tuzishga urinib ko'rdilar. Lekin ularning barcha urinishlari koreyslarning qattiq qarshiligiga uchradi va amalga oshmadi.

Biroq Koreya hukmron tabaqalarining zamon talablariga mos iqtisodiy islohotlarni o'tkazmaganligi mamlakatni tashqi dunyodan ajratib qo'rganligi Koreya iqtisodiyotining nochor ahvolda qolaverishiga sabab bo'ldi. Bu esa oxir-oqibat Koreyaning Yaponiya mustamlakasiga aylanib qolishiga olib keldi.

Buning qanday ro'y berganligini Siz IX sinfda bilib olasiz.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday omillar Koreyaning kuchsizlanishiga olib keldi?
2. Yaponiya bosqini Koreya iqtisodi uchun qanday oqibatlar keltirdi?
3. Manchjurlar bosqinining Koreya uchun oqibatlari haqida so'zlab bering.
4. Qirol Yonchjon davridagi islohotlar qanday maqsadga qaratilgan edi?
5. Buyuk davlatlarning Koreyani «ochish» uchun harakatlari qanday maqsadni ko'zlagan edi?

35-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Usmoniylar imperiyasi

Davlat tuzumi. Usmoniylar imperiyasi so'z yuritilayotgan davrda ham mutlaq monarxiya bo'lib, o'rta asrlarga xos harbiy davlat belgilari to'la saqlanib qoldi. Huquqi hech narsa bilan cheklanmagan sulton davlatni boshqarar edi. Aynan uning zulmga asoslangan hokimiyati va yangilikni qabul qilishga mutlaqo tayyor emasligi jamiyat

taraqqiyoti yo'lidagi asosiy g'ovga aylandi. Aholining ruhoniylardan boshqa barcha davlat xizmatchilari sultonning quli hisoblangan. To'g'ri, mamlakatda islohotlar o'tkazishga urinishlar ham bo'ldi. Biroq ular mutaassib din arboblari va mustamlakachi chetel davlatlarining qarshiligi tufayli amalga oshmay qolaverdi.

«**Sharq masalasi**». XVIII asr oxiriga kelib Yevropaning kuchli davlatlari Usmoniylar imperiyasining zaiflashib qolganligidan foydalanib, uning mustamlaka hududlariga ko'z olaytira boshladilar. Bu hududlar geografik va siyosiy jihatdan katta ahamiyatga ega, tabiiy boyliklarga, xomashyolarga boy o'lkalar edi.

Buyuk Britaniya, Fransiya, Avstriya va Rossiya hukmron doiralari har biri bu o'lkalardan mumkin qadar ko'proq o'ljani qo'lga kiritishga intildilar. Yevropa davlatlarining Usmoniylar imperiyasiga qaram o'lkalarni egallab olish uchun o'zaro kurashi tarixga «Sharq masalasi» degan nom bilan kirgan. Buyuk Britaniya va Fransiya imperiyani o'z ta'sirlarida tutishga urindilar.

Rossiya esa Turkiyaga qaram bo'lgan Bolqon yarimorolida mustahkam o'rnashib olishga va Qora dengizning Bosfor hamda Dardanell bo'g'ozlarini, shuningdek, Istanbul shahrini qo'lga kiritishga intilgan.

Avstriya esa Bolqonning Rossiya ta'sirida qolishiga aslo toqat qila olmas edi. Aksincha, uning o'zi ham Bolqonda mustahkam mavqega ega bo'lib olish uchun intildi.

Sharq masalasining keskinlashuvi. Yevropaning taraqqiy etgan mamlakatlarida kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlaniishi yangi-yangi xomashyo o'lkalariga bo'lgan talabni yanada oshirib yubordi. Bu hodisa ularning Turkiya mustamlakalari uchun kurashini yanada kuchaytirdi. Imperiya xalqlarining milliy-ozodlik kurashidan Yevropa davlatlari Turkiya ichki ishlariga aralashish quroli sifatida foydalandilar. Chunonchi, 1827-yilda Londonda Buyuk Britaniya, Fransiya va Rossiya o'rtasida Turkiyaga qaram Gretsiyaga muxtoriyat huquqi berilishini ko'zda tutuvchi bitim imzolandi.

Fransiya esa 1830-yilda Jazoirni bosib oldi. Sulton hukumatining bunday ketma-ket muvaffaqiyatsizligi rasman Turkiyaga qaram Misr hukmdori Muhammad Alining bosh ko'tarishiga sabab bo'ldi.

U 1832-yilda sulton qo‘shinini tor-mor etgach, Istanbul shahriga yo‘l ochildi. Sultonni halokatdan Rossiya saqlab qoldi. Oxirgi maqsadi – birinchidan, Qora dengiz bo‘g‘ozlari va Istanbul shahrini qo‘lga kiritish bo‘lgan Rossiya uchun kuchli Muhammad Alidan kuchsiz sulton hokimiyati ma’qul edi. Ikkinchidan, Muhammad Alining g‘alabasi uni qo‘llab-quvvatlayotgan Fransiyaning ham g‘alabasiga teng edi. Bunga yo‘l qo‘yishni istamagan Rossiya Turkiya sultoniga o‘z yordamini taklif qildi.

Rossiya flotining tazyiqi bilan Muhammad Ali o‘z qo‘shinini Misrga qaytarib olib ketdi. Endi Rossiya – Turkiya o‘rtasida yaqinlashuv yuz bera boshladi.

Buyuk Britaniya va Fransiya tabiiyki, bunga toqat qila olmas edi. Endi ular Muhammad Alini qo‘llab-quvvatlay boshladilar.

Muhammad Ali sultondan o‘z qo‘l ostidagi hududlarni boshqarishni meros qilib qoldirish huquqini talab qildi.

Bu talab yangi urush boshlanishiga bahona bo‘ldi. Urush yakuniga ko‘ra, 1840-yilda Muhammad Ali Misr va Sudanni boshqarishni meros qilib qoldirish huquqini qo‘lga kiritdi.

O‘zingizni sinang:

- ◆ Sharq masalasi – bu
- ◆ 1840-yilda
- ◆ Adrionopol tinchlik shartnomasi

Imperiyaning yarimmustamlakaga aylanishi. Yevropa davlatlari Turkiya ichki ishlariga aralashishni tobora kuchaytirdilar. 1853-yilda Rossiyaning Turkiyaga qaram o‘lkalarda mustahkamlanib olishga urinishlari ular o‘rtasidagi urushni keltirib chiqardi. Bu urush Rossiya tarixiga «Qrim urushi» nomi bilan kirgan. Urush boshlanishi oldidan Rossiya podshosi Nikolay I sultondan Rossiyani Turkiyaga qaram o‘lkalarda yashovchi barcha pravoslav xalqlari, shuningdek, xristianlikning Falastindagi muqaddas joylari homiysi deb tan olishini talab qildi. Buyuk Britaniya va Fransiya sultonni bu talabni rad etishga undadilar. Oqibatda Rossiya – Turkiya urushi boshlandi.

Urushda Buyuk Britaniya, Fransiya va Turkiya uchlik ittifoqi g‘alaba qozondi. Biroq bu g‘alaba Turkiyaning Buyuk Britaniya va Fransiyaga qaramligini yanada kuchaytirdi. Urush natijasida 1856-yil imzolangan Parij Tinchlik shartnomasi Turkiya ustidan amalda G‘arb davlatlarining «ho-

miyligi»ni oʻrnatdi. Chetelliklarga Turkiyada yer va boshqa koʻchmas mulklar sotib olishga ruxsat berildi. Chet davlatlarga berilgan *konsessiyalar* kafolatlandi. Shu tariqa Turkiyaning yarimmustamlakaga aylanishi uchun yoʻl ochildi. XIX asrning 60- yillariga kelib mustamlakachi davlatlar Turkiyada uning siyosatini belgilashga imkon beruvchi iqtisodiy va siyosiy mavqega ega boʻlib oldilar.

70-yillarda Turkiyaning chet davlatlardan qarzi 2,4 mlrd frankka teng boʻldi. Shu tariqa bir vaqtlar dunyoning 3 qitʼa-sida ham katta-katta mustamlakalarga ega boʻlib olgan Turkiya endilikda Yevropaning kuchli davlatlari yarimmustamlakasiga aylandi.

Oʻzingizni sinang:

- ◆ 1853-yilda
- ◆ XIX asrning 60-yillaridan
- ◆ Konsessiya – bu
- ◆ 1856-yilda

Konsessiya (lotincha – ruxsat, yon berish) – davlat korxonalarini, mulkini muayyan muddatga chetel kapitaliga berish haqidagi kelishuv shartnoma.

Savol va topshiriqlar

1. Usmoniylar imperiyasining davlat tuzumi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. «Sharq masalasi» qanday masala edi va u qay tariqa vujudga kelgan?
3. «Sharq masalasi»da Yevropa davlatlari oʻrtasidagi kurashga baho bering.
4. Usmoniylar imperiyasi qay tariqa yarimmustamlakaga aylandi?

36-§. XVI–XIX asrning 70-yillarigacha boʻlgan davrda Afgʻoniston

Mustaqillik uchun kurash. XVI asrdan boshlab afgʻonlar Eron safaviylariga qarshi uzoq yillar davomida kurash olib bordilar.

Asosiy savdo yoʻllarini 1649-yilda Eron safaviylari egallab oldi va bu holat 1709-yilgacha davom etdi. Eron bosib olgan hududlarida, bir tomondan, afgʻon qabilalarini bir-biriga gij-

gijlash yo'li bilan ularni kuchsizlantirishga uringan bo'lsa, ikkinchi tomondan qabilalar hukmdorlariga turli xil unvonlar va yer-mulklar berish evaziga ular bilan kelishish siyosatini yuritdi. Biroq bu siyosatdan ko'zlangan maqsadga erishilmadi. Aksincha, afg'on qabilalari o'z mustaqilliklari uchun qattiq kurash olib bordilar. Bu davrda Eronda hukmron sulola chuqur tushkunlik davrini boshdan kechirayotgan edi.

1709-yilda Qandahor viloyatida Eron bosqinchiligiga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olonga afg'onlarning gilzoii qabilasi xoni Mir Vaysxon rahbarlik qildi. Uning harbiy qismi tez orada Qandahor shahrini egalladi.

Afg'oniston – Eron munosabatlari. Qisqa vaqt ichida Qandahor qudratli xonlikka aylandi. U 1722-yilda Eron poytaxti Isfahonni ham egalladi va Mir Vaysxonning o'g'li Mir Mahmud o'zini Eron shohi deb e'lon qildi. Endi Eron mustaqillik uchun kurash boshladi.

Bu kurashga Eron qo'shini qo'mondonlaridan biri Nodir Quli boshchilik qildi. 1730-yilda Eron afg'on bosqinchilaridan to'la ozod etildi.

1736-yilda Nodir Quli Eron shohi deb e'lon qilindi. U ayni paytda katta bosqinchilik urushlari ham olib bordi. Chuponchi, 1738-yilda Afg'onistonni ham bo'ysundirdi. Afg'onistonni itoatda tutish uchun Erondan katta miqdordagi jangchilarni oilalari bilan Kobul va boshqa shaharlarga ko'chirib keltirdi.

Afg'oniston davlatining tashkil topishi. 1747-yilda Nodirshoh o'ldirilgach, imperiya ham parchalandi. Bu davrda Boburiylar imperiyasi mavjud bo'lsa-da, amalda u hech qanday kuch-qudratga ega emas edi.

Shu tariqa Afg'oniston davlatining tashkil topishi uchun qulay tashqi sharoit yetildi.

1747-yilda afg'on qabila xonlarining jirg'asi (kengashi) afg'onlarning abdali qabilasi sardori Ahmadxonni Afg'oniston shohi deb e'lon qildi. Ahmadshoh qisqa vaqt ichida mamlakat hududini bosib olingan o'lkalar hisobiga kengaytira oldi. Bu g'alabalar evaziga u o'ziga «Durri-Duron» unvonini qabul qildi va abdali qabilasining nomini durroniy nomi bilan o'zgartirdi. Markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslik harakati va bosib olingan o'lka xalqlarining doimiy qo'zg'olonlari oqibatida

Durroniylar sulolasining hukmronligi zaiflashdi. Ahmadshohning vorislari bu ikki omilga qarshi qanchalik kurashmasinlar, ularni bartaraf eta olmadilar.

Durroniylar sulolasi hukmronligining barham topishi. Ayni paytda vorislar o'rtasida toj-u taxt uchun kurash ham avj oldi. Bundan boshqa qabilalar xonlari foydalanishga urindilar. Chunonchi, barakzaylar yetakchisi Fathxon taxt uchun kurashda hali u vorisni, hali bu vorisni qo'llab, davlatda bosh vazir lavozimini egallab oldi va butun davlat ishlarini amalda o'z qo'lida to'plashga erishdi.

U yirik harbiy sardorlardan biri, ukasi Do'st Muhammadxon yordamiga tayanardi. Ular Afg'onistonning deyarli barcha yirik viloyatlari hokimlarini o'zlariga qarashli kishilardan tayinlanishiga erishdilar.

Uzoq davom etgan o'zaro kurashlardan so'ng 1826-yilda Do'st Muhammadxon Afg'oniston taxtini egalladi va o'zini amir deb e'lon qildi. Shu tariqa Durroniylar sulolasi hukmronligi barham topdi. Mamlakatda Barakzaylar sulolasi hukmronligi o'rnatildi.

Bu sulola hukmdori amir Do'st Muhammadxon butun Afg'onistonni yagona davlatga birlashtirish va uni kuchli davlatga aylantirishga harakat qildi.

Afg'on — Buyuk Britaniya urushi. Afg'oniston geografik jihatdan muhim strategik mintaqada joylashganligi uchun bu davlat hududida Buyuk Britaniya va Rossiya manfaatlari to'qnashdi.

1838-yilda Buyuk Britaniya Afg'onistonni o'z ta'sir doirasiga olish maqsadida unga hujum qildi. Qisqa vaqt ichida Kobul shahrini egalladi. Taxtga Durroniylar sulolasining vakili Shuju o'tqazildi. Biroq erksevar afg'on xalqini bo'ysundirish oson emas edi.

1841-yilda Kobul aholisi qo'zg'olon ko'tardi. Bu qo'zg'olonda Do'st Muhammadxonning o'g'li Akbarshoh katta rol o'ynadi. Buyuk Britaniya qo'shini qo'mondonligi barcha harbiy qismlarini Afg'onistondan olib chiqib ketish to'g'risidagi shartnomani imzolashga majbur bo'ldi.

1842-yilda Buyuk Britaniya qo'shini Afg'onistondan chiqib ketdi. Shu tariqa birinchi afg'on — ingliz urushi Buyuk Britaniya mag'lubiyati bilan tugadi. Do'st Muhammadxonning amirlik hokimiyati qayta tiklandi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1747-yilda ...
- ◆ 1826-yilda ...
- ◆ 1838–1842-yillar ...

1842–1870-yillarda xalqaro munosabatlarda Afg'oniston. 1843-yilda «Ost-Indiya» kompaniyasi Hindistonning Sind viloyatini ham bo'ysundirdi. Shu tariqa Britaniya mustamlakalari chegarasi Afg'onistonga tutashdi.

Buyuk Britaniya bilan yangi urushni istamagan Do'st Muhammadxon 1855-yilda ingliz – afg'on do'stlik shartnomasini imzoladi. 1857-yilda Buyuk Britaniya bilan Afg'oniston o'rta-sida harbiy shartnoma ham tuzildi. Bu shartnoma Buyuk Britaniya uchun Afg'onistonni vassal davlatga aylantirish yo'lidagi birinchi qadam bo'ldi.

1863-yilda Do'st Muhammadxon vafot etgach, uning o'g'illari o'rta-sida toj-u taxt uchun kurash avj oldi. Hindistonda bo'lib o'tgan sipohilar qo'zg'olonidan cho'chib qolgan Buyuk Britaniya Afg'oniston ichki ishlariga aralashmasligini bildirdi.

Ikkinchi tomondan, O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilishning boshlanganligi ham Afg'oniston uchun xalqaro qulay vaziyat yaratdi. Shunday bir sharoitda, Buyuk Britaniya Rossiya bilan kelishuv yo'lini izladi. Ularning fikricha, Afg'oniston bu ikki mustamlakachi davlatlarning Osiyodagi mustamlakalarini ajratib turuvchi hudud vazifasini o'tashi kerak edi.

1870-yilga kelganda Afg'oniston mustamlaka ham, qaram davlat ham emas edi. Biroq uning chegaralariga janubi-sharqdan Buyuk Britaniya, shimoldan esa Rossiya tobora yaqinlashib kelayotgan edi.

Durri-Duron – javohirlar javohiri.

Savol va topshiriqlar

1. Afg'oniston davlatining tashkil topishi jarayoni haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Qanday sharoitda Durroniylar sulolasi hukmronligi barham topdi?
3. Nima uchun Buyuk Britaniya Afg'onistonni bosib olishga yoki o'ziga vassal davlatga aylantirishga erisha olmadi?
4. Amir Do'st Muhammadxon Buyuk Britaniya va Rossiyaga nisbatan qanday siyosat yuritdi?

37-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Eron

Davlat tuzumi. Eron XIX asrda ham mutlaq monarxiya edi. Davlat hukmdori shoh cheklanmagan huquqqa ega bo'lgan. Butun hokimiyat uning qo'lida to'plangan. Shoh huzurida maxfiy kengash tuzilgan bo'lib, uning tarkibiga sadri a'zam, amin ad-davla, vazir, hakimboshi va shayx ulislom kirardi.

Davlat viloyatlarga bo'lingan, ularni beklarbegi boshqardi. Taxt vorisiga Ozarbayjon ham berilgan bo'lib, uning qarorgohi Tabriz shahrida joylashgan edi.

Eronning xalqaro ahvoli. XIX asr boshlariga kelib Eron xalqaro siyosatda muhim o'rin tuta boshladi. Bunga Buyuk Britaniya va Fransiyaning Sharqda hukmronlikni o'z qo'llariga olish uchun boshlagan kurashlari hamda Rossiyaning Kavkazni qo'lga kiritishga intilayotganligi sabab bo'ldi.

Buyuk Britaniya va Fransiya Rossiyaning Kavkazda mustahkamlanib olishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida bu o'lkada katta hududlarni bosib olgan Eronni qo'llab-quvvatlay boshladi. Biroq bu hol Rossiyaning Kavkazga nisbatan siyosatini o'zgartira olmadi. Aksincha, Rossiya Eron bilan urushda birin-ketin g'alaba qozonib, o'zi uchun qulay shartnomalar tuzilishiga erishdi.

Chunonchi, 1813-yilda bu ikki davlat o'rtasida imzolangan shartnoma Rossiyaning Kavkazda yanada mustahkamlanib olishiga imkon berdi.

1826–1828-yillarda bo'lib o'tgan Eron – Rossiya urushida Eron yana yengildi. Ikki davlat o'rtasida imzolangan Turkmanchoy shartnomasiga ko'ra, Rossiyaning Kavkazdagi mavqeyi yanada mustahkamlandi. Eron esa Kavkazorti hududlariga bo'lgan da'vosidan voz kechdi.

Eronning Buyuk Britaniya bozoriga aylanishi. Rossiya bilan urushdagi mag'lubiyat va uning oqibatlari Eron hukmron tabaqalari o'rtasida keskin norozilik keltirib chiqardi. Oqibatda Eronning qator viloyatlarida yirik yer-mulk egalari boshchiligida shohga qarshi isyon ko'tarildi. Buyuk Britaniya Eronning og'ir ahvolidan foydalanib, 1841-yili uni teng bo'lmagan shartnomani imzolashga majbur etdi. Unga ko'ra, Buyuk Britaniya Eron bilan savdo-sotiq ishlarida katta

imtiyozlarga ega bo'lib oldi. Oqibatda u Eron bozorlarini o'zining yengil sanoati mahsulotlari bilan to'ldirib tashladi. Bu esa, o'z navbatida, mahalliy dehqonlarni, hunarmand va savdogarlarni xonavayron qildi. Shu tariqa Eron yirik mustamlakachi Buyuk Britaniyaning sanoat mahsulotlari sotiladigan bozoriga aylanib qoldi. Bu mamlakatda pulga bo'lgan ehtiyojni oshirib yubordi.

Natijada davlat apparatidagi mansablarni sotish va sotib olish nihoyatda kuchaydi. Viloyat hokimlari, katta-katta yer-mulk egalari davlat xazinasiga soliq to'lamay qo'ydi. Bu omillar mamlakat mehnatkash qatlamlari orasida keskin norozilik kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu esa oxir-oqibat 1848-yilda qo'zg'olon ko'tarilishiga olib keldi. Bu qo'zg'olon tarixga «Bobiylar qo'zg'oloni» nomi bilan kirgan.

Bobiylar qo'zg'oloni. Qo'zg'olon shoh tuzumiga, zulmiga va yer egaligiga qarshi qaratilgan edi. Qo'zg'olon ishtirokchilari, asosan, hunarmandlar, mayda savdogarlar, shahar kambag'allari va shahar atrofida yashovchi dehqonlar edi. Qo'zg'olonida quyi darajadagi ruhoniylar ham qatnashishdi.

Qo'zg'olonchilar bobiylik ta'limoti tarafdorlari bo'lgan. Bu ta'limotning asoschisi sayyid Ali Muhammad bo'lib, o'ziga Bob («haqiqat va adovat yo'liga olib chiquvchi eshik») taxallusini qabul qilgan edi. Bobiylik atamasi shu taxallusdan kelib chiqqan.

Bobiylik ta'limoti asosida ilohiy xaloskor (mahdiy)ning kelishi yaqinlashganligi va Bob mahdiyning xohish-irodasi, ko'rsatmalari, yo'l-yo'riqlarini xalqqa yetkazishga da'vat etilganligi haqidagi g'oya yotgan.

Bobiylar shaxsni himoya qilish, kambag'allardan olinadigan soliqlarni bekor qilish, yirik yer egaligini tugatish, barcha mol-mulklarni odamlarga teng taqsimlash kabilarni talab qildilar. Ayni paytda ular mavjud davlat tuzumini ag'darib tashlash tarafdorlari ham edilar.

Qo'zg'olon 1850-yilning o'rtalarigacha davom etdi. Harbiy jihatdan ustun bo'lgan shoh qo'shini Bobiylar qo'zg'olonini bostirdi. Ali Muhammad esa qatl etildi.

Eron – Buyuk Britaniya urushi. Buyuk Britaniya Eronning kuchsizlanib qolganligidan foydalanishga qaror qildi. O'рта

Osiyodagi bosqinchilik maqsadlarida Hirot shahrining katta ahamiyatga ega ekanligini unutmagan Buyuk Britaniya 1853-yilda Eronni rasman Hirotga da'vosidan voz kechishga majbur etdi. Biroq 1856-yilda Eron Hirot shahrini bosib oldi. Bunga javoban Buyuk Britaniya Eronga urush e'lon qildi. Bu urushda Eron mag'lubiyatga uchradi.

1857-yilda Buyuk Britaniya va Eron o'rtasida Parij Tinchlik shartnomasi imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Eron Hirot va Afg'onistonning boshqa hududlariga bo'lgan da'vosidan butunlay voz kechdi.

Eron – Afg'oniston o'rtasida nizo kelib chiqqudek bo'lsa, bu nizo Buyuk Britaniya vositachiligida hal etiladigan bo'ldi. Parij Tinchlik shartnomasi Buyuk Britaniyaning Erondagi ta'siri sezilarli darajada o'sishiga xizmat qildi.

O'zingizni sinang:

- ◆ 1841-yilgi Buyuk Britaniya
- ◆ 1857-yildagi shartnomaga ko'ra
- ◆ Bobiylik ta'limoti asosida

Bob (arabcha) – eshik, darvoza.

Sadri a'zam – bosh vazir.

Amin ad-davla – moliya va ichki ishlar vaziri.

Hakimboshi – saroy bosh tabibi.

Savol va topshiriqlar

1. Eronning davlat tuzumi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Qanday omillar Eronning xalqaro ahvoli yomonlashuviga sabab bo'ldi?
3. Qanday omillar bobiylik qo'zg'olonini yuzaga keltirdi?
4. Bobiy ta'limoti haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Bugungi kun nuqtayi nazaridan bobiylik ta'limotidagi ijobiy va salbiy jihatlarni aniqlang hamda ularga baho berishga harakat qiling.
6. Eron qay tariqa Buyuk Britaniya ta'sir doirasiga tushib qoldi?

Mustaqil ish

Eron va Turkiya davlati tuzumlarini taqqoslang. Ular tarixining o'xshash va farq qiluvchi jihatlarni aniqlang. Ishingiz natijasini jadvalda aks ettiring.

38-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Afrika xalqlari

Qit'adagi holat. Aholisining katta qismi negroid irqiga mansub bo'lganligi uchun Afrika qit'asini qora qit'a deb ham atashadi.

Afrika xalqlari XIX asrda ham ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlarida yashaganlar. Chunonchi, Efiopiya, Misr, Tunis, Marokash, Sudan va Madagaskar kabi davlatlarda feodal monarxiyalari qaror topgan bo'lsa, ba'zilarida hamon ibtidoiy jamoa tuzumi saqlanib qolgan. Qabilalarning turmush tarziga ko'chmanchilik xos edi. Ularning kichik-kichik guruhlarini o'zlari uchun qat'iy belgilangan hudud chegarasidagina ovchilik va termachilik bilan hayot kechirishgan. Ular qishloq xo'jaligini, metallga ishlov berishni va metall ish qurollaridan foydalanishni bilishmagan.

G'arbiy Afrikadagi Gana va Mali davlatlari eng qadimgi davlatlar hisoblanardi. Afrikada qishloq xo'jaligi taraqqiy etgan xalqlar ham yashashardi. Ular, asosan, qahva, yeryong'oq va kakao yetishtirardi.

Afrikaning bo'lib olinishi. Bitmas-tuganmas boyliklarga ega bo'lgan Afrika Yevropaning kuchli davlatlari e'tiborini tortmay qolmagan. Yevropa davlatlarining bosqinchiligi Afrika xalqlari hayotini keskin o'zgartirib yubordi. An'anaviy savdo aloqalari uzildi. Mahalliy ishlab chiqarish vayron bo'ldi. Afrikaliklarni qullikka sotish XIX asrning o'rtalarigacha davom etdi. Buning natijasi o'laroq, qit'adan millionlab kishilar sotib yuborildi. Portugaliya mustamlakalari bo'lgan Angola va Mozambik eng muhim qul savdosi bazalari edi.

XIX asrning 70-yillaridan boshlab qit'aning ichkari qismini ham mustamlakaga aylantirish boshlandi. XIX asr oxiriga kelib qit'a hududining 90 foizi mustamlakachilar qo'lga o'tdi. Faqat ikki davlat – Liberiya va Efiopiyagina o'z mustaqilligini saqlab qola oldi, xolos.

Liberiya. Xo'sh, Afrikada mustaqil Liberiya davlati qay tariqa tashkil topgan edi? Uning tashkil topishi AQSHda qulchilikka qarshi kurash bilan bog'liqdir. 1816-yilda AQSHda erkinlikka erishgan qora tanli qullarni Afrikaga joylashtirish harakati boshlandi. Natijada, 1821-yilda Gvineya qirg'oqlarida 13 ming km² yer maydoni sotib olindi. U yerda Monroviya

(AQSH Prezidenti Monro nomidan olingan) manzilgohi tashkil etildi va Amerikaning sobiq qora tanli qullaridan bir qismi bu yerga joylashtirildi. Joylashib olgan bu sobiq qullar manzilgoh hududini tobora kengaytirib bordilar.

1847-yilda esa Liberiya ozod davlati tuzilganligini e'lon qildilar.

O'z davlatlarida G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikadagi ilg'or tartib-qoidalarni joriy etdilar. Liberiya Buyuk Britaniya va Fransiya o'rtasidagi raqobatdan ustalik bilan foydalanib, o'z mustaqilligini saqlab qola oldi.

Efiopiya. XIX asrda ham Efiopiyada o'rta asr munosabatlari hukm surardi. U bir necha knyazliklar birikmasidan iborat davlat edi. Ularning har biri o'z qo'shiniga ega edi. Bu knyazliklar nomigagina markaziy hokimiyatni tan olardilar. Yevropa davlatlari ana shu omildan foydalanishga urindilar. Mamlakatni chetellik dushmanlar bosib olish xavfi tobora kuchayib bordi.

Shunday bir sharoitda Efiopiya siyosat maydonida kichik yer egasining o'g'li Kasa chiqdi. Kasa Efiopiyani yagona davlatga birlashtirdi va 1855-yilda o'zini imperator deb e'lon qildi. U yaxshi harbiy tayyorgarlik ko'rgan qo'shin tuza oldi. Yirik feodallarni o'z qo'shiniga ega bo'lish huquqidan mahrum etdi. Mamlakatda iqtisodiyotni ko'tarishga qaratilgan qator islohotlar o'tkazdi. Imperator har bir fuqaroni o'zlari oldin shug'ullangan mehnat faoliyatini davom ettirishga chaqirdi.

Biroq uning islohotlari yirik feodallar va cherkovning qarshiligiga uchradi. Buyuk Britaniyaning aralashuvi bilan 1867-yilda Kasa hokimiyati ag'darildi. Biroq Buyuk Britaniya Efiopiyada mustahkam o'rnasha olmadi. Efiopiya xalqining o'zgalarga qaram bo'lmaslik yo'lidagi irodasi Buyuk Britaniyaning harakatlarini yo'qqa chiqardi. Shu tariqa Efiopiya ham o'z mustaqilligini saqlab qoldi.

Janubiy Afrikaning mustamlakaga aylantirilishi. XIX asr boshlarida Buyuk Britaniya Janubiy Afrikadagi gollandlarga qarashli Kap koloniyasini bosib oldi. Koloniya aholisi burlar deb atalardi. Burlar — Janubiy Afrikadagi golland, fransuz va nemis mustamlakachilarning avlodi edilar.

Burlar endi u yerdan ko'chishga majbur bo'ldilar. Ular yangi joyda ikkita davlat tuzdilar. Ulardan biri Erkin Oranj

Respublikasi, ikkinchisi esa Transvaal deb ataldi. Bular mahalliy aholiga nisbatan o'ta shafqatsiz munosabatda bo'ldilar.

Fransiya mustamlakalari. Misrda XVIII–XIX asrlar chegarasida mamluk jangchilar (asosan, qullikka tushirilgan Gruziya va Shimoliy Kavkaz aholisi) va mahalliy aholi mamlakatga bostirib kirgan Napoleon Bonapart boshchiligidagi fransuz qo'shiniga qarshi kurashda qatnashdi. Fransuz qo'shinlarining qolgan-qutgani taslim bo'lganidan keyin misrliklar Buyuk Britaniya qo'shinini haydab chiqarish uchun kurashdilar.

Rasman Misr Usmoniylar imperiyasining oliy hokimiyati ostida bo'lsa-da, amalda deyarli to'la mustaqillikni saqlab qolgan edi.

Fransiya 1830-yilda Jazoirni bosib oldi. Jazoir aholisi fransuz mustamlakachilariga shiddatli qarshilik ko'rsatdi. Istilochilarga qarshi milliy-ozodlik kurashini olib bordi. Bu kurashda jazoirliklar yo'l boshchisi Abdulqodir alohida rol o'ynadi.

1847-yilda Abdulqodir qo'shini qurshab olindi va tor-mor etildi. Abdulqodirning o'zi halok bo'ldi. Biroq, milliy-ozodlik kurashi to'xtab qolmadi. Jazoirliklar uzoq yillar davomida istilochilarga qarshi milliy-ozodlik kurashi olib bordilar.

Marokash aholisi mamlakat ichkarisiga kirib borgan portugal, ispan va fransuz mustamlakachilariga muvaffaqiyatli ravishda qarshilik ko'rsatdi. Hind okeanida Fransiya Madagaskar orolini bosib olishga bir necha bor urinib ko'rdi, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Mustamlakachilar Afrikaning harbiy-texnik jihatdan qo'loqligidan, uning xalqlari tarqoq ekanligidan, qabilalar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlardan ustalik bilan foydalandilar. XIX asrning 70-yillarida Afrikaning ichkarisidagi katta maydonlar hali yevropaliklarga deyarli noma'lum edi. Bu hududlarning Yevropa davlatlari o'rtasida mustamlaka sifatida taqsimlanishi XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida tugallandi. Bu haqida IX sinfda bilib olasiz.

O'zingizni sinang:

- ◆ Faqat ikki davlat edi.
- ◆ 1855-yilda
- ◆ 1847-yilda
- ◆ 1830-yilda

Savol va topshiriqlar

1. Afrika qit'asi xalqlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda boshqa qit'a xalqlaridan orqada qolib ketganligi sabablari haqidagi o'z mulohazalaringizni daftaringizga qayd eting.
2. Afrika qay tariqa mustamlakaga aylantirildi?
3. Afrika xalqlarining milliy-ozodlik harakatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mustaqil ish

Afrika va Lotin Amerikasining mustamlakalarga aylantirilishi va ularning milliy-ozodlik kurashi jarayonini taqqoslang.

VI BOB. IJTIMOY-SIYOSIY TA'LIMOTLAR

39-§. Yevropada XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar

Siz XVIII – XIX asrlarda G'arbiy Yevropa va Amerikada yuz bergan inqilobiy o'zgarishlar bilan tanishdingiz. Bir qator mamlakatlarida feodal tartiblarni bekor qilgan bu inqiloblar mehnatkashlarga haqiqiy erkinlik olib kelmadi. Yollanma ishchilar hayotining katta qismi ishlab chiqarishda yoki ish izlab o'tardi. Bolalar yosh paytidan bir xil, og'ir mehnatga ko'nikishardi. Mehnat sharoiti va uning xarakteri ishchilarning hayot tarzini va iste'molning darajasini belgilardi. Ular boshqa toifa vakillaridan axloqning qattiqligi, ba'zan esa qo'polligi bilan farqlanadi. Chunki sanoat ishchilarining mehnat sharoiti juda og'ir edi. XIX asrning 70-yillarigacha ish kunining uzunligi Angliya va AQSHda – 10 soat, Germaniya va Fransiyada – 10–12 soat, Rossiya va Yaponiyada – 12–16 soatni tashkil qilardi. Ayollar va bolalar mehnatiga teng ish vaqti uchun kamroq haq to'lanardi. «Fabrika ayollari», asosan, 13–14 yoshli qizlar edi.

Parlamentlarning qator qarorlariga qaramasdan bolalar mehnatidan og'ir ishlarda ham foydalanilar edi. 10–12 yoshli bolalar tamaki fabrikalaridan tortib toshko'mir shaxtalarigacha mehnat qilishardi. Bolalar mehnati uchun ayollarnikidan ham kam haq olardilar. Ularning ko'pchiligi bolaligidayoq sog'lig'idan ayrilgan «fabrika bolalari» edi.

Jamiyatdagi bunday ahvol uning ilg'or kishilarini adolatli jamiyat to'g'risida yangi g'oya va ta'limotlarni yaratishga undadi. XIX asrda paydo bo'lgan shunday ta'limotlarning asosiylari konservatizm, liberalizm va sotsializm nomlarini oldi.

Konservatizm. XVIII asrdayoq paydo bo'lgan konservatizm (lotincha conservatio — saqlab qolmoq, qo'riqlamoq) mavjud siyosiy tartib — monarxiya boshqaruvini saqlab qolish zarurligini asoslashga urinardi. Uning ko'zga ko'ringan arboblari — ingliz Edmund Berk va fransuzlar Jozef de Mester hamda Lui de Bonald edi. Konservatizm burjua jamiyatidagi aslzodalar mafkurasi edi. Konservatizm vakillari ham mavjud holatni o'zgarishsiz saqlab turish mumkin emasligini yaxshi tushunardilar.

Konservatorlar jamiyat taraqqiyotida yuz bergan o'zgarishlar natijasida individualizm, raqobat mavjudligini tan olishga majbur bo'ldilar. Ba'zi konservatorlar feodal aristokratiya hukmronligiga qarshi kurash jarayonida yuz bergan burjua o'zgarishlarini ham ma'qullashga tayyor edilar. Bundaylar neokonservatizm (yangi konservatizm) vakillari bo'lib, ularning ko'pchiligi avvalgidek shaxsning davlatga bo'ysunishi zarurligini tan olsalar-da, bu hol endi ularga xususiy mulkni himoya qilish va hukumatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotga qisman aralashishi mumkinligini e'tirof etishlariga xalaqit bermagan.

Ammo, ularning fikricha, bu o'zgarishlar jamiyatning asosi bo'lgan an'analarga putur yetkazmasligi lozim edi. Konservatizmning xarakterli belgisi, eng avvalo, an'analarni muqaddas deb bilishdir. Konservatorlar jamiyatidagi mavjud sinflar va qatlamlar orasidagi qat'iy chegaralarning saqlanishi jamiyatda tinchlik va tartibni saqlashning zarur shartlaridan biri deb ishonadilar.

Sen-Simon.

Liberalizm. Liberalizm (lotincha liberum — ozodlikka mansub) — shaxs erkinligini va bu erkinlikni kamroq cheklaydigan davlat tuzilishini ilmiy asoslaydigan g'oyaviy-siyosiy oqim. Liberalizm vakillari jamiyatda xususiy mulk shaxs erkinligining zaruriy sharti ekanligini; erkin bozor, erkin raqobat va erkin tadbirkorlik, teng imkoniyatlar qaror

topishi lozimligini; huquqiy davlat g'oyasi, fuqarolarning qonun oldida tengligi, bag'rikenglik va ozchilik huquqlarining himoyalaniishi zarurligini; asosiy huquq va erkinliklar (vijdon, so'z, yig'ilishlar, turli uyushmalar va partiyalar tuzish) va umumiy saylov huquqi joriy etilishini o'z g'oyalarining zaruriy sharti deb qarardilar. Liberalizm hokimiyat tepasida turgan sanoat burjuaziyasining g'oyasi sifatida paydo bo'ldi. Uning rivojlanishiga ingliz Jon Lokk va fransuz Sharl Moteskellar katta hissa qo'shdi. XIX asr o'rtalariga kelib G'arbnning ilg'or mamlakatlarida hukmron dunyoqarash bo'lib olgan liberalizm mutlaq monarxiyaga qarshi faol kurash olib bordi.

Sotsializm. Mehnatkashlar erkinligi uchun kurashning dastlabki davridagi achchiq tajriba yangi – sotsialistik va kommunistik nazariyalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Sotsializm faqatgina eski tartiblarni yo'q qilish zarurligi haqida emas, insonlarning to'liq ijtimoiy tengligi mavjud bo'lgan yangi jamiyatni qurish haqidagi ta'limot ham edi. XIX asrning birinchi yarmidagi sotsialistlar yangi jamiyatni ishlab chiqaruvchilar jamoalarining ittifoqi sifatida tasvirlaydi.

R. Ouen.

Ularning g'oyasi fanda utopik sotsializm nomini olgan. Utopik sotsializmning yirik namoyandalari fransiyalik Sen-Simon va Sharl Fure hamda buyuk britaniyalik Robert Ouen pul hukmronligi, ikkiyuzlamachilik hamda aldovga asoslangan jamiyat o'rniga kishilar mehnatkash va ekspluatatorlarga ajratilmaydigan yangi jamiyat qurish loyihasini taklif qildilar. Ular g'oyasining reallikdan uzoq bo'lganligi uchun utopik sotsializm, ta'limot tarafdorlari esa utopik sotsialistlar nomini oldi.

XIX asr o'rtalarida mavjud sotsialistik g'oyalar o'rniga germaniyalik K. Marks va F. Engelslar ishlab chiqqan kommunistik jamiyat qurish haqidagi yangi ta'limot vujudga keldi va u marksizm nomini oldi. Kommunistik g'oya tarafdorlarini kapitalizmdan sinfsiz jamiyatga o'tish imkoniyatiga ishonch birlashtirib turardi. Kommunistlar jamiyatning barcha a'zolarini mehnatkashlarga aylantirish, jamiyat boyliklarini teng taqsimlash insoniy ehtiyojlarning qondirilishini ta'minlaydi, deb o'ylardilar.

Marksizmning paydo bo'lishi Yevropaning bir qator mamlakatlarida ishchilar harakatining o'sishi, ayniqsa, Fransiyadagi inqilobiy voqealar bilan bog'liq edi. Marks va Engels kapitalizm o'z rivojlanishida mehnat bilan kapital o'rtasida kelishib bo'lmaydigan qarama-qarshilik tug'dirishiga ishonardi. Marks kapitalizm taraqqiyoti sinfiy ziddiyatning o'sishiga olib kelishini ham aytib o'tgandi. Uning fikricha, kam sonli kapitalistlar bilan borgan sari ko'payib boradigan, juda og'ir hayot kechiradigan va hech qanday xususiy mulkka ega bo'lmagan ko'p sonli ishchilar – proletariat o'rtasidagi ziddiyat to'xtovsiz keskinlashib boradi va kommunistik inqilobga olib keladi. Ammo kapitalizm rivojlanishining keyingi bosqichi Marksning ushbu fikrini tasdiqlamadi.

Kommunistik jamiyat (lotincha – kommunist – «umumiy» degani) – bu ishlab chiqarish vositalari jamoaning umumiy mulki bo'lgan, xususiy mulk bo'lmaydigan, jamiyat a'zolarining ijtimoiy tengligi asosida quriladigan ijtimoiy va iqtisodiy tuzum.

Savol va topshiriqlar

1. «Ijtimoiy ta'limot» tushunchasiga izoh bering.
2. Turli xil maqsad va yo'nalishdagi ijtimoiy harakatlarning paydo bo'lishiga nimalar sabab bo'lgan edi?
3. Liberalizm haqida so'zlab bering. Konservatizm haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Utopik sotsialistlar qanday jamiyatni adolatli jamiyat deb hisoblaganlar?
5. K. Marks va F.Engelslar kommunistik jamiyat haqida qanday g'oyalarni ilgari surgan?

Mustaqil ish

Quyidagi jadvalni to'ldiring

(Ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarning bir-biridan farqlarini aniqlang)

T.r.	Liberalizm	Konservatizm	Utopik sotsializm	Marksizm

VII BOB. XVII–XIX ASRLARNING 60-YILLARIDA ILM-FAN, ADABIYOT VA SAN'AT

40-§. Ilm-fan taraqqiyoti

Aniq fanlar daholari. XVII–XVIII asrlarning boshlarida aniq fanlar sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishildi. Bu muvaffaqiyatlar, birinchi navbatda, ingliz olimi I. Nyuton (1642–1727) va nemis olimi G.V. Leybnis (1646–1716) nomlari bilan bogʻliq. I. Nyuton 14 yoshga kirganda fan uning asosiy mashgʻulotiga aylandi. Uning fizika fani taraqqiyotiga qoʻshgan hissasi butun olam tortishish, mexanik harakat va nurning tarqalish qonunlarini kashf etganligi bilan belgilanadi.

Topshiriq

Bu uch qonunning mazmuni va ahamiyatini fizika oʻqituvchingizdan soʻrab bilib oling.

I. Nyuton 1671-yilda shisha linzani, eng katta teleskoplardan koʻra osmon jismlarini yaxshiroq koʻrsatadigan kichkina oynali teleskopni ham ixtiro qildi. Shu tariqa olim yulduzlar olamini odamlarga yanada «yaqinlashtirdi». Fan sohasida erishgan katta muvaffaqiyatlari uchun 30 yoshga ham toʻlmagan I. Nyuton Qirollik jamiyati aʼzosi (akademik) etib saylandi.

G.V. Leybnis 15 yoshida universitet talabasi boʻldi. U faylasuf, matematik va tarixchi olim boʻlib yetishdi.

1700-yilda Berlin Fanlar akademiyasiga asos soldi va uning birinchi prezidenti etib saylandi. U: «Umumiy, zaruriy bilimning asosi faqat aql boʻlishi mumkin», – deb yozgan edi. Matematikada esa differensial va integral hisoblashni kashf etdi. Katta sonlarni hisoblash mashinasini va mayatnikli soatni yaratdi.

M.V. Lomonosovning ilm-fanga qoʻshgan hissasi. Rossiya ilm-fani va madaniyatini M. Lomonosovsiz tasavvur etish

I. Nyuton.

G.V. Leybnis.

M. V. Lomonosov.

mumkin emas. Buyuk rus shoiri A.S. Pushkin u haqda bunday deb yozgan edi: «Tarixchi, notiq, mexanik, kimyogar, minerolog, rassom va shoir. U hamma narsani sinab koʻrgan va hamma narsani oʻrgangan».

M. Lomonosov Moskvadagi Slavyan-yunon-lotin akademiyasida oʻqidi. Soʻng Germaniya universitetlarida kimyo va metallurgiya fanlaridan taʼlim oldi. Vataniga qaytgach, Peterburg Fanlar akademiyasida ishlay boshladi. M. Lomonosov yangi fan – fizikaviy kimyo faniga asos soldi. Mamlakatda birinchi kimyo laboratoriyasini tashkil etdi.

Ilmiy kashfiyotlari uni butun Yevropaga tanitdi. M. Lomonosov Shvetsiya va Bolonya Fanlar akademiyalarning faxriy aʼzolidiga saylangan edi.

Fanning boshqa sohalaridagi kashfiyotlar. Yerosti foydali qazilmalariga talabning tobora ortib borishi yer qobigʻi xossalarni oʻrganish zaruratini vujudga

keltirdi. Natijada qator togʻ jinslarining vujudga kelish jarayoni aniqlandi. Bu esa Yer haqidagi fan – geologiyani rivojlantirishga imkon berdi. Meditsina (tibbiyot) sohasida ham muhim kashfiyotlar amalga oshirildi. Chunonchi, XVII asrda golland olimi A. Levenguk 300 marta kattalashtirib koʻrsatadigan mikroskop yaratdi. Bu esa inson tanasi, oʻsimliklar, hayvonot dunyosi tuzilishini batafsil oʻrganish va bakteriyalar (juda mayda organizmlar)ni aniqlash imkonini berdi. Keyinchalik mikroskop yordamida bakteriyalarning koʻp kasalliklarga sababchi ekanligi isbotlandi.

XVIII asrda ingliz shifokori E. Jenner odamga chechak kasali sigirdan yuqsa uning yengil oʻtishini, soʻngra bu kasalni yuqtirgan kishida chechakka qarshi immunitet paydo boʻlishini, yaʼni unga chechak kasali boshqa yuqmasligini aniqladi. Ana shu kuzatishlarga asoslanib, Jenner chechakka qarshi emlash usulini kashf etdi. Bu esa millionlab kishilarning hayotini saqlab qoldi.

Matematikaning muvaffaqiyatlari, Nyuton kashfiyotlari va teleskopning takomillashtirilishi XIX asrda astronomiyaning rivojlanishi uchun katta turtki bo'ldi. Ilgari ma'lum bo'lmagan minglab yulduzlar kashf etildi.

1846-yilda osmonni teleskop orqali kuzatish yordamida Neptun sayyorasi kashf etildi. Quyosh va Oy tutilishlarining muddatlarini aniqroq hisoblab chiqish va oldindan aytib berish ham ilm-fan qudratining yaqqol dalili bo'ldi. Ilgari Quyosh va Oy tutilishi xurofotchilarni dahshatga solar edi. Astronomiya ma'lumotlaridan kalendar (taqvim), geografik xaritalar tuzishda, dengiz kema qatnovida foydalanildi. Astronomiya odamlarning dunyoqarashiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

1842-yilda ingliz fizigi D. Joul va nemis fizigi Y. Mayer tajribalar yo'li bilan energiyaning saqlanish qonunini asoslab berdilar. Kimyoviy elementlar atom og'irligining ortib borishi tartibida joylashtirilsa, ularning xossalari davriy tarzda takrorlanishi aniqlandi. Shu qonunga asoslanib buyuk rus olimi D.I. Mendeleyev 1869-yilda elementlarning davriy tizimini yaratdi.

Transport va aloqa. XIX asr transport sohasida temir yo'l va bug' mashinalari asri bo'lib qoldi. 1840-yilda jahon mamlakatlarida barcha temiryo'llarning uzunligi 7700 km ga teng. Uning katta qismi Buyuk Britaniya va AQSH hissasiga to'g'ri kelardi. XIX asrning 40-yillaridan temiryo'l qurilishi Germaniya va Fransiyada ham boshlandi. 1870-yilga kelib jami 200 ming km temiryo'l qurilgan edi.

XIX asrning 20- yillaridan bug' mashinalari bilan harakatga keltiriladigan g'ildirakli daryo paroxodlaridan keng foydalanila boshlandi. Keyinroq, 30-yillarning oxirlaridan g'ildirakli paroxodlar okean orqali Hindiston va Amerikaga qatnay boshladi. Bora-bora g'ildiraklar o'rnini eshkak vintlar egalladi. 50–60-yillarda G'arb mamlakatlarida yelkanli dengiz floti o'z o'rnini paroxodlarga bo'shatib bera boshladi. Aloqa vositalari ham takomillashtirildi. Elektr simli telegraf kashf etildi.

D.I. Mendeleyev.

Morze alifbosi ixtiro qilindi va harf bosuvchi qurilmalar yaratildi. XIX asrning oʻrtalarida quruqlikdagi telegraf liniyalaridan tashqari suvosti kabellari ham yotqizila boshlandi. Buyuk Britaniyadan Amerikaga Atlantika okeani tubi orqali dastlabki telegraf kabeli 60-yillarning oxirida oʻtkazildi. Telegrafning vujudga kelishi elektrdan amalda foydalanishning asosiy sohasi boʻldi. Texnika muvaffaqiyatlari XVIII asrning ikkinchi yarmida va XIX asrda mehnat unumdorligini gʻoyatda oshirish imkonini berdi.

Akademik (fransuzcha) – yuksak ilmiy unvon.
Sayyora – quyosh atrofida aylanuvchi va undan tushgan yorugʻlikni aks ettiruvchi osmon jismi.

Savol va topshiriqlar

1. I. Nyuton fizika fani taraqqiyotiga qanday hissa qoʻshdi?
2. Rossiya olimlari jahon fani va texnikasi taraqqiyotiga qanday hissa qoʻshdilar?
3. Gʻarbiy Yevropada astronomiya, fizika va matematika fanlari sohasida buyuk allomalar ijod qilgan XVII–XIX asrlarda yurtimizdan fanlarning shu sohalari boʻyicha birorta mashhur alloma chiqmaganligini qanday izohlaysiz?
4. «Sanoat toʻntarishi nihoyasiga yetdi» iborasining mazmunini izohlab bering.

Mustaqil ish

XVIII–XIX asrlarda (1870-yilgacha) fanning asosiy yutuqlari

Matematika	Kimyo	Fizika	Astronomiya	Geologiya	Biologiya va tibbiyot

41-§. Adabiyot va sanʼat

Adabiyot. Bu davrning koʻzga koʻringan maʼrifatchi yozuvchilaridan biri, ingliz yozuvchisi **Daniel Defo** (1660–1731) edi. Uning «Robinson Kruzoning hayoti va gʻaroyib sarguzashtlari» asari hamon sevib oʻqiladi. Shotlandiyalik dengizchi A. Selkrikning kimsasiz oroldagi 4 yilga yaqin

sarguzashtlari yozuvchining qalamida 28 yillik g'aroyib sarguzasht bayoniga aylangan.

D. Defoning qahramoni Robinzon Kruzo ishbilarmon, mehnatsevar, o'z kuchiga ishonuvchi inson.

Robinzon kimsasiz orolda tirishqoqlik bilan uy quradi, idish-tovoq tayyorlaydi. Mebel yasaydi, hayvonlarni o'ziga o'rgatadi va ularni ko'paytiradi. Robinzon boshqalarni ham ishlashga majbur qila oladi. Bunga o'limdan qutqarib qolingan yovvoyi Jumavoy obrazi misoldir. Robinzon uni o'ziga xizmatkor qilib oladi.

D. Defo.

Robinzon obrazida yangi shakllanayotgan tadbirkorlar qatlami vakilining uddaburonligi va sog'lom fikri aks etgan.

Asar mehnat, aniq insoniy fikr, tirishqoqlik va jasorat madhiyasi bo'lib qoldi.

Bu davrning yana bir mashhur yozuvchisi **J. Swift** (1667–1745) edi. 1726-yilda uning Sizga ma'lum «Gulliverning sayohati» nomli romani bosmadan chiqdi. Romanda liliputlar mamlakatini «Olamning quvonchi va dahshati» deb ataluvchi ushoqdekkina bir maxluq boshqaradi.

Liliput – aslida ingliz cheklangan (konstitutsiyaviy) monarxiyaning, «Olamning quvonchi va dahshati» esa ingliz qirolining karikaturasi edi. Asardagi «Ulkanlar mamlakati»ning ma'rifatli monarxi esa dono, saxiy. U urushni qoralovchi, san'atni sevuvchi, ilm-fanga homiylik qiluvchi, ayni paytda, aqlli tartib o'rnatishga harakat qiluvchi hamdir.

Fransuz yozuvchisi **P. Bomarshe** (1732–1799) ma'rifat asrining so'nmas vakillaridan biri edi. U mashhur «Figaroning uylanishi» komediyasining muallifidir. Asar qahramoni Figaro chaqqon, yoqimtoy va hazilkash xizmatkor. U «dunyo zo'r-lari»ning kirdikorlarini masxara qilib hazillashadi. Jahldorlardan qo'rqmaydi. Qashshoq bo'lsa-da, o'zining insoniy qadrini sotmaydi.

Komediya Parij teatrlarida katta shuhrat qozondi. Figaroning mavjud tuzum kirdikorlarini fosh qiluvchi o'tkir so'zlari hech kimni befarq qoldirmagan. Hatto, qirol Lyudovik XVI bu asar haqida g'azab bilan: «Buni sahnada

qo'yish uchun Bastiliyani vayron qilish kerak!», deb xitob qilgan edi. Bu go'yo bir bashorat edi. Chunki bu xitoblardan bir necha yil o'tgach, qirolning bu mahbuslar zindoni – Bastiliya inqilobi natijasida qulaganligiga tarix guvoh.

Yana bir ajoyib yozuvchi **F. Shiller** (1759–1805) Germaniyada ijod qildi. Bu davrda Germaniya mayda-mayda knyazliklarga bo'linib ketgan edi. U yozgan pyesalar nemis xalqi uchun o'ziga xos ma'rifat alifbosi vazifasini o'tadi. Teatr o'rindiqlarini to'ldirib o'tirgan tomoshabinlar yoqib qolgan qahramonlari bilan birga zulmdan ozod bo'lishni orzu qilganlar. «Makr va muhabbat» dramasida tomoshabinlar obro'li, aslzodalarning, aslida esa muttahamlarning ayyorligidan g'azablanganlar. Bir-biriga ko'ngil qo'ygan qalblarning halokatiga esa achchiq-achchiq yig'laganlar.

Uning boshqa bir asari qahramoni Karl Moor o'zi yashayotgan jamiyatning pastkashligiga qarshi urush e'lon qilib bunday deydi: «Menga xuddi o'zimdek bir necha jasur o'g'lonlarni beringlar va Germaniya Respublika bo'ladi».

Bu davrda yana bir mashhur nemis shoiri **I. Gyote** (1749–1832) yashadi va ijod qildi. U o'zining «Faust» deb ataluvchi mashhur asarini avlodlarga meros qilib qoldirdi. «Faust» jahon adabiyotidagi shoh asarlardan hisoblanadi. Shoir bu falsafiy asarni 60 yil davomida yaratdi. Asar inson kurashining buyukligini tasdiqlaydi va ma'rifat asrini yakunlaydi.

Keksayib qolgan Faust mangu haqiqatni anglashga yetib keladi va bunday deydi:

Balzak.

*Faqat shu munosib hayot va erkka,
Kim har kun ular-chun kurashga kirs.*

Onore de Balzak. XIX asrning birinchi yarmida ijod qilgan yozuvchilardan biri fransiyalik Onore de Balzak (1799–1850) edi.

U burjuaziya jamiyatini haqqoniy tasvirlashda beqiyos yozuvchi bo'lgan. Balzak o'z asarlarini «Insoniy komediya» degan umumiy nom ostida yaratdi.

Uning maqsadi badiiy obrazlar orqali jamiyatning ma'naviy qiyofasini ochib

berishdan, jamiyatdagi barcha tabaqalarning tipik vakillarini ko'rsatishdan iborat edi.

Balzak romanlarining qahramonlari jinoyatlar evaziga o'z boyliklarini ko'paytirayotgan bankir va savdogarlar, be-rahm va shafqatsiz sudxo'rlar, o'z hayotini behuda o'tkazayotgan mansabparast va shuhratparast kishilar — o'z maqsadlariga har qanday vositalar bilan erishadigan kishilardir. Balzak asarlari burjuaziya jamiyatiga qarshi o'ziga xos ayboma edi.

Aleksandr Sergeyeovich Pushkin. XIX asrning yana bir yirik ijodkori rossiyalik A.S. Pushkin (1799—1837) edi. U Moskva shahrida tug'ildi. Peterburg litseyida o'qib ta'lim oldi.

Pushkin rus adabiy tilining shakllanishiga ulkan hissa qo'shgan yozuvchi va shoir. U Rossiyada krepostnoylik zulmi kuchaygan, erkin fikrli kishilarni ta'qib etish avj olgan davrda yashadi. A.S. Pushkin podshoning mustabid hokimiyatini ag'darish uchun kurashgan dekabristlarga xayrixohlik bildirdi. O'z she'rlarida zulm va krepostnoylikni qoraladi.

Bu esa podsho va hukmron tabaqalarda norozilik uyg'otdi. Shu tufayli u bir necha marta surgun qilindi. Pushkinning rus adabiyoti oldidagi xizmatlari buyuklashgan va ijodiy faoliyati yangi-yangi qirralar kasb etib borgan sari uning atrofidagi qora kuchlar bir-birlari bilan birlasha va faollasha boshladilar.

Ular turli ig'volar tarqatib, oxir-oqibatda u bilan Fransiya elchisining o'g'li J. Dantes o'rtasida duel uyushtirishga erishdilar. Ulug' shoir duelda halok bo'ldi.

Yevropaning mashhur musiqachilari. Bu davrning mashhur musiqachilari: nemis kompozitorlari I. Bax (1685—1750), V. Motsart (1756—1791) va L. Betxoven (1770—1828)lar edi. Baxning xor, solistlar va orkestr uchun yozgan ulkan asari «Matfey aytgan uqubatlar» deb ataladi. Unda Isoning shogirdi Matfey hikoya qilib bergan Isoning uqubatlari ifoda etiladi. Injildagi rivoyat asosida Bax odamlarni qutqarish uchun o'zini qurbon qilgan qahramon dramasini bayon etadi.

S. Pushkin.

V. A. Motsart.

V. Motsartni zamondoshlari «XVIII asrning haqiqiy mo'jizasi» deb atashgan. Haqiqatan ham shunday. U 3 yoshidan boshlab musiqa o'rgana boshlaydi. 5 yoshida o'zining birinchi konsertini yozadi. 12 yoshida yozgan operasi Milan (Italiya) teatrida qo'yiladi. 14 yoshida esa Italiyadagi eng obro'li musiqa akademiasining a'zosi etib saylanadi.

1786-yilda yuqorida nomi qayd etilgan Bomarshening «Figaroning uylanishi» komediyasiga bastalangan opera qo'shiqlari va musiqasi mashhur bo'lib ketdi. Uning so'nggi asari «Rekviyem» (Sokinlik) edi. U cherkovlarda marhumning xotirasiga bag'ishlab ijro etiladigan hayot va o'lim, inson qismati haqidagi asardir.

Betxoven ayanchli hayot kechirdi. U eshitish qobiliyatini deyarli yo'qotgan edi. Shunday bo'lsa-da, kompozitor taslim bo'lmadi. U mashaqqatli ijod yo'lida o'zi bilan o'zi kurash olib bordi. Natijada Betxoven barchani hayratga soladigan musiqalar yaratdi. Ular ichida «Fantaziya yo'lida sonata» va «Qahramonnoma» simfoniyasi kabi asarlari, ayniqsa, mashhurdir. Simfoniya markazida bo'ysunmas, isyonkor, taqdirning hech qanday zarbasi ham sindira olmaydigan jasur, qo'rqmas inson obrazi turadi.

Savol va topshiriqlar

1. «Robinzon Kruzoning hayoti va g'aroyib sarguzashtlari» asarida qanday g'oyalar ilgari surilgan?
2. Nega P. Bomarshening «Figaroning uylanishi» komediyasi hukmron tabaqalar g'azabiga sabab bo'lgan?
3. Onore de Balzak ijodi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. A.S. Pushkin hayoti va ijodi haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Nima sababdan buyuk musiqachilar I. Bax, Motsart va Betxoven asarlari hamon mashhurligini saqlab kelmoqda?

Mustaqil ish

Yangi tarixning ikkinchi davridagi (XIX – XIX asrning 60-yillari) asosiy voqealarining jadvalini tuzing.

MUHIM TARIXIY SANALAR

- 1492-yil 12-oktabr** – Amerika qit’asi kashf etildi.
- 1498-yil** – Hind okeaniga boradigan dengiz yo’li ochildi.
- XIV–XVII asrlar** – Yevropada Uyg’onish davri.
- 1502-yil** – Eronda Safaviylar sulolasi hukmronligi o’rnatildi.
- 1517-yil** – Germaniyada reformatsiya boshlandi.
- 1521-yil** – Rusni yogona davlatga birlashtirish nihoyasiga yetkazildi.
- 1526-yil** – Hindistonda Boburiylar imperiyasiga asos solindi.
- 1565-yil** – Oprichnina joriy etildi.
- 1588-yil** – «Yengilmas armada»ning halokati.
- 1600-yil** – «Ost-Indiya» kompaniyasi tashkil etildi.
- 1605-yil** – Avstraliya kashf etildi.
- 1609-yil** – Niderlandiya mustaqillikka erishdi.
- 1613-yil** – Rossiyada Romanovlar sulolasi hukmronligi o’rnatildi.
- 1636-yil** – Xitoyda manjurlar hukmronligi o’rnatildi.
- 1642-yil** – Angliyada burjuaziya inqilobi boshlandi.
- 1653-yil** – O. Kromvel protektorati o’rnatildi.
- 1688-yil** – Angliyada monarxiya qayta tiklandi.
- 1716-yil** – Angliyada professional parlament tuzildi.
- 1721-yil** – Rossiya imperiyasi tashkil topdi.
- 1733-yil** – Dunyoda birinchi to’quv mashinasi yaratildi.
- 1736-yil** – Eronda Nodirshoh hokimiyati o’rnatildi.
- 1747-yil** – Afg’oniston davlati tashkil topdi.
- 1776-yil** – AQSH tashkil topdi.
- 1789-yil** – Buyuk fransuz inqilobi boshlandi.
- 1796-yil** – Eronda Qojarlar sulolasi hukmronligi o’rnatildi.

- 1799-yil** – Napoleon Bonapart konsul etib tayinlandi.
- 1804-yil** – Fransiya imperiyasi tashkil topdi.
- 1811-yil** – Venesuela mustaqilligi e’lon qilindi.
- 1812-yil** – Fransiya va Rossiya o’rtasida urush boshlandi.
- 1813-yil** – Paragvay mustaqilligi e’lon qilindi.
- 1814–1815-yilda** – Vena Kongressi.
«Muqaddas Ittifoq»ning tuzilishi.
- 1816-yil** – Argentina mustaqilligi e’lon qilindi.
- 1818-yil** – Chili mustaqilligi e’lon qilindi.
- 1821-yil** – Meksika mustaqilligi e’lon qilindi.
- 1822-yil** – Braziliya mustaqilligi e’lon qilindi.
- 1825-yil** – Rossiyada dekabristlar qo’zg’oloni bo’lib o’tdi.
- 1828-yil** – Urugvayning to’la mustaqilligi e’lon qilindi.
- 1830-yil** – Fransiya Jazoirni bosib oldi.
- 1838-yil** – Angliya – Afg’oniston urushi boshlandi.
- 1847-yil** – Liberiya Respublikasi tashkil topdi.
- 1848-yil** – Eronda bobiyalar qo’zg’oloni ro’y berdi.
- 1850-yil** – Xitoyda taypinlar qo’zg’oloni boshlandi.
- 1852-yil** – Fransiya ikkinchi marta imperiya deb e’lon qilindi.
- 1854-yil** – AQSH Yaponiyani chet elliklar uchun ochilishga majbur etdi.
- 1861-yil** – Rossiyada krepostnoylik huquqi bekor qilindi.
- 1861-yil** – Italiya qirolligi tashkil topdi.
- 1864-yil** – Taypinlar davlati qulatildi.
- 1867-yil** – Yaponiyada Meydzi inqilobi yuz berdi.

MUNDARIJA

Kirish: «Yangi tarix»ning boshlanishi.....	3
--	---

I bo'lim

XVI–XVIII asrlarda Yevropa, Amerika va Osiyo davlatlari

I bob. Yevropa va Amerika davlatlari

1-§. Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning tarixiy ahamiyati.....	6
2-§. Yevropaliklarning mustamlakalar uchun kurashi.....	10
3-§. Yangi davr boshlarida G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ijtimoiy-iqtisodiy hayot.....	14
4-§. Yevropada reformatsiya. Germaniyada dehqonlar urushi.....	17
5-§. Angliyada qirol hokimiyatining kuchayishi.....	21
6-§. Fransiyada mutlaq monarxiya.....	24
7-§. XVI–XVII asrlarda Rossiya.....	27
8-§. Niderlandiya inqilobi.....	30
9-§. Yevropada Uyg'onish davri madaniyati.....	32
10-§. Ilm-fan taraqqiyoti.....	36
11-§. Angliyada burjua inqilobining boshlanishi.....	40
12-§. Angliyada fuqarolar urushi va uning oqibatlari.....	44
13-§. Angliyaning dunyoda birinchi sanoat mamlakatiga aylanishi.....	47
14-§. Amerika Qo'shma Shtatlarining tashkil topishi.....	52
15-§. Buyuk fransuz burjua inqilobi va monarxiyaning tugatilishi.....	56
16-§. Buyuk fransuz burjua inqilobining yakunlari va tarixiy ahamiyati.....	61
17-§. XVI–XVIII asrlarda Germaniya imperiyasi.....	65
18-§. Rossiya imperiyasining tashkil topishi.....	68

II bob. XVI–XVIII asrlarda Osiyo mamlakatlari

19-§. XVI–XVIII asrlarda Hindiston.....	72
20-§. XVI–XVIII asrlarda Xitoy.....	75
21-§. XVI–XVIII asrlarda Yaponiya.....	78
22-§. XVI–XVIII asrlarda Usmoniylar imperiyasi (Turkiya).....	82
23-§. XVI–XVIII asrlarda Eron.....	84

II bo'lim

XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Yevropa, Amerika, Osiyo va Afrika mamlakatlari

III bob. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Yevropa davlatlari

24-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Buyuk Britaniya.....	89
25-§. Fransiyada Birinchi imperiya va uning halokati.....	94
26-§. Fransiyada Ikkinchi imperiyaning o'rnatilishi.....	98
27-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Germaniya va Italiya.....	101
28-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Rossiya imperiyasi.....	104

IV bob. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Amerika mamlakatlari

29-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Amerika Qo'shma Shtatlari.....	108
30-§. Lotin Amerikasi xalqlarining milliy-ozodlik kurashi.....	111

V bob. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Osiyo va Afrika mamlakatlari

31-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Hindiston.....	116
32-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Xitoy.....	119
33-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Yaponiya.....	122
34-§. XVI–XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Koreya.....	126
35-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Usmoniylar imperiyasi.....	130
36-§. XVI–XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Afg'oniston	133
37-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Eron.....	137
38-§. XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda Afrika xalqlari.....	140

VI bob. Ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar

39-§. Yevropada XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar.....	143
---	-----

VII bob. XVII–XIX asrlarning 60-yillarida ilm-fan, adabiyot va san'at

40-§. Ilm-fan taraqqiyoti.....	147
41-§. Adabiyot va san'at.....	150
Muhim tarixiy sanalar	155

USMON TOSHPO‘LATOVICH JO‘RAYEV
RAHMON FARMONOVICH FARMONOV
SHUHRAT ERGASHEVICH ERGASHEV

JAHON TARIXI

Yangi tarixning birinchi davri (XVI–XIX asrning 60-yillari)

*Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining
VIII sinfi uchun darslik*

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashri

Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2014

Muharrir Xudoyberdi Po‘latxo‘jayev
Badiiy muharrirlar Yasharbek Rahimov,
Jahongir Badalov
Texnik muharrir Yelena Tolochko
Kichik muharrir Gulbayra Yeraliyeva
Musahhih Umida Rajabova
Matn teruvchi Gulchehra Azizova

Litsenziya raqami AI № 163. 09.11.2009. Bosishga 2014-yil 25-aprelda ruxsat etildi. Bichimi 60×90¹/₁₆. Ofset qog‘ozi. Times TAD garniturası. Kegli 11. Shartli bosma tabog‘i 10,0. Nashr tabog‘i 9,72. Adadi 366182 nusxa. Shartnoma № 17–2014. Buyurtma № 14-245.

Original-maket O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining «O‘zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida bosildi. 100129, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

Jo‘rayev U.

J91 Jahon tarixi: O‘rta ta‘lim maktablarining VIII sinfi uchun darslik/ U. Jo‘rayev va boshq. – T.: Cho‘lpon nomidagi NMIU, 2014. – 160 b.

ISBN 978-9943-05-620-6

UO‘K: 94(100)
KBK 63.3(0)51ya721

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval.

T.r.	O'quvchi-ning ismi, familiyasi.	O'quv yili.	Darslik-ning olingandagi holati.	Sinf rahbari-ning imzosi.	Darslik-ning topshiril-gandagi holati.	Sinf rahbarining imzosi.
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqalar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.